

**ІСТОРИКО-МІСТОБУДІВНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ:
ВАСИЛЬКІВ, ВІННИЦЯ,
ГОРЛІВКА, ІЗМАЇЛ**

Міністерство культури України
Державна служба з питань національної культурної спадщини
Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень

ІСТОРИКО-МІСТОБУДІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ: ВАСИЛЬКІВ, ВІННИЦЯ, ГОРЛІВКА, ІЗМАЇЛ

За редакцією кандидата архітектури,
лауреата Державних премій України в галузі архітектури
В. Вечерського

Київ 2011

ББК 85.118.2

I-90

Рецензенти: доктор архітектури, професор Бевз М. В.
доктор архітектури, професор Дьомін М. М.

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень

Відповідальна за випуск Сердюк О. М.

Друкується за підтримки Державної служби з питань національної культурної спадщини

I-90 **Історико-містобудівні дослідження: Васильків, Вінниця, Горлівка, Ізмаїл** / За ред. Вечерського В. В.; Відп. за вип. Сердюк О. М. – К.: 2011. – 276 с.; 136 іл. (Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень).

ISBN 978-966-502-498-9

Ця наукова монографія присвячена історико-містобудівним дослідженням українських міст, а саме – розробленню науково-проектної документації, яка включає історико-архітектурні опорні плани, визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток, визначення меж та режимів використання територій історичних ареалів. Без такої науково-проектної документації розроблення генеральних планів міст, іншої містобудівної документації не допускається.

Ця монографія продовжує серію, започатковану в 2008 р. монографіями "Історико-містобудівні дослідження Чернівців" та "Історико-містобудівні дослідження Одеси". Тут узагальнений досвід Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень щодо розроблення такої науково-проектної документації по містах Василькову Київської області, Ізмаїлу Одеської області, Вінниці, Горлівці Донецької області. Результатами зазначених досліджень є забезпеченість кожного з цих чотирьох міст повним комплектом науково-проектної документації, спрямованої на збереження нерухомої культурної спадщини. Відтак ця монографія може бути методичним орієнтиром при розробленні такої документації по інших історичних містах.

Видання розраховане на істориків архітектури та урбаністики, культурологів, істориків, археологів, краєзнавців, мистецтвознавців, музейних працівників, працівників органів охорони культурної спадщини, органів містобудування та архітектури, органів місцевого самоврядування, студентів та викладачів навчальних закладів, активістів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, а також всіх, хто цікавиться історією та культурною спадщиною України.

ISBN 978-966-502-498-9

ББК 85.118.2

© Авторський колектив, 2011

ВСТУП

Наукова монографія присвячена історико-містобудівним дослідженням українських міст, а саме – розробленню науково-проектної документації, яка включає історико-архітектурні опорні плани, визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток, визначення меж та режимів використання територій історичних ареалів. Без такої науково-проектної документації розроблення генеральних планів міст, детальних планів територій, іншої містобудівної документації не допускається.

Це публікація результатів науково-дослідних робіт, виконаних у 2008-2010 рр., відповідно до законодавства, яке діяло на той час, Науково-дослідним інститутом пам'яткоохоронних досліджень по містах Василькову Київської області, Ізмаїлу Одеської області, Вінниці, Горлівці Донецької області. Це видання продовжує серію, започатковану в 2008 р. монографіями "Історико-містобудівні дослідження Чернівців" та "Історико-містобудівні дослідження Одеси".

Усі міста, представлені в цій монографії, належать до категорії історичних населених місць. Згідно з Законом України "Про охорону культурної спадщини" історичне населене місце – населене місце, яке зберегло повністю або частково історичний ареал і занесене до Списку історичних населених місць України. З метою захисту традиційного характеру середовища населених місць вони заносяться до Списку історичних населених місць України. Цей список за поданням центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини затверджується Кабінетом Міністрів України.

Список історичних населених місць України (міста та селища міського типу), затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 26.07.2001 р. № 878, містить 401 населене місце.

Для всіх цих населених місць необхідно:

розробити чи скорегувати розроблені раніше історико-архітектурні опорні плани; на основі історико-архітектурних опорних планів розробити і затвердити у встановленому порядку:

- а) межі і режими використання історичних ареалів;
- б) межі і режими використання зон охорони пам'яток;
- в) місцеві правила забудови.

Всі проекти розпланування, забудови, реконструкції, що стосуються історичних ареалів цих поселень, повинні погоджуватися з центральним органом охорони

культурної спадщини; з цим же органом слід погоджувати програми і концепції соціально-економічного й культурного розвитку, оскільки вони заторкують питання просторового устрою і розвитку цих міст.

Але найважливіше – відповідно до чинного законодавства в цих містах органи місцевого самоврядування можуть створювати свої органи охорони культурної спадщини.

Постановою Кабінету Міністрів України від 03.07.2006 р. № 909 затверджено Порядок визнання населеного місця історичним. Ним визначено, що після занесення міста до Списку коригуються місцеві правила забудови і генеральний план, які затверджуються за погодженням з Мінрегіонбудом та Державною службою з питань національної культурної спадщини. Пунктом 8 зазначена обов'язковість розроблення історико-містобудівних обґрунтувань, які мають передувати розробленню проектної документації на будівництво та реконструкцію об'єктів архітектури, розташованих у межах історичних ареалів.

Постановою Кабінету Міністрів України від 26.07.2001 № 878 було доручено (п. 2) Держбуду разом з Радою міністрів АР Крим, облдержадміністраціями протягом 2001-2005 рр. продовжити роботу з виявлення та дослідження сіл для занесення їх до Списку історичних населених місць України. Цей пункт Держбудом (нині – Мінрегіонбуд) не виконано і список історичних сіл України не підготовлений.

З огляду на це Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень протягом 2009-2010 рр. виконує дослідження щодо формування Списку історичних сіл України. Станом на початок 2010 р. зібрана й проаналізована інформація, надана обласними державними адміністраціями. На цій основі сформований попередній список на 117 позицій. З огляду на те, що окремі обласні державні адміністрації (Луганська, Одеська, Чернігівська) неправомірно вважають, що на територіях відповідних областей відсутні села, які можуть бути занесені до Списку історичних населених місць України, Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень протягом 2010-2012 рр. планує здійснити дослідження історичних сіл і підготувати список їх. За попередніми даними, загальний перелік історичних сіл України може становити понад 500 позицій.

Пріоритетним напрямком діяльності в межах історичних ареалів історичних населених місць є збереження традиційного характеру середовища, збереження містоформівної ролі архітектурної спадщини. Це визначає спрямування подальшого містобудівного і соціально-економічного розвитку відповідних населених місць. Для історичного ареалу кожного населеного місця розробляються і за погодженням з органами місцевого самоврядування затверджуються Держбудом (Мінрегіонбудом) та Мінкультури "Правила охорони і використання історичного ареалу", які конкретизують загальний охоронний статус історичного ареалу. Ці Правила є чинним містобудівним документом, яким керуються при вирішенні питань розпланування, забудови та реконструкції в межах історичного ареалу.

В історичних ареалах основним видом містобудівної діяльності є регенерація і реконструкція. Опрацюванню проектних рішень, що забезпечують збереження

традиційного характеру середовища історичних ареалів і використання їхньої культурної спадщини, має передувати розроблення історико-містобудівних обґрунтувань.

Найдієвішими заходами, які можуть практично забезпечити містобудівну охорону та збереження нерухомих пам'яток у комплексі зі збереженням традиційного характеру середовища історичних населених місць, є:

1 – дослідження архітектурної та містобудівної спадщини з метою виявлення об'єктів цієї спадщини, які заслуговують занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, підготовка облікової документації (у т. ч. паспортизація) та здійснення процедури експертної оцінки з подальшою державною реєстрацією таких об'єктів; в історичних населених місцях найдоцільніше провадити ці дослідження при розробленні історико-архітектурних опорних планів;

2 – розроблення історико-архітектурних опорних планів населених місць;

3 – опрацювання проектів зон охорони пам'яток з подальшим затвердженням меж і режимів використання зон охорони пам'яток дискретно чи у межах всього населеного місця;

4 – визначення історичних ареалів населених місць та затвердження їх меж і режимів використання;

5 – розроблення і затвердження правил охорони та використання історичних ареалів, місцевих правил забудови;

6 – виконання історико-архітектурної інвентаризації забудови історичного ареалу;

Перелічені вище позиції можна узагальнити поняттям розроблення науково-проектної документації.

Найважливішими практичними заходами є розроблення історико-архітектурних опорних планів та проектів зон охорони пам'яток. Вони мають практичний сенс тільки в комплексі і в єдиній послідовності, коли результати розроблення історико-архітектурного опорного плану втілюються в проекті зон охорони пам'яток та науково-проектній документації з визначення меж і режимів використання історичних ареалів. Тільки повний комплекс цих робіт, проведених послідовно і в короткий термін (1-3 роки), єдиною групою фахівців, може забезпечити результативність заходів містобудівної охорони культурної спадщини і традиційного характеру середовища.

У містобудівній документації – генеральних планах і детальних планах територій історичних населених місць – історико-архітектурні опорні плани, межі історичних ареалів та зони охорони пам'яток є основою для прийняття проектних рішень щодо забезпечення охорони культурної спадщини, розпланування та забудови. На сьогодні більшість генеральних планів міст, розроблених протягом 2000-2010 рр., включають історико-архітектурний опорний план, зони охорони пам'яток, межі й режими використання історичних ареалів як основу стратегії подальшого розвитку цих міст (Київ, Одеса, Чернігів, Полтава, Чернівці, Дніпропетровськ, Керч, Біла Церква, Васильків, Ізмаїл, Вінниця, Глухів, Горлівка та ін.).

Історико-містобудівні дослідження в останні десятиріччя активно розвиваються

як прояв новітнього системного підходу до збереження культурної спадщини загалом і містобудівної спадщини зокрема. Це – визнання високої дієвості містобудівних методів охорони нерухомої культурної спадщини та традиційного характеру середовища. Ще у 1987 р. Міжнародна хартія з охорони історичних міст, ухвалена ICOMOS (Міжнародною радою з питань пам'яток і визначних місць) на конгресі у Вашингтоні (так звана Вашингтонська хартія), рішуче висловилася на користь тієї законодавчої форми збереження населених місць, яка розглядає кожне поселення як цілісну пам'ятку, де охороняється не тільки ландшафт, розпланування, парцеляція, форма і вигляд споруд, а "історичний характер міста та сукупність матеріальних і духовних складових, які виражають його образ"¹. На сьогодні у вітчизняному законодавстві ця проблематика унормована. Відтак нормативні й методичні основи цих робіт представлені у наступних двох розділах.

Успішне завершення цих масштабних науково-проектних розробок уможливила велика підготовча робота й системні польові дослідження, здійснені працівниками НДІ пам'яткоохоронних досліджень.

Всі представлені тут завершені розробки були розглянуті й схвалені (погоджені) в установленому порядку: Історико-архітектурний опорний план і проект зон охорони та визначення меж і режимів використання історичних ареалів м. Василькова Київської області затверджено наказом МКТ від 13.07.2009 № 521/0/16-09; Розробка правил охорони та використання територій історичних ареалів м. Вінниці затверджено наказом МКТ від 26.02.2010 № 90/0/16-10; Визначення меж та режимів використання історичних ареалів м. Ізмаїла Одеської області та Історико-архітектурний опорний план з визначенням меж і режимів використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів м. Горлівки Донецької області схвалені Науково-методичною радою МКТ і рекомендовані до затвердження в установленому порядку.

До складу авторських колективів зазначених вище робіт входили фахівці різних спеціальностей, причому не тільки штатні працівники НДІ пам'яткоохоронних досліджень, а й інших установ. Вони вказані на початку кожного розділу, присвяченого конкретному історичному місту.

Тексти вступу, розділів "Нормативна база історико-містобудівних досліджень", "Методичні засади історико-містобудівних досліджень", Перелік основних нормативних актів та висновки написані В.Вечерським.

Автори дослідження вдячні керівництву міст Василькова, Ізмаїла, Вінниці та Горлівки, працівникам місцевих органів охорони культурної спадщини, органів містобудування та архітектури за практичну допомогу в цій складній роботі.

Наведені наприкінці монографії кресленики виконані авторськими колективами, які розробляли науково-проектну документацію по відповідному місту. У виданні використані матеріали фотофіксації, виконані співробітниками Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень, а також іконографічні матеріали з джерел, список яких наведено в прикінцевих (по кожному розділу) бібліографічних переліках.

---

¹ Див.: *Пам'ятки України. – 1988. – № 2. – С. 39-40.*

НОРМАТИВНА БАЗА ІСТОРИКО-МІСТОБУДІВНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Історичні міста України вимагають особливого підходу, тому що процеси їх розвитку, реконструкції, забудови, господарська діяльність у їхніх історичних ареалах повинні ґрунтуватися на усвідомленні необхідності збереження і раціонального використання об'єктів нерухомої культурної спадщини, охорони історичного архітектурного середовища. На це спрямовано такі заходи, як установлення зон охорони пам'яток, визначення історичних ареалів, затвердження місцевих правил забудови.

Розробляючи історико-архітектурні опорні плани, проекти зон охорони пам'яток, визначаючи історичні ареали міст, виконуючи історико-архітектурну інвентаризацію певних історичних ареалів, визначаючи режими використання територій історичних ареалів, керуємося чинними нормативно-правовими документами, які формують сучасну нормативну базу таких досліджень. За останнє десятиріччя нормативно-правові засади містобудівної охорони пам'яток та збереження історичної забудови, традиційного характеру середовища зазнали значної модернізації. Сьогодні ці засади визначаються не старими радянськими документами, а низкою законодавчих актів, прийнятих у добу незалежності. Це, передусім, закони України "Про основи містобудування", "Про архітектурну діяльність", "Про планування і забудову територій", "Про охорону культурної спадщини", "Про охорону археологічної спадщини" та інші.

Так, у Законі України "Про основи містобудування" (від 16.11.1992 р. з подальшими змінами) у статті 1 дано нове і принципово важливе визначення поняття містобудування: "Містобудування (містобудівна діяльність) – це цілеспрямована діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, громадян, об'єднань громадян по створенню та підтриманню повноцінного життєвого середовища, яка включає (...) реконструкцію історичних населених пунктів при збереженні традиційного характеру середовища, реставрацію та реабілітацію об'єктів культурної спадщини...". У статті 2 зазначено, що головні напрями містобудівної діяльності включають збереження пам'яток культурної спадщини. А стаття 3 до об'єктів містобудування відносить зони охорони нерухомої культурної та природної спадщини.

Закон України "Про планування і забудову територій" (від 20.04.2000 р.) надає

великого значення формуванню місцевих правил забудови для кожного населеного пункту, в яких мають бути обов'язково враховані вимоги з охорони культурної спадщини. Крім того, статтею 2 до основних завдань планування і забудови територій віднесено, серед іншого: визначення і раціональне розташування (...) історико-культурних та інших територій та об'єктів; визначення територій, що мають особливу (...) історико-культурну цінність, встановлення передбачених законодавством обмежень на їх планування, забудову та інше використання.

Закон України "Про архітектурну діяльність" (від 20.05.1999 р. в редакції від 19.01.2006 р. з подальшими змінами) передбачає врахування заходів і містобудівних обмежень, пов'язаних з охороною нерухомої культурної спадщини, збереженням характеру існуючої забудови.

Узгоджено з вищезазначеними актами законодавства трактується питання охорони культурної спадщини і в інших законах. Так, Земельний кодекс України (від 25.10.2001 р., з подальшими змінами) у статті 19 визначає серед різних категорій земель землі історико-культурного призначення. А глава 10 (статті 53-54) цілковито присвячена землям історико-культурного призначення. До таких належать землі, на яких розташовані історико-культурні заповідники, історичні або меморіальні будинки, садиби, пам'ятні місця, городища, кургани, залишки фортець, поселень тощо, архітектурні ансамблі і комплекси, історичні центри, квартали і площі, залишки стародавнього планування і забудови міст та інших населених пунктів, архітектурні споруди, садово-паркові комплекси, фонові забудова. Статтями 54 та 112 передбачено створення охоронних зон довкола історико-культурних заповідників, архітектурних ансамблів і комплексів, інших об'єктів культурної спадщини. Статтями 83, 84 визначено, що землі історико-культурного призначення не можуть передаватись у приватну власність.

Важливе нормативне значення для розвитку міст та містобудування в Україні в цілому має Концепція сталого розвитку населених пунктів, схвалена постановою Верховної Ради України від 24.12.1999 № 1359-XIV. Згідно з нею поняття сталого розвитку населених пунктів включає "збереження та збагачення біологічного різноманіття та культурної спадщини". Цим же документом (у розділі 3) до основних напрямів державної політики щодо забезпечення сталого розвитку населених пунктів віднесено охорону і раціональне використання пам'яток культурної спадщини. Одним з аспектів формування повноцінного життєвого середовища у населених пунктах є "здійснення заходів щодо охорони і реставрації пам'яток історії та культури, архітектури та містобудування..."

Найважливіше значення, з огляду на мету й завдання цієї роботи, має Закон України "Про охорону культурної спадщини" (від 08.06.2000 р. зі змінами і доповненнями, внесеними 16.12.2004 р., та подальшими змінами). Тут у статті 1 дано визначення нових термінів:

історичне населене місце – населене місце, яке зберегло повністю або частково історичний ареал і занесене до Списку історичних населених місць України;

історичний ареал населеного місця – частина населеного місця, що зберегла старовинний вигляд, розпланування та форму забудови, типові для певних культур або періодів розвитку;

традиційний характер середовища – історично успадкований вигляд та об'ємно-просторовий устрій історичного населеного місця.

Принципове значення має розділ VI – "Захист традиційного характеру середовища та об'єктів культурної спадщини". У ньому передбачено, що з метою захисту традиційного характеру середовища окремих пам'яток, комплексів (ансамблів) навколо них повинні встановлюватися зони охорони пам'яток: охоронні зони, зони регулювання забудови, зони охоронюваного ландшафту, зони охорони археологічного культурного шару. Межі та режими використання зон охорони пам'яток визначаються відповідною науково-проектною документацією та затверджуються центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини або уповноваженими ним органами охорони культурної спадщини. Порядок визначення меж зон охорони пам'яток встановлюється цим же центральним органом.

З метою захисту традиційного характеру середовища населених місць вони заносяться до Списку історичних населених місць України. Цей список за поданням центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини затверджується Кабінетом Міністрів України.

Межі та режими використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на територіях історичних ареалів населених місць визначаються у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, відповідною науково-проектною документацією, яка затверджується органами охорони культурної спадщини. На охоронюваних археологічних територіях, у межах зон охорони пам'яток, історичних ареалів населених місць, занесених до Списку історичних населених місць України, забороняються містобудівні, архітектурні чи ландшафтні перетворення, будівельні, меліоративні, шляхові, земляні роботи без дозволу відповідного органу охорони культурної спадщини.

Список історичних населених місць України (міста та селища міського типу), затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 26.07.2001 р. № 878, містить 401 населене місце. До цього списку включено й міста Васильків, Ізмаїл, Вінниця і Горлівка.

Для всіх цих населених місць передбачено розробити чи скорегувати розроблені раніше історико-архітектурні опорні плани; на основі історико-архітектурних опорних планів розробити і затвердити у встановленому порядку границі історичних ареалів і режими використання зон охорони пам'яток та місцеві правила забудови.

Всі проекти розпланування, забудови, реконструкції, що стосуються історичних ареалів цих поселень, повинні погоджуватися з центральним органом охорони культурної спадщини; з цим же органом слід погоджувати програми і концепції

соціально-економічного й культурного розвитку, оскільки вони заторкують питання просторового устрою і розвитку цих міст.

Але найважливіше – відповідно до чинного законодавства в цих містах органи місцевого самоврядування можуть створювати свої органи охорони культурної спадщини. У містах Василькові, Ізмаїлі та Горлівці такі органи, наскільки нам відомо, не створені. У місті Вінниці функції органу охорони пам'яток архітектури й містобудування покладені на Управління містобудування і архітектури Вінницької міської ради, тож саме у Вінниці спостерігається певна осмислена діяльність у цій царині.

Постановою Кабінету Міністрів України від 03.07.2006 р. № 909 затверджено Порядок визнання населеного місця історичним. Ним визначено, що після занесення міста до Списку коригуються місцеві правила забудови і генеральний план, які затверджуються за погодженням з Мінрегіонбудом та Державною службою з питань національної культурної спадщини. Пунктом 8 зазначена обов'язковість розроблення історико-містобудівних обґрунтувань, які мають передувати розробленню проектної документації на будівництво та реконструкцію об'єктів архітектури, розташованих у межах історичних ареалів.

Для унормування питань охоронного зонування за участю автора цього розділу було розроблено Державні будівельні норми "Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження науково-проектної документації щодо визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток архітектури й містобудування". Цей нормативний документ затверджено наказом Мінрегіонбуду від 11.06.2008 № 249. Він набрав чинності з 1 січня 2009 року і наша робота відповідає вимогам цього ДБН.

Проте з огляду на те, що даний ДБН стосується тільки пам'яток архітектури й містобудування, а у Василькові, Ізмаїлі, Вінниці та Горлівці є пам'ятки культурної спадщини й інших видів, не охоплених вищезазначеними ДБН, поки що в цьому питанні ми змушені також керуватися раніше прийнятими нормативно-правовими актами неіснуючих держав СРСР та Української РСР, які діють на підставі Постанови Верховної Ради України від 12 вересня 1991 р. "Про дію актів СРСР...", згідно з якою акти СРСР діють на території України, оскільки вони не суперечать Конституції України, до прийняття відповідних актів України.

Таким чином сьогодні керівними документами для визначення зон охорони пам'яток, окрім Закону України "Про охорону культурної спадщини", є:

1. Інструкція по организации зон охраны недвижимых памятников истории и культуры СССР (приказ Минкультуры СССР от 24.01.1986 № 33).

2. Тимчасова інструкція по організації охоронних зон та зон регулювання забудови для пам'ятників культури в Українській РСР (затверджена Держбудом і Мінкультури 09.08.1968).

3. Інструкція до складання історико-архітектурних опорних планів населених місць України (затверджена наказом Держбуду України від 24.06.1991 №76).

Однією з важливих юридичних новацій Закону України "Про охорону культурної спадщини" є запровадження поняття "історичний ареал". Цій проблемі присвячено ще один нормативно-правовий акт. Це Порядок визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць. Його затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 13.03.2002 № 318. Він містить критерії визначення меж історичних ареалів населених місць та вимоги щодо охорони зосереджених на їх теренах об'єктів культурної спадщини, збереження традиційного характеру середовища, а також визначає обмеження господарської діяльності на території цих ареалів та особливості їх взаємозв'язку з іншими частинами населених місць.

Історичні ареали визначаються тільки в містах, занесених до затвердженого Кабінетом Міністрів України Списку історичних населених місць України. Історичний ареал охоплює історично сформовану частину населеного місця, що зберегла старовинні вигляд, розпланування і характер забудови.

Історичний ареал населеного місця є окремою спеціально виділеною територією історико-культурного значення з затвердженими межами, яка має фіксуватися в усіх землепорядних і містобудівних документах та розглядатися як специфічний об'єкт містобудівного проектування. Значна частина територій історичних ареалів, а саме: території пам'яток та їхніх охоронних зон, заповідники, охоронювані археологічні території належать до земель історико-культурного призначення. У межах певного населеного місця може бути визначено один або кілька історичних ареалів.

Режим використання території історичного ареалу визначається його історико-культурним потенціалом, а саме: кількістю, видами, типами і категоріями об'єктів культурної спадщини, наявністю чи відсутністю заповідників, загальною містобудівною структурою, а також встановленими зонами охорони пам'яток.

Відповідальними за визначення меж і режимів використання територій історичних ареалів населених місць є Мінкультури (МКТ), Держбуд (нині Мінрегіонбуд) та уповноважені ними органи охорони культурної спадщини.

Межі історичних ареалів населених місць визначаються спеціальною науково-проектною документацією при опрацюванні історико-архітектурних опорних планів цих населених місць. Режим використання територій історичних ареалів населених місць фіксують розроблені на основі історико-архітектурних опорних планів зони охорони пам'яток і Правила охорони і використання історичних ареалів.

Пріоритетним напрямком діяльності в межах історичних ареалів є збереження традиційного характеру середовища, збереження містоформуючої ролі архітектурної спадщини. Це визначає спрямування подальшого містобудівного і соціально-економічного розвитку відповідних населених місць. Для історичного ареалу кожного населеного місця розробляються і за погодженням з органами місцевого самоврядування затверджуються Держбудом (Мінрегіонбудом) та Мінкультури

(МКТ) “Правила охорони і використання історичного ареалу”, які конкретизують загальний охоронний статус історичного ареалу. Ці Правила є чинним містобудівним документом, яким слід керуватися при вирішенні питань розпланування, забудови та реконструкції в межах історичного ареалу.

В історичних ареалах міст основним видом містобудівної діяльності є регенерація і реконструкція. Містобудівні перетворення в межах історичних ареалів бажано здійснювати на засадах комплексної реконструкції. Опрацюванню проектних рішень, що забезпечують збереження традиційного характеру середовища історичних ареалів і використання їхньої культурної спадщини, має передувати розроблення історико-містобудівних обґрунтувань.

Правила охорони й використання історичних ареалів повинні всебічно враховуватися при розробленні місцевих правил забудови, які опрацьовуються відповідно до Закону України “Про планування і забудову територій”. Розроблення місцевих правил забудови є першочерговим для міст, занесених до затвердженого Кабінетом Міністрів України Списку історичних населених місць України, тобто і для Василькова, Ізмаїла, Вінниці та Горлівки. Для цих міст місцеві правила забудови затверджуються відповідними міськими радами за погодженням з Мінкультури (МКТ) та Держбудом (Мінрегіонбудом).

У розвиток цього нормативно-правового акта опрацьовано ще низку відомчих нормативних документів. Так, у пункті 8 “Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць” було визначено, що “опрацюванню проектної документації на будівництво, реконструкцію будівель і споруд у межах історичних ареалів повинно передувати розроблення історико-містобудівних обґрунтувань”. Зараз ці питання регулюються наказом Державної служби охорони культурної спадщини від 22 березня 2004 р. № 7, яким затверджено Порядок розроблення історико-містобудівних обґрунтувань, а також типову форму історико-містобудівного обґрунтування.

За участю автора цього розділу розроблено Державні будівельні норми “Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження історико-архітектурних опорних планів, спеціальної науково-проектної документації для визначення історичних ареалів населених місць України”. Цими Нормами встановлюється склад і зміст історико-архітектурних опорних планів історичних населених місць України, спеціальної науково-проектної документації для визначення історичних ареалів цих населених місць, а також єдиний порядок їх розроблення, погодження та затвердження.

Затвердження цих Державних будівельних норм наказом Мінрегіонбуду від 11.06.2008 № 248 дозволило заповнити “юридичну прогалину”, що утворилася після прийняття 2000 р. Закону “Про охорону культурної спадщини”. Цей нормативний документ набув чинності з 1 січня 2009 року, тож представлені в цій монографії роботи відповідають його вимогам.

Історико-архітектурний опорний план трактується як комплексний містобудівний обліково-охоронний документ, який фіксує інформацію про нерухомі пам'ятки культурної спадщини населеного місця і пов'язане з ними оточення. З огляду на це Норми містять основні вимоги до обстежень, науково-вишукувальних робіт і досліджень, необхідних для складання історико-архітектурних опорних планів, визначають їх склад і зміст, а також послідовність розроблення, погодження й затвердження історико-архітектурних опорних планів. Спеціальна науково-проектна документація для визначення історичних ареалів населених місць України включає історико-архітектурний опорний план та зони охорони пам'яток. З огляду на свій зміст, цей ДБН має велике методичне значення, про що йтиметься в наступному розділі.

У своїй роботі ми використовуємо також деякі важливі міжнародні документи, зокрема найважливіший з них – Конвенцію про охорону архітектурної спадщини Європи, укладену в м. Гранаді 3 жовтня 1985 року і ратифіковану Верховною Радою України в 2006 р. (Закон України про ратифікацію Конвенції про охорону архітектурної спадщини Європи від 20.09.2006 № 165-V), після чого вона стала частиною національного законодавства. На сьогодні це є основоположний документ Ради Європи у сфері охорони архітектурної та містобудівної спадщини.

ПЕРЕЛІК ОСНОВНИХ НОРМАТИВНИХ АКТІВ

Закон України “Про архітектурну діяльність” від 20.05.1999

Закон України “Про відповідальність підприємств, їх об'єднань, установ та організацій за правопорушення у сфері містобудування” від 14.10.1994

Закон України “Про Генеральну схему планування території України” від 07.02.2002

Закон України “Про інвестиційну діяльність в будівництві” від 18.09.1991

Закон України “Про основи містобудування” від 16.11.1992

Закон України “Про охорону культурної спадщини” від 08.06.2000

Закон України “Про охорону навколишнього природного середовища” від 25.06.1991

Закон України “Про планування і забудову територій” від 20.04.2000

Закон України “Про природно-заповідний фонд України” від 16.06.1992

Закон України “Про охорону археологічної спадщини” від 18.03.2004

Земельний кодекс України від 25.10.2001

Постанова Кабінету Міністрів України від 13.03.2002 № 318 “Про затвердження Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць”

Список історичних населених місць України (міста та селища міського типу), затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 26.07.2001 р. № 878

Порядок визнання населеного місця історичним, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 03.07.2006 р. № 909

Порядок розроблення історико-містобудівних об'єктів, затверджений наказом Державної служби охорони культурної спадщини від 22 березня 2004 р. № 7

ДБН 360-92** Містобудування. Планування та забудова міських і сільських поселень, перевидання ДБН 360-92* з урахуванням змін № 4 - №10 за дозволом Держбуду України (лист від 19.03.2002 № 1/52-170)

ДБН Б.1-3-97. „Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження генеральних планів міських населених пунктів”

ДБН В.3.2-1-2004. Реставраційні, консерваційні та ремонтні роботи на пам'ятках культурної спадщини

ДБН А.2.2-3-2004. “Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження проектної документації для будівництва”

ДБН Б.2.2-2-2008. “Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження науково-проектної документації щодо визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток архітектури й містобудування”. Затверджено наказом Мінрегіонбуду від 11.06.2008 № 249

ДБН Б.2.2-3-2008. “Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження історико-архітектурних опорних планів, спеціальної науково-проектної документації для визначення історичних ареалів населених місць України”. Затверджено наказом Мінрегіонбуду від 11.06.2008 № 248

ДБН А.2.2-6-2008. Склад, зміст, порядок розроблення, погодження і затвердження науково-проектної документації для реставрації об'єктів нерухомої культурної спадщини. Затверджено наказом Мінрегіонбуду від 23.06.2008 № 262

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ІСТОРИКО-МІСТОБУДІВНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Методика цього дослідження відповідає загальноприйнятій методології історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень, яка найповніше висвітлена в науковій монографії В. Вечерського¹ і з 2003 р. пройшла належну наукову апробацію, а саме:

ніхто не зміг поставити під сумнів наукову коректність зазначеної методики;
ніхто не зміг запропонувати принципово відмінної методики;

дана методика була покладена в основу затверджених у 2008 р. Державних будівельних норм "Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження історико-архітектурних опорних планів, спеціальної науково-проектної документації для визначення історичних ареалів населених місць України" та "Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження науково-проектної документації щодо визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток архітектури й містобудування"; на її основі підготовлено Порядок розроблення історико-містобудівних обґрунтувань, затверджений наказом Державної служби охорони культурної спадщини від 22.03.2004 р. № 7;

на базі цієї ж методики розроблено нормативний документ "Порядок визначення та затвердження меж і режимів використання зон охорони пам'яток", схвалений у 2009 р. Науково-методичною радою з питань охорони культурної спадщини Міністерства культури і туризму України.

Нижче викладені основні положення цієї методики, які є методичною основою дослідницьких та проектно-регулятивних частин у розділах даної монографії, присвячених Василькову, Ізмаїлу, Вінниці й Горлівці.

Провідне значення мають методичні засади виявлення і оцінки історико-архітектурної спадщини міста. Ця методика передбачає попереднє вивчення міста з укладанням принципової схеми його територіального розвитку за основними історичними етапами та виявленням основних структурних елементів, таких як, дитинець, фортеця, середмістя, передмістя, слободи, торги тощо.

Методика історико-архітектурної оцінки розпланування передбачає з'ясування ступеня збереженості системи чи елементів розпланування основних історичних епох розвитку міста. При цьому оцінюються такі елементи, як головні площі, на-

¹ Вечерський В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. – К.: НДІТІАМ, 2003. – 560 с.

скрізні вулиці й бульвари, композиційні вісі, межі середмістя, колишні лінії укріплень, траси й габарити другорядних вулиць, розпланувальна структура кварталів. Таким чином визначається високий, добрий чи задовільний ступінь збереженості розпланування. Так, наприклад, установлений дослідженнями високий ступінь збереженості розпланування історичного центру м. Ізмаїла дає підстави рекомендувати виділення міського розпланування як окремої пам'ятки містобудування місцевого значення. У той же час невисокий ступінь збереженості розпланування історичного центру м. Василькова не дає підстав для виділення міського розпланування як окремої пам'ятки містобудування. Головним для визначення цінності розпланувальної системи є хронологічний критерій. Інші критерії – композиційний, ландшафтний – є факультативними, тобто допоміжними.

Ця методика застосована до всіх представлених у цій монографії міст, проте з певними особливостями. По м. Вінниці науково-проектні роботи з визначення цінності розпланувальної системи були проведені раніше, у 2007 р., канд. арх. С. Царенком, тому ми їх узяли як данність, оскільки вони виконані на належному науковому рівні, включені до чинного Генерального плану Вінниці, затвердженого в установленому порядку, й потребують лише незначного коригування.

Методика історико-архітектурної оцінки забудови передбачає проведення наукової інвентаризації будівель і споруд досліджуваного терену з виділенням пам'яток архітектури, об'єктів культурної спадщини, фонові забудови, дисгармонійних споруд. Ці визначення мають супроводжувати пропозиції щодо заходів, які слід уживати стосовно тієї чи іншої категорії будівель. Так, зокрема, дисгармонійна забудова підлягає знесенню чи радикальній реконструкції. При здійсненні інвентаризації враховуються і позначаються в матеріалах досліджень також пам'ятки історії, археології та монументального мистецтва, ділянки археологічного культурного шару. Важливе методичне значення має з'ясування ступеня збереженості історичної житлової забудови, яка повинна бути досліджена за комплексом параметрів і класифікована за трьома категоріями – високою, доброю та задовільною. Так само з'ясовують міру збереженості провідних громадських будівель міста. Тут одним з головних критеріїв є наявність пам'яток архітектури та містобудування, що перебувають на державному обліку.

Окремий підрозділ історико-містобудівних досліджень присвячується методиці оцінки історично сформованого міського і природного ландшафту – структури рельєфу, водних басейнів, рослинності, композиційно-видових зв'язків.

Комплексна оцінка історико-архітектурної спадщини історичного міста включає підсумковий розгляд вищеперелічених складових за категоріями цінності – розпланування, житлової забудови, будівель громадського призначення, міського ландшафту.

Кодифікованим підсумком науково-методичних напрацювань, здійснених дотепер у сфері містобудівної охорони нерухомої культурної спадщини, став ДБН "Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження історико-архітектурних

опорних планів, спеціальної науково-проектної документації для визначення історичних ареалів населених місць України”, про який ішлося в попередньому розділі.

Історико-архітектурний опорний план складають з урахуванням фактичних даних, наявних у різних установах і організаціях, одержаних після натурних обстежень і спеціальних досліджень, які виконуються незалежно від містобудівного проектування або під час передпроектних досліджень. Історико-архітектурний опорний план є обов'язковою складовою частиною генерального плану історичного населеного місця, містить дані про його нерухому культурну спадщину в обсязі, достатньому для вирішення питань її охорони та використання на стадії генплану, дає узагальнену характеристику спадщини. Матеріали історико-архітектурного опорного плану є вихідними для розроблення проекту або коригування зон охорони пам'яток культурної спадщини. Історико-архітектурний опорний план і Зони охорони пам'яток – це взаємодоповнюючі документи.

Залежно від кількості пам'яток культурної спадщини, величини історичного населеного місця та його природних особливостей, склад досліджень до історико-архітектурних опорних планів та строки їх виконання можуть істотно відрізнятись. Дослідження включають виявлення, вивчення та оцінку всіх об'єктів культурної спадщини, визначення їх ролі в композиції та устроєві міста. Методика передбачає їх проведення, як правило, у два етапи. На першому етапі на основі натурних обстежень, пошуків та вивчення історичних планів, архівних матеріалів і літературних джерел виконують історико-містобудівні та історико-архітектурні дослідження, аналіз особливостей та меж композиційного впливу об'єктів культурної спадщини. На другому етапі при додатковому збиранні даних і детальному дослідженні окремих комплексів, кварталів, садиб, будинків уточнюють одержані раніше характеристики і збирають матеріали до облікових документів виявлених об'єктів культурної спадщини, що формують середовище. Результати першого етапу досліджень використовують у складанні історико-архітектурного опорного плану, другого – у складанні матеріалів історико-архітектурної інвентаризації забудови історичного ареалу населеного місця.

Зазначимо, що повномасштабна історико-архітектурна інвентаризація забудови Василькова та Ізмаїла не входила до завдань даного дослідження. Крім того, по м. Вінниці Історико-архітектурний опорний план нами не розроблявся, оскільки він був виконаний місцевими вінницькими фахівцями під керівництвом канд. арх. С. Царенка і зберігає свою чинність дотепер.

Основу історико-архітектурного опорного плану складають дані двох головних частин першого етапу досліджень: однієї, що виявляє об'єкти культурної спадщини, і другої, що аналізує їхні художні якості та композиційно-видовий вплив. Документ складається з основного креслення аналогічної назви, схем, що у разі потреби доповнюють його, та інших матеріалів, а також текстової частини. Основне креслення Історико-архітектурного опорного плану виконують на топогеодезичній

підоснові у масштабі основних креслень генерального плану. На ньому показують:

пам'ятки архітектури та містобудування (ті, що перебувають на обліку, і виявлені) та інші містобудівні об'єкти, які мають історичну та культурну цінність: архітектурні ансамблі та комплекси, історичні центри, квартали, площі, садиби, двори, вулиці, залишки старовинного розпланування і забудови;

пам'ятки історії: будинки, споруди, пам'ятні місця;

пам'ятки археології: городища, кургани, залишки давніх поселень, поховань, окремих споруд, укріплень, виробництв, доріг, могильників, ділянки археологічного культурного шару;

пам'ятки монументального і монументально-декоративного мистецтва;

пам'ятки садово-паркового мистецтва та меморіальні парки;

пам'ятки природи, цінні природні ландшафти, архітектурно-ландшафтні комплекси; історичну забудову, що не має статусу об'єктів культурної спадщини (громадські, житлові та господарські, промислові, культові та оборонні будівлі і споруди);

місця втрачених будинків, споруд, оборонних укріплень, що мали важливе історичне значення;

дисгармонійні будівлі та споруди;

у разі наявності – межі державних історико-культурних заповідників, території пам'яток, затверджені раніше зони охорони пам'яток.

“Історико-архітектурний опорний план” (основне креслення) можуть у разі потреби доповнювати схеми “Історичний територіальний і розпланувальний розвиток міста”, “Ландшафт міста” та “Прилегли до міста території”.

Результати дослідження особливостей композиційного впливу пам'яток містобудування й архітектури щодо їх ролі в композиції і устроєві історичного населеного місця фіксуються на основному кресленику як видове розкриття пам'яток архітектури.

Обов'язковою складовою аналізу видового розкриття пам'яток архітектури є фотофіксація характерних видів на пам'ятки архітектури, перспектив і панорам історичного району. До складу матеріалів фотофіксації можуть входити й демонстраційні фотопанорами, зняті з ключових для огляду історичного міста видових точок.

Пояснювальна записка до історико-архітектурного плану розкриває результати збирання та узагальнення даних щодо нерухомої культурної спадщини міста. Вона містить:

опис розвитку міста, що розкриває основні етапи розвитку, умови і події, що безпосередньо впливали на становлення населеного місця і його архітектуру; особливості формування розпланування, забудови, опис пов'язаних з містом історичних подій, культурних процесів;

аналіз існуючих розпланування і забудови історичних районів;

характеристику середовища, а саме: архітектурно-художніх особливостей будівель, споруд та інших об'єктів, традиційних для даного міста, а також озеленення, впорядження (благоустрою);

характеристику ландшафту як найбільш сталого структуро-формітивного чинника виявлення природних особливостей місцевості, які визначають своєрідність розпланування та просторової побудови поселення;

аналіз архітектурно-просторової композиції та композиційно-видового впливу об'єктів культурної спадщини;

комплексну оцінку міської території;

узагальнену оцінку нерухомої культурної спадщини міста, що розкриває характерні риси і цінність сукупності об'єктів нерухомої культурної спадщини.

Факультативно може бути корисним також аналіз чинної містобудівної документації щодо її відповідності вимогам охорони нерухомої культурної спадщини.

У додатках до пояснювальної записки можуть наводитися описи пам'яток культурної спадщини різних видів та категорій, а також виявлених об'єктів культурної спадщини. До пояснювальної записки додаються картографічні й іконографічні документи – історичні плани, гравюри, малюнки, старі фотографії, а також пооб'єктна фотофіксація пам'яток, об'єктів культурної спадщини, характерних для даного історичного міста будинків фонові та традиційної забудови.

На основі історико-архітектурного опорного плану історичного населеного місця з урахуванням узагальненої комплексної оцінки його території (історико-культурної, природно-ландшафтної і естетичної) розробляють зони охорони пам'яток. До їх меж входять території в зоні розташування та композиційно-видового впливу пам'яток культурної спадщини. Режим використання територій зон охорони пам'яток повинен враховувати всі виявлені дослідженнями особливості культурної спадщини і переводити загальні вимоги охорони культурної спадщини та збереження традиційного характеру середовища в конкретні містобудівні обмеження і обтяження, що визначають можливість використання територій у межах зон охорони пам'яток.

Креслення "Зони охорони пам'яток" виконують на топогеодезичній підоснові в масштабі основних креслень генерального плану міста. На ньому показують усі пам'ятки культурної спадщини, нанесені на історико-архітектурному опорному плані; оглядові точки, вісі та фронти, які мають бути збережені; допустимі висоти нової забудови; межі територій пам'яток, державних історико-культурних і природних заповідників, зон охорони пам'яток, ділянки археологічного культурного шару; наводять перелік зон охорони пам'яток та основні вимоги до режиму використання територій зон охорони пам'яток.

Пояснювальна записка до проекту зон охорони пам'яток, яка входить до складу єдиного проектно-регулятивного розділу, містить обґрунтування прийнятих рішень; площі зон охорони пам'яток; опис меж зон охорони пам'яток; систематизовані вимоги щодо режиму реконструкції та використання територій у межах зон охорони пам'яток; окремі конкретні пропозиції щодо формування розпланування, забудови та ландшафту, якщо вони розроблені в процесі визначення режиму зон охорони пам'яток.

У генеральних планах і детальних планах територій історичних населених місць історико-архітектурні опорні плани та зони охорони пам'яток є основою для прийняття проектних рішень щодо забезпечення охорони культурної спадщини, розпланування та забудови.

Основна методична вимога щодо Проекту зон охорони пам'яток полягає в тому, що зони охорони пам'яток разом з територіями пам'яток мають становити в місті цілісну взаємопов'язану систему спеціально виділених територій, на яких докладно регламентується землекористування, будівництво та інша господарська діяльність з метою забезпечення збереження нерухомої культурної спадщини у комплексі з пов'язаними природними та антропогенними ландшафтами. Виділення й означення на місцевості цих територій можна охарактеризувати як форму захисту і збереження нерухомої культурної спадщини шляхом регулювання середовища. Оскільки зони охорони пам'яток повинні забезпечувати належний містобудівний режим у межах розташування та композиційно-видового впливу об'єктів спадщини, ці зони не можуть бути запроектовані без вичерпних наукових досліджень.

Особливої уваги потребують проблеми диференційованого встановлення археологічних зон, пов'язаних з охороною археологічної спадщини. У 1990-х рр. у вітчизняному пам'яткознавстві спостерігалася тенденція уникати терміну "археологічні" при означенні зон, про які йдеться. Їх воліли називати зонами "історичного культурного шару" чи просто "культурного шару". Ця тенденція є неслухною і розходиться зі світовою практикою. Так, у Хартії охорони і використання археологічної спадщини (1990 р.) дається таке визначення археологічної спадщини: "Археологічна спадщина – це частина матеріальної спадщини, основну інформацію про яку можна отримати археологічними методами. Спадщина включає всі сліди людського проживання і складається з місць, що фіксують усі прояви діяльності людини, у т. ч. із залишених будівель та руїн усіх видів (включаючи підземні та підводні) разом з усім підйомним (культурним) матеріалом". Загалом археологічна спадщина поділяється на нерухомі й рухомі об'єкти. Наша монографія стосується проблематики лише перших, що звичайно і називаються пам'ятками археології. Залежно від їх містобудівної ролі вони поділяються на три підгрупи:

1. Пам'ятки, виявлені в об'ємних формах на поверхні землі (городища, кургани, вали і рови, печери, руїни споруд тощо).
2. Пам'ятки, що не мають ознак на земній поверхні (селища, стоянки, ґрунтові могильники, культурні шари в містах тощо).
3. Пам'ятки, які можна виявити тільки за допомогою спеціальних методів, зокрема аерофотозйомки (сліди стародавніх меж, шляхи, канали тощо).

Оскільки вся археологічна спадщина є нестійким і невідновлюваним культурним надбанням, слід вживати заходів містобудівної охорони, тобто вдаватися до охоронного зонування з метою звести до мінімуму руйнування цієї спадщини

внаслідок природних і антропогенних процесів. Характер охоронного зонування безпосередньо залежить від виду й характеру археологічної пам'ятки. У загальному випадку слід визначати чотири види територій (зон), пов'язаних з охороною археологічної спадщини:

1. Територія пам'ятки археології.
2. Охоронна зона пам'ятки археології.
3. Зона охорони археологічного культурного шару.
4. Зона археологічних спостережень.

Територія пам'ятки археології – це земельна ділянка, що становить невіддільне матеріальне, історичне і функціонально-розпланувальне ціле з пам'яткою. Охоронна зона і зона охорони археологічного культурного шару достатньо прописані в чинному законодавстві, тому ми на їхній специфіці не зупиняємось. А зона археологічних спостережень – це, по суті, охоронювана археологічна територія, визначення якої дано у статті 31 Закону “Про охорону культурної спадщини”.

Межі археологічних зон визначаються незалежно від меж інших зон охорони пам'яток і повинні покривати всі терени, які мають археологічний культурний шар. Режим використання територій, встановлюваний у кожній із цих зон, має постійний характер – для територій пам'яток й охоронних зон і тимчасовий характер – для зон охорони археологічного культурного шару й зон археологічних спостережень.

При дослідженні питань охоронного зонування важливо не обійти увагою загальну проблему визначення територій пам'яток. Методична і практична важливість цього питання ще недостатньо усвідомлена. Територія пам'ятки є найціннішою ділянкою історичного середовища. Вона безпосередньо прилягає до пам'ятки й становить з нею неподільне ціле. Територією пам'ятки є не будь-яка земельна ділянка, на якій пам'ятка розташована, а тільки та і в тих межах, що безпосередньо історично, розпланувально, матеріально і функціонально пов'язана з самою пам'яткою. Територія пам'ятки є первинним елементом територіальної (містобудівної) охорони пам'яток. Суть території пам'ятки і її відмінність від охоронної зони (і від усіх видів зон охорони) полягає в тому, що територія пам'ятки пов'язана з історичною матеріальною субстанцією пам'ятки, а не з її видовим розкриттям чи композиційним впливом.

Слід методично розрізняти такі види територій пам'яток:

- окремо розташованої пам'ятки;
- комплексу пам'яток, тобто їх групи, об'єднаної територіально;
- ансамблю пам'яток, тобто їх групи, об'єднаної спільністю території, історії виникнення і розвитку, спільністю композиційної побудови;
- пам'ятки містобудування (вулиці, бульвару, площі, групи кварталів, історичного центру).

Кожен з цих видів має певні особливості щодо визначення меж і режимів використання територій. Для одиничних пам'яток територія визначається, як

правило, у межах домоволодіння (садиби). При цьому досліджується еволюція домоволодіння, встановлюються зміни меж й обирається оптимальний варіант, орієнтуючись або на межі домоволодіння, які були при створенні пам'ятки, або на межі часу найбільшого розвитку пам'ятки. Зрозуміло, що встановлювані межі повинні враховувати об'єкти середовища і мати чітку топографічну прив'язку. Для комплексів та ансамблів пам'яток методичні вимоги щодо встановлення меж територій аналогічні: межі території мають враховувати стародавні межі (вали, рови, мури тощо), як збережені, так і ті, що не збереглися, а також інші чинники, що вимежовували комплекс чи ансамбль у довіклі, беручи за точку відліку етап найвищого розвитку й найширшого розпросторення комплексу. Для фортифікаційних комплексів межі території суміщаються з зовнішньою межею глазиса або з лінією контрескарпу зовнішнього рову.

Оскільки будь-яке історичне місто є просторовою системою, що розвивається у часі, то з методичного погляду єдино прийнятною для нього є стратегія спадкоємного розвитку, в основі якої лежить орієнтація на найстабільніші чинники – природну підоснову, структуру й розпланування поселення, характер забудови певних ділянок середовища та їх взаємозв'язки. При цьому важливо зберігати три основні структуроутворюючі елементи: композиційні центри; композиційні вісі; системи відкритих, замкнених і напіввідкритих просторів.

Розглянуті вище науково-методичні підходи знаходять свою практичну реалізацію під час реконструкції історичних міст. Реконструкція зараз усвідомлюється як удосконалення наявного міського середовища і як така вона є безперервним процесом. Її об'єкт – зони старої міської забудови незалежно від їх хронологічних та ціннісних параметрів, а також окремі комплекси, квартали чи групи кварталів. Реконструкція має свою методику, що передбачає такий комплекс заходів: реставрація і реабілітація пам'яток культурної спадщини; модернізація і капітальний ремонт масової історичної забудови; вибіркове знесення амортизованих малоцінних будівель і нове будівництво; розвиток інженерної інфраструктури і транспортних мереж; озеленення і впорядкування. Ці заходи мають вирішувати триєдине завдання: збереження і примноження культурно-історичного потенціалу міста; створення сприятливих умов функціонування історичних ареалів; забезпечення неантагоністичного поєднання нових будівель з історичним архітектурним середовищем. Загально визнаними вважаються п'ять методичних засад реконструкції: пріоритетність збереження нерухомої культурної спадщини; включення реконструкції у загальний процес соціально-економічного розвитку міста; програмно-цільовий підхід; міждисциплінарність і міжвідомчість; диференціація і плюралізм конкретних вирішень.

За ступенем радикальності перетворень розрізняють такі реконструктивні заходи: збереження (містобудівна консервація); оновлення; перетворення. Методично розрізняються такі види комплексної реконструкції в історичних містах:

ревіталізація (підвищення функціональної значущості комплексу, фрагмен-

ту середовища, середмістя шляхом відтворення втрачених ними громадських функцій або надання їм нових, що не порушують традиційний характер середовища);

ревалоризація (підвищення або відновлення архітектурно-художньої цінності середовища, у т. ч. шляхом реставрації пам'яток, видалення дисгармонійних на шарувань, компенсаційного будівництва, в окремих випадках – відтворення цінних втрачених об'єктів, архітектурних акцентів і домінант);

регенерація (відновлення та поліпшення розпланувально-просторової структури, композиційної цілісності та функціональної активності історичних середмість, окремих районів чи архітектурних комплексів).

При вирішенні практичних завдань різною мірою здійснюються всі три види реконструкції, що й передбачено синтетичним терміном "комплексна регенерація". Вона виходить із концепції "живої пам'ятки", тобто гармонійного збагачення архітектурної форми новими соціокультурними цінностями. При цьому забезпечується виконання трьох специфічних умов міського розвитку: збереження культурної спадщини; пристосування історичного міста до вимог сучасного життя через модернізацію його структур; поширення специфічних характеристик історичного міста на всю міську територію з метою збереження або надання своєрідності. Зрештою, усі види реконструктивних заходів мають сенс тільки в тому разі, якщо забезпечують пристосування історичних населених місць до вимог сучасного життя при збереженні культурної спадщини та традиційного характеру середовища.

Методика нашого дослідження включає також критичне осмислення результатів науково-практичних робіт, виконаних нашими попередниками. Їх аналіз дозволяє коректніше сформулювати проектно-регулятивні розділи по кожному місту в рамках даної роботи.

У 1979-1980 рр. колектив науковців інститутів КиївНДІТІ та КиївНДПмістобудування (Нельговський Ю. Ю., Ленченко В. О., Водзинський Є. Є.) опрацював пропозиції щодо комплексного охоронного зонування території м. Василькова. Було визначено заповідну територію городища з собором Антонія і Феодосія, охоронну зону, зону регулювання забудови, зону охоронюваного ландшафту².

У 1995 р. інститутом «ДІПРОМІСТО» було розроблено проект зон охорони території фортець «Ізмаїл» (авт. Черненко В. Б., Колосок Б. В. та інші). У 1996 р. тією ж установою (з аналогічним складом групи розробників) було розроблено історико-архітектурний опорний план м. Ізмаїл, у якому визначалися охоронні зони пам'яток міста, але не було визначено меж та режимів його історичних ареалів.

Комплекс досліджень та науково-проектних робіт по м. Вінниця був виконаний у 2007 р. під керівництвом канд. арх. С. Царенка. Тоді були визначені зони охорони пам'яток м. Вінниці та історичні ареали. Вони врахову-

² *Историко-архитектурные исследования к опорным планам городов УССР по перечню, утвержденному постановлением СМ УССР № 532 от 24 декабря 1976 г. (заключительный отчет по теме 1-Д-4, п. 4.2.). – КиевНИИТИ, 1980. – Рук.*

ють основоположні методичні засади і тому приймаються за основу при розробленні режимів використання територій Центрального історичного ареалу м. Вінниці.

Відтак система охоронного зонування та визначення меж і режимів використання історичних ареалів, запропоновані в цій монографії, базуються як на сучасних дослідженнях нерухомої культурної спадщини та традиційного характеру середовища міст Василькова, Ізмаїла, Вінниці та Горлівки, так і на зазначених вище напрацюваннях наших попередників.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИКО-МІСТОБУДІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ М. ВАСИЛЬКОВА

Протягом 2008-2009 рр. НДІ пам'яткоохоронних досліджень на замовлення виконавчого комітету Васильківської міської ради виконав дослідження і розробив науково-проектну документацію «Історико-архітектурний опорний план і проект зон охорони та визначення меж і режимів використання історичних ареалів м. Василькова». Робота призначена стати історико-культурною підосновою для розроблення Генерального плану розвитку м. Василькова (розробник – інститут “Діпромісто”).

Необхідність розроблення такої науково-проектної документації випливає з вимог Закону України “Про охорону культурної спадщини”, постанов Кабінету Міністрів України від 26.07.2001 № 878 “Про затвердження Списку історичних населених місць України”, від 03.07.2006 № 909 “Про затвердження Порядку визнання населеного місця історичним”, від 13.03.2002 № 318 “Про затвердження Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць”.

Мета дослідження полягає в забезпеченні збереження пам'яток та об'єктів культурної спадщини, традиційного характеру середовища Василькова шляхом розроблення історико-архітектурного опорного плану міста та проекту зон охорони пам'яток, визначення меж і режимів використання територій історичних ареалів міста.

Об'єктом дослідження є територія міста Василькова, занесеного до Списку історичних населених місць України. Предметом дослідження є розпланувально-просторовий устрій міста, ландшафт, забудова, об'єкти культурної спадщини, а також пошук оптимальних методів і заходів з охорони нерухомої культурної спадщини міста та збереження традиційного характеру його середовища.

Результатом наших досліджень стали: історико-архітектурний опорний план міста; проект зон охорони пам'яток; визначені межі й режими використання території історичного ареалу; рекомендації щодо коригування місцевих правил забудови та збереження традиційного характеру середовища.

Графічна частина роботи представлена трьома кресленнями:

Історико-архітектурний опорний план і проект зон охорони та визначення меж і режимів використання історичних ареалів м. Василькова (основне креслення);

Територіальний і розпланувальний розвиток м. Василькова;
Ландшафт м. Василькова.

Дана робота не є першим дослідженням на цю тему. У 1979-1980 рр., як зазначалося вище, колектив науковців інститутів КиївНДІТІ та КиївНДПМістобудування опрацював пропозиції щодо комплексного охоронного зонування території Василькова.

Історико-архітектурний опорний план і проект зон охорони та визначення меж і режимів використання історичних ареалів м. Василькова Київської області затверджено наказом Міністерства культури і туризму України від 13.07.2009 № 521/0/16-09.

Ця робота виконана під науковим керівництвом кандидата архітектури В. Вечерського авторським колективом у складі кандидата історичних наук Л. Томілович, архітектора О. Кожушко, історика О. Сердюк, музеєзнавця Т. Полонської, мистецтвознавця І. Єрзіної за участю фахівців інституту "Діпромисто" – доктора архітектури, професора Ю. Білоконя, архітекторів Т. Губенко, В. Ткаченко, Ф. Балаби.

Тексти розділу 1, що подані нижче, написані авторським колективом у складі:
вступ, пункт 1.4 – В. Вечерський;
пункти 1.1, 1.2 – Л. Томілович;
пункт 1.3 – Л. Томілович, О. Кожушко, І. Єрзіна;
пункт 1.5 – Л. Томілович, В. Вечерський.

1.1. Огляд архівних джерел та літератури з історії міста

Міський архів м. Василькова загинув під час II світової війни і на сьогоднішній день в ньому відсутні матеріали, які стосуються періоду більш раннього, ніж післявоєнні часи. Проте значні колекції документів, які стосуються різних аспектів розвитку міста, зберігаються в Державному архіві Київської області та Центральному Державному історичному архіві.

Зокрема, в ДАКО зберігається фонд 1542 (Колекція карт і креслень, 1782-1919 рр.), в якому найбільш повно, порівняно з іншими архівами, представлені карти м. Василькова (1798, 1799, 1834, 1843 рр.). У фонді 35 (Киевская губернская чертежная при губернском правлении) представлена справа 301 "Межова відомість Васильківського повіту з даними про кількість землі, населенню (по групах) і поселеннях, і поміщиках-власниках цих земель; опис м. Василькова та містечок і сіл в повіті... 1860 р.", який містить історико-географічний та економічний опис м. Василькова.

Більш повно представлений радянський період. У фонді Р-5418 (Обласний відділ у справах будівництва та архітектури Київського облвиконкому) представлені справи, які стосуються наявності та стану збереження пам'яток архітектури та історії (зокрема спорудження пам'ятника на могилі Героїв Радянського Союзу Хохрякова і Головачова, переліки пам'яток архітектури за 1947 та 1959 рр., ві-

домості про експлуатацію та технічний стан собору Антонія та Феодосія, Миколаївської церкви). У фонді Р-112 (Київський окружний виконавчий комітет Рад робочих, селянських та червоноармійських депутатів) представлені справи, які містять коротку довідку про географічне та економічне положення м. Василькова та розширення міської межі м. Василькова у 1928 р. У фонді Р-880 (Виконавчий комітет Київської обласної ради депутатів трудящих) зберігаються матеріали про генеральні плани м. Василькова 1971 та 1987 рр., про ремонт собору Антонія та Феодосія, про спорудження обеліска у м. Василькові на згадку про повстання декабристів (1972 р.), про встановлення меморіальної дошки на будинку № 1 по вул. Луначарського, де знаходився штаб Чернігівського полку у зв'язку зі 150-річчям повстання декабристів, установлення меморіальної дошки на будинку № 4 по вул. Шевченка, де знаходився штаб І-ї Чехословацької бригади на чолі з генералом армії Л. Свободою, про віднесення м. Василькова до міст районного підпорядкування, про встановлення адміністративних меж міста у 1968 р., про включення с. Западинка в межі м. Василькова і т. д.

Матеріали, які містяться у ЦДІА, стосуються економічного, соціального та культурного розвитку міста, висвітлюють історичні події, які були з ним пов'язані. Зокрема, фонд 59 (Київська губернська канцелярія) містить відомості про пожалування м. Василькова Києво-Печерській лаврі великим князем Андрієм Юр'євичем (хоча ще у кін. ХІХ – на поч. ХХ ст. дослідниками було доведено, що пожалувана грамота була сфальшована), дані про ліквідацію митної застави у м. Василькові, а також про приналежність м. Василькова до Києво-Печерської лаври – 1778 та 1780 рр. У фонді 486 (Київська цивільна палата) зберігаються відомості про заснування та історію м. Василькова до приєднання до Росії, складені титулярним радником Д. В. Тамочкіним у 1859 р. Фонд 128 (Києво-Печерська лавра) містить вже згадувану жалувану грамоту князя Андрія Боголюбського, а також численні відомості про приналежність м. Василькова до Києво-Печерської лаври по роках (зокрема, за 1720, 1732, 1744, 1770, 1776 рр.), план розміщення селітрового заводу, відомості про приналежність с. Виниково м. Василькову, опис містечка Василькова за 1780 р. У фонді 1537 (підкоморські суди (Лівобережна Україна) зберігається копія указу про призначення м. Василькова повітовим містом. Одним з найбільш інформативних фондів щодо історичних відомостей про Васильків є фонд 442 (Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора). Зокрема він містить справи, пов'язані з декабристським рухом та його придушенням: про спорудження у м. Василькові шибениці для здійснення обряду розжалування офіцерів Чернігівського полку – учасників грудневого повстання 1825 р. та про наступне зруйнування цієї шибениці. Також у згаданому фонді зберігається указ Сенату про затвердження герба м. Василькова (1853 р.), відомості про наявність парафіяльного училища у 1862 р. та відкриття двокласного чоловічого народного училища у 1869 р., дані про кількість населення, будинків, фабрик і заводів за різні роки (зокрема, 1868, 1874, 1878, 1892 рр.) та про кіль-

кість навчальних закладів у 1907 р., справа про зміну плану Василькова у 1902 р.

Таким чином, збереглася значна кількість архівних джерел, які стосуються різних аспектів розвитку м. Василькова за останні два століття. Щоправда, необхідно зауважити, що архівний матеріал нерівномірно розподілений по різних історичних періодах. Так, матеріалів, які відносяться до періоду більш раннього, ніж XIX ст., вкрай мало і вони є малоінформативними (переважно підтвердження приналежності Василькова Києво-Печерській лаврі). Окрім того, мало матеріалів, які характеризують містобудівний розвиток Василькова. Найбільш інформативною групою джерел в цьому відношенні є колекція карт, але для періоду II-ї половини XIX – поч. XX ст. вони відсутні.

Ступінь вивченості історичного розвитку міста також є недостатнім. Краєзнавчі дослідження Правобережної Київщини розпочалися в середині XIX ст. До перших досліджень можна віднести історичну записку про Васильків, складену титулярним радником Д. Тамочкіним, яка зберігається в рукопису в ЦДІА та працю Л. Похилевича «Сказание о населенных местностях Киевской губернии»¹. Справжнім піонером краєзнавчого дослідження Київщини був польський дослідник Е. Руліковський. Особливе місце в його працях займають Васильків та Васильківський повіт, оскільки він та його родина походили з цих місць – Мотовилівка та декілька сіл неподалік від неї знаходились у власності цієї родини, а батько Е. Руліковського був маршалком Васильківського повіту. Е. Руліковському належить перше ґрунтовне дослідження, присвячене безпосередньо Василькову та Васильківському повіту². Він же став автором статті, присвяченій Василькову, у ґрунтовному виданні «Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego»³. Згадані вище праці були першими спробами систематизації джерел та матеріалів з історії міста і створення узагальнюючої праці, яка охоплювала період від давньоруських часів до середини XIX ст. Проте недостатня розвиненість джерельної бази та історичної науки в цілому (зокрема, має значення і той факт, що жоден зі згаданих дослідників не був професійним істориком, всі вони – аматори, краєзнавці) визначили вади праць того періоду: некритичне ставлення до джерел та їх недостатня кількість призвели до численних помилок у фактажі; велика кількість використаного фольклорного матеріалу (переказів, легенд, споминів) роблять ці праці цікавими і з народознавчої точки зору, але спроба некритично використати ці матеріали як історичні джерела також призвели до численних похибок; окрім того, ці дослідження мають вузьку спрямованість – досліджують переважно політичні аспекти розвитку міста та його значення як укріпленого центру. Незважаючи на ці особливості, зазначені вище праці зберігають свою цінність та актуальність, перш за все як добре документовані спроби створення узагальнюючого нарису історії міста.

---

1 Об основании и истории г. Василькова до присоединения к России. Из «Печерской метрики городов Западного края», составленной титулярным советником Тамочкиным Д.В. 1859 г. – ЦДІА, Ф. 486, оп. 3/1856 г, спр. 335, арк. 81; Похилевич Л.Н. Сказание о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С. 470.

2 Rulikowski E. Opis powiatu Wasylkowskiego. – Warszawa, 1853.

3 Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego. - Warszawa, 1893. - T. XIII. - S. 136-140.

У II-й половині XIX ст. з'являються узагальнюючі праці, які мають енциклопедичний та довідковий характер⁴. Переважно огляд історії міста в них викладено стисло і схематично. Найбільша увага приділена давньоруському періоду та короткому статистичному опису міста на кін. XIX – поч. XX ст.

Однією з небагатьох ґрунтовних праць з історії міста, створених у першій половині XX ст., є стаття С. Шамрая⁵. Це був період т. з. українізації, який проводився радянською владою з метою повернення на свій бік національно налаштованої інтелігенції і отримання підтримки народних мас. У 20-ті рр. XX ст. розгорнулися широкі дослідження з вітчизняної історії, в т. ч. і краєзнавчі. С. Шамрай належав до історичної школи академіка М. Грушевського, який також в цей час працював в Україні. Тому праця ґрунтується на надзвичайно багатому архівному матеріалі і в ній відсутні ідеологічні схеми, які згодом будуть нав'язані дослідникам у радянську добу. Натомість увага дослідника розподілена досить нерівномірно щодо різних історичних періодів. Зокрема, найбільша увага приділена давньоруському періоду і, особливо, розвитку Василькова у XVIII ст. Це пояснюється тим, що основний корпус використаних ним джерел – це Лаврський архів та Рум'янцевський опис, в яких найбільша кількість матеріалів відноситься до XVIII ст.

Що стосується II-ї половини XX ст., то за цей період найбільшої уваги заслуговує стаття "Васильків" у багатотомному виданні "Історія міст і сіл Української РСР"⁶ та праця В. Бейліса "На землі Васильківській"⁷. Перша охоплює період від появи першої людини на території краю до 60-х рр. XX ст. Враховуючи період її написання (60-і - поч 70-х рр. XX ст.), вона має достатньо заідеологізований характер, окрім того, більша частина статті (близько 80 %) присвячена подіям радянського періоду. Попередні періоди викладені досить стисло, в інформативному відношенні у порівнянні з працями попередників повідомляють мало нового, відрізняються лише підходом, нав'язаним схемою радянської історіографії (акцент на боротьбу українського народу проти литовських та польських загарбників, споконвічне прагнення українського народу до об'єднання з російським і т. д.). Праця В. Бейліса, написана у кін. 80-х – на поч. 90-х рр. XX ст., відзначається об'єктивнішим характером, повніше висвітлює різні періоди історії міста та місцевості в цілому, починаючи від появи першої людини на території Васильківщини; широко використані архівні матеріали, є спроба залучення результатів археологічних досліджень, збагачена фольклорними джерелами. В цілому створена достатньо повна картина історії розвитку міста, щоправда продовжують залишатися "білі плями" стосовно окремих періодів; у дослідженні автор зупиняється переважно на по-

4 Андреевский А.А. *Материалы для истории южно-русского края в XVIII ст. (1715-1774)*. – Одесса, 1886. – С. 272, 276, 391; Васильковский узд. Васильков. // *Киевские губернские ведомости*. – 1860. – №33; *Географическо-статистический словарь Российской империи*. – Т.1. – Спб., 1863. – С. 401-403; Зябловский Е. *Землеописание Российской империи для всех состояний*. – Ч. 6. – Спб., 1810. – С. 21-22; Романовский А. *Карманное политико-статистическое землеописание Российской империи*. В 2-х частях. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Полтава, 1886. – С. 436, 442; Чернышов Н. *Памятная книжка Киевской губернии*. – К., 1856. – С. 115-117.

5 Шамрай С. *Місто Васильків // Історично-Географічний Збірник*. – Т.III. – К., 1929. – С. 33-127.

6 Діденко В.В., Шульга І.В. *Васильків // Історія міст і сіл Української РСР в 26-ти т. Київська область*. – К., 1971. – С. 246-259.

7 Бейліс В. *На землі Васильківській*. – К., Молодь, 1992. – 68 с.

літичних та економічних аспектах розвитку міста і на окремих найбільш яскравих подіях в історії міста і країни в цілому.

Також історіографія історії міста II-ї половини ХХ ст. представлена численними узагальнюючими довідниковими та енциклопедичними виданнями, в яких побіжно і стисло подається огляд історії Василькова⁸. До цього ж періоду відносяться досить численні статті в періодичній пресі, як київській, так і місцевій. Вони висвітлювали різні події в історії міста, переважно давньоруської доби, часів декабристського повстання та радянської доби (як то встановлення пам'ятників та пам'ятних знаків у місті, присвячених визначним землякам та учасникам Великої Вітчизняної війни, які брали участь у визволенні міста тощо)⁹ і мають науково-популярний характер. На жаль, навіть святкування 1000-річчя від дня заснування міста не пожвавило краєзнавчих досліджень. Крім газетних публікацій, тільки одна стаття в центральних наукових виданнях збагатила бібліографію дослідження міста – В. Поповича “Місто на Стугні”¹⁰. І то вона скоріше стала нагадуванням про тисячолітню історію міста і значення самого міста для вітчизняної історії, ніж відкриттям нових сторінок його історії.

Не можна не зазначити, що власну бібліографію мають пам'ятки архітектури м. Василькова, собор св. Антонія і Феодосія та церква св. Миколая, які неодноразово досліджувались відомими вітчизняними науковцями, зокрема Б. Крицьким, Г. Логвином, В. Вечерським та ін.¹¹ Були досліджені етапи будівництва цих визначних споруд, встановлено авторство, прототип тощо.

Також свою бібліографію, хоча і досить скромну за обсягом, має проблематика археологічного дослідження міста Василькова¹². Важливість та актуальність цієї тематики визначена недостатністю або і зовсім відсутністю писемних джерел для багатьох періодів історії Василькова, що і пояснює нерівномірність висвітлення

8 Васильків // Україна: Путівник / Упорядник О.Зінкевич, В.Гуля. – 2-е вид. – К.: Смолоскип, 1995. – С. 83-84; Васильків // УРЕ. – К., 1959. – Т.2. – С. 236; Васильков // БСЭ. – 2-е изд. – М., 1950. – Т.7. – С. 39; По місцях бойової слави: Довідник-путівник. – К.: Молодь, 1959. – С. 40; Старовойтенко І.П. Київська область. – К., 1957. – С. 12, 34-36, 40, 42, 43, 45, 48, 102-104.

9 Суржик О. Тут народився Феодосій Печерський // Столиця. – 2002. – №37. – С. 9; Стрепаль В. Друга молодість древнього міста // Київська зоря. – 1964, 22 серпня; Січовик І. Провісникам свободи: про пам'ятний знак декабристам та меморіальну дошку у м. Василькові // Шлях Ілліча. – 1977. – 4 січня; Пам'ятник двічі героєві Радянського Союзу О.О. Головачову у Василькові // У пам'яті народній. – К., 1975. – С. 171; На честь бойової співдружності // Правда України. – 1961. – 11 мая; Масарик В. Свідок подій героїчних // Київська правда. – 1984. – 21 жовтня; Зенин І. Українська майоліка // Труд. – 1962, 21 сентября; Данилов О. У мальовничій долині Стугни: 3 історії Василькова, одного з найстаріших міст Київщини // Київська правда. – 1960. – 25 грудня.

10 Попович В. Місто на Стугні: 1000-ліття заснування м. Василькова на Київщині // Київська стровина. – 1994. – №2. – С. 123-126.

11 Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Иллюстрированный справочник-каталог. В 4-х т. – Т.1. – К.: Будівельник, 1983. – С. 132-134; Крицький Б. Архітектурно-будівельна діяльність Степана Ковніра // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. – К.: Держбудвидав УРСР, 1959. – С. 95-137; Логвин Г. Україна і Молдавія: Справочник-путеводитель. – М.: Искусство, 1982. – С. 358, фото 15; Гнатюк Д.Н., Силин Б.И. Достопримечательности Украины. – К., 1960. – С. 253-254; Вечерський В. Собор Святих Антонія і Феодосія // Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання / В. Вечерський, О. Годованюк, Є. Тиманович та ін.; за ред. А. Мардера та В. Вечерського. – К.: Техніка, 2000. – СС. 112, 130; Історія української архітектури / Ю. Асєєв, В. Вечерський, О. Годованюк та ін.; за ред. В. Тимофієнка. – К.: Техніка, 2003. – С. 235.

12 Малєєв Ю.М. Оборонні споруди давньоруського міста Василькова // Вісник АН УРСР. – 1982. – №5. – С. 37-42; Орлов Р.С., Стародуб О. Васильків XVII-XVIII ст.. за даними археологічних досліджень // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 7. – К., 1998. – С. 124-127; Шендрік Н.І. Довідник з археології України. Київська область. – К., Наукова думка, 1977. – С. 44-45; Кравченко Н.М., Петраускас О.В., Шишкін Р.Г., Петраускас А.В. Памятники археологии позднееримского времени Правобережной Киевщины. – К., КНТ, 2007. – С. 13-15.

його історії в наукових дослідженнях. Це підвищує значущість археологічних джерел. На останні 25-30 років припадають основні археологічні дослідження міста.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що за більше ніж півторасторічну історію вивчення м. Василькова нагромаджено значну кількість історичних досліджень, які стосуються різних періодів історії міста та різних напрямків його розвитку. На жаль, це вивчення є досить нерівномірним як по періодах, так і по окремих напрямках розвитку. Зокрема, належного висвітлення не отримав містобудівний та архітектурний розвиток міста. Винятком стала праця Науково-дослідного інституту теорії, історії і перспективних проблем радянської архітектури в м. Києві "Історико-архітектурні дослідження до опорних планів міст УРСР за переліком, затвердженим постановою РМ УРСР №532 від 24 грудня 1976 р." (рукопис). За планом цієї роботи історико-архітектурні дослідження у 1980 р. були проведені у м. Василькові. Ці дослідження також були покладені в основу історико-архітектурного опорного плану у складі генерального плану розвитку м. Василькова, прийнятого у 1987 р. Однак з того часу змінилася містобудівна ситуація у м. Василькові, значно змінилося пам'яткоохоронне законодавство, а також за цей період відбулися археологічні дослідження міста, які також привнесли нові відомості щодо історичної топографії стародавнього Василькова, зокрема чіткіше визначили межу давньоруського та пізньосередньовічного посаду міста. Все це зумовлює необхідність здійснення повномасштабного історико-містобудівного дослідження Василькова на базі сучасних нормативів і методик.

1.2. Історія Василькова та його містобудівний розвиток

Попри те, що територія Василькова була заселена у найдавніші часи (зустрічаються залишки трипільської, скіфської та ін. археологічних культур - див. п.1.3.3 „Археологічна спадщина”), розвиток його як міста розпочинається у давньоруські часи.

Вчені датують виникнення Василькова 988 р. Письмові джерела свідчать, що місто заснував київський князь Володимир Святославович і назвав його Василевом – на честь свого християнського патрона. Відбулося це разом з побудовою постугнянської оборонної лінії (вали та опорні пункти вздовж р. Стугна), в якій Василів займав ключове значення. Необхідність таких масштабних будівельних робіт була викликана появою у 70-80-х рр. X ст. наприкінці правління князя Святослава – на початку правління князя Володимира біля кордонів Русі печенізьких орд, які доходили навіть до Києва. Це призвело до значних територіальних втрат на півдні Русі. Володимир змусив печенігів зупинитися на ближніх підступах до Києва створенням укріпленої системи. Літописний запис згадує про поразку від печенігів під Василевом у 996 р., щасливий його порятунок й обітницю побудувати на згадку про це Преображенську церкву.

Класична схема середньовічного міста (Василів не був винятком) – укріплене

городище (дитинець) та ремісничо-торговельний посад. З цього і почався містобудівний розвиток цього поселення.

У давньоруський період Василів був значним центром і з точки зору стратегічної, і економічної (оскільки знаходився на торговельному, т. з. Василівському шляху, що проходив до країн Західної Європи). Також Василів був місцем збору війська перед походом у степ. Про це повідомляють численні згадки у літописах. Цікаво, що місто князівським столом не було, але поодиноких князів в цьому місті іноді зустрічаємо. Зокрема, під 1157 р. є згадка про надання Поросся й Василева кн. Юрієм Долгоруким своєму синові Василькові, після чого він і назвав його Васильковом. А під 1165 р. зустрічаємо повідомлення про надання кн. Ростиславом Романові, онукові В'ячеслава, Василева і Красена.

Після розширення кордонів Русі на південь за часів правління князя Ярослава Мудрого і створення цим князем Пороської оборонної лінії у 30-ті рр. XI ст. Василів опинився у відносній безпеці й отримав сприятливі умови для розвитку і територіального зростання.

У Василеві, як вважає історична традиція, народився св. Феодосій Печерський (бл. 1036-1074 рр.), один із засновників Києво-Печерського монастиря.

У 1240 р., ідучи на Київ, монгольські війська зруйнували місто. Відтоді Васильків занепадає, як і більшість міст Наддніпрянщини, і перетворюється на село. Про те, що місто цілковито знищено не було, свідчить Воскресенський літопис, у якому Васильків згадується серед інших міст Київщини. У середині XIV ст. разом з київськими землями Васильків перейшов під владу Великого князівства Литовського.

Лишається дискусійним питання про те, коли саме Васильків перейшов у власність Києво-Печерської лаври. Монастир стверджував наприкінці XVI ст., що це сталося у сер. XII ст. за часів Юрія Долгорукого. При цьому покликалися на ніби-то князівську грамоту, яка підтверджувала це надання. Але дослідники ще у XIX ст. (зокрема, Є. Болховітінов) довели, що ця грамота є фальсифікатом, тож достеменно час переходу Василькова у власність Лаври встановити на сьогодні неможливо.

Можна припустити, що місто почало активно відроджуватись за литовських часів, разом зі всією Київщиною, але знову було зруйноване під час походу на Київ кримського хана Менглі-Гірея у 1482 р., після чого відродилося тільки у 70-ті рр. XVI ст. Саме період запустіння і був слухним для Києво-Печерської лаври, щоб заявити про свої претензії на цю місцевість і досить легко її захопити, як мало кому цікаву пустелю. У 1499 р. ця місцевість вже належить Лаврі. Міста тут немає, але назва лишилася. Цього року лаврський архімандрит Філарет віддає певні ґрунти "в землях Василковских" пані Настасі Чижевичевій з синами; за це та зобов'язується платити 5 відер меду щорічно. Таким чином, до серед. XVI ст. Васильків як місто ще не був відбудований. Ревізії українських замків згадують про нього як про порожнє місце, так само воно фігурує і в реєстрі поборовому 1571 р.

Печерський монастир побудував нове укріплення та замок (на місці давньоруського городища, можливо навіть частково його використовуючи), заселив

васильківські землі між 1571 і 1586 рр., коли попросив короля Речі Посполитої Стефана Баторія підтвердити своє право на них. Заходи Лаври король схвалив, надавши Василькову в 1586 р. Магдебурзьке право. Жителям дозволили проводити 2 ярмарки на рік та щотижневі торги. Щоправда, Магдебурзьке право у Василькові ні тоді, ні пізніше фактичного значення не мало. Війта призначав монастир, а судово-адміністративні функції, навіть у ці часи, правдоподібно, були в руках уповноважених монастиря, управителів, городничих. У 1624 р. король Сигізмунд III підтвердив привілей, наданий місту Стефаном Баторієм.

У кін. XVI – на поч. XVII ст. місто стало швидко зростати. На це значною мірою впливало те, що замок давав захист мешканцям, а замків у той час на Правобережній Київщині було обмаль: тільки в Києві, Білій Церкві і Корсуні. Щоправда з 1590-х рр. їх чисельність починає повільно зростати. Замок у Василькові був чималий, добре укріплений, з міцним тином-остроколом, таким же тином було обнесене і місто, розташоване біля підніжжя замку, про що згадує Еріх Лясота, який в цей час проїжджав через місто. Відновлене місто притягало пильну увагу сусідів, які намагалися відібрати його у монастиря: зокрема, у 1593 р. скаргу до гродського суду Луцька подав Данило Хребтович, який стверджував, що місто викупив його брат-небіжчик, архімандрит. Спроби ці виявилися марними.

Місто на поч. XVII ст. продовжувало зростати. У 1625 р. у Василькові налічувалось 87 димів, кількість для цієї території чимала. Для зростання та збагачення міста мала значення та обставина, що Васильків був одним з останніх на півдні хліборобських пунктів, далі на південь починалися мало колонізовані на той час степи, де важко було дістати продукти харчування. Також місто в цей період (поряд з Фастовом та Білою Церквою) було місцем перебування польських військ. Звідси вони виступали в степи або тут очікували ворожого нападу. Так у 1625 р., після Куруківської поразки, гетьман Конецпольський поставив у Василькові, Трипіллі, Оржиці, Стайках і Києві залоги загальною чисельністю 15 тисяч жовнірів, які мали стежити за виконанням мирових угод. Через Васильків і надалі проходили важливі шляхи сполучення: наприклад, ним їхали патріарх Макарій з Павлом Алепським у 1653 р. до Києва і Еріх Лясота у 1594 р. на Запоріжжя. Через Васильків, як і в давньоруські часи, проходив торговельний шлях.

Щодо містобудівного розвитку, то з історичного досвіду відомо, що міста за литовської доби відроджувались зазвичай на місцях давньоруських городищ (досить часто використовуючи їх укріплення, що частково збереглись) або неподалік, але в значно менших обсягах. Таким чином містобудівний розвиток Василькова у литовську та польську добу продовжував традиції, закладені у давньоруську добу.

Під час національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького Васильків, як добре укріплений опорний пункт, став сотенним містечком Київського полку. Сотником був Микита Бут. Васильків пов'язаний з багатьма подіями періоду національно-визвольної війни і зустрічається на сторінках багатьох мемуарів того часу. Він був добре укріпленим містом, захищеним трьома рядами оборонних

ліній, як свідчить вже згаданий Павло Алепський. З захопленням він згадує церкву св. Антонія та Феодосія в місті та соборну ікону Богородиці. Однак, за його свідченням, місто було майже безлюдним з огляду на часті ворожі напади. Так, у 1649 р. в місті стоїть козацька сотня, а в 1651 р., після Берестецької битви, на Васильків посунули польські війська на чолі з гетьманом Потоцьким. Його гостинно приймав тут архімандрит Києво-Печерської лаври. Однак незабаром Васильків знову переходить до козацьких рук. У 1654 р., після приєднання України до Московської держави, Лавра отримує підтвердження від царя Олексія Михайловича на право володіння цим значним містом.

У цей період, як свідчать описи, Васильків – це власне місто з фортецею і передмістям, має 3 церкви, 906 дворів (С. Шамрай вважає це помилкою при копіюванні документа, справжня кількість дворів – 96), дворець монастирський, 5 млинів, ступи і валюші.

А у період Руїни (кін. 50-х – 60-ті рр. XVII ст.) напади на місто стають все частішими. Так, наступаючи на у Київ 1658 р., гетьман І. Виговський посилає у серпні здобувати Васильків полковника Є. Гоголя. У жовтні того ж року проти війська І. Виговського, що стояло у Василькові, вирушив з Києва князь Юрій Баратинський з московським військом. У 1671 р. полковник Пиво-Запольський здобув місто, зруйнував його і значно понищив околиці.

Значення міста зростає після підписання Андрусівського перемир'я 1667 р. та „Вічного миру” 1686 р. між Річчю Посполитою та Московською державою. Згідно з цими угодами кордон між двома державами пройшов неподалік Василькова, який став прикордонним містом – в першій лінії російських укріплень. У 1720 р. цар Петро I підтвердив Києво-Печерській лаврі права на ці землі.

На той час у Василькові було 700 дворів. Обнесений земляним валом, він мав чотири брами: Печерську, Київську, Білоцерківську і Трипільську. Біля кожної з них знаходились казарми для варти. В описі 1765-1769 рр. називаються частини міста: Здорівка, Містечко, Западинці, Піски, За Стугною. Монастирю належали водний млин, броварня, солодовня, кузня, цегельня, кілька шинків. 1766 р. у місті є три школи, одна з них при новій мурованій церві св. Антонія та Феодосія нова, дві інші – старі. При церквах та школах є два шпиталі, де живуть 5 жебраків. Шпиталі складаються з двох хат і однієї комори. Біля церкви св. Антонія та Феодосія міститься велика казарма, комора для артилерійського спорядження та пороховий льох. У самому замку в 1766 р. було 6 “казенних” дворів: для штабних офіцерів форпосту, для обер-офіцерів форпосту, для варти солдатів, для козаків і “малоросійських чинів” при форпості, для лікаря і казарма для солдатів. Всього в цих дворах стояло: 21 хата, 19 господарських будівель і 1 лазня. Серед замку містився монастирський “дворець”, оточений палісадом з дубових паль. У ньому знаходився двір управителя та інші будівлі. Також в місті було шість монастирських економічних дворів, в яких знаходилось 26 хат і 11 господарських будівель. У місті існували 4 ремісничі цехи: шевський, кравецький, ткацький, теслярський.

За даними опису, близько половини господарств Василькова займались хліборобством. Вони платили податки, відбували панщину 3-5 днів на тиждень (залежно від земельного наділу) та виконували інші повинності – лагодили греблю, міські укріплення тощо. Також в місті монастирю належали шинки, від яких отримувався значний прибуток, броварня (повідомлення про яку зустрічаються у 1758, 1766, 1785 рр.), солодовня і воскобійня (ті ж роки), кузня (1758 р.) Монастирю також належала цегельня, збудована у 1755 р., спеціально для будування нової церкви в ім'я Феодосія і Антонія Печерських. Окрім того, монастир мав ще один промисловий заклад у Василькові – селітряну буду, поставлену у 1686 р. Таким чином господарство Василькова в цей період мало переважно промисловий характер і було скероване не лише на задоволення власних потреб монастирської братії, а головним чином, для отримання певного зиску. Головним напрямком промисловості була переробка сільськогосподарських продуктів і торгівля ними.

У 80-ті рр. XVIII ст. у містечку були дві муровані церкви, одна дерев'яна, 4 монастирські двори, 8 урядових будинків, що належали коморі (вірогідно, митниці), 6 службових будинків, 11 хат солдатів, 4 шинки, що належали Лаврі, 3 лікарні, 3 будинки священиків, 3 будинки, що належали церковним службам, 347 монастирських підданих. Всього чисельність населення міста у 1785 р. становить 3189 осіб (без духівництва).

У 1786 р. внаслідок секуляризації монастирських земель володіння Києво-Печерської Лаври перейшли до державної скарбниці. Приблизно в цей же час – після II поділу Речі Посполитої (1793 р.) та приєднання до Російської імперії Правобережної України – Васильків втрачає значення прикордонного містечка і у 1797 р. стає центром повіту, зрештою, переважно через те, що був одним з небагатьох містечок в околиці, які знаходились у державному володінні. В цей період було збудовано муроване приміщення суду і урядові будівлі для повітової влади. При цьому значних змін в планувальній структурі міста не відбулося. Згадані будівлі, неодмінні в кожному повітовому місті, споруджували вже навколо існуючої центральної площі та вулиць, напрямок яких був визначений у попередні періоди існуванням змістовних акцентів – храмів та виїздів з міста. Серед архітектурних споруд Василькова тієї доби, які збереглися до сьогодні, виділяється збудований у 1817 р. у стилі класицизму двоповерховий будинок. Це типовий проект для присутствених місць відомого російського архітектора А. Захарова. При цьому Васильків залишався невеликим містечком, переважно забудованим дерев'яними будинками, без регулярного плану. Його розвиток дещо поживляло розташування на значному поштовому шляху Київ – Одеса. Перший навчальний заклад у місті – парафіяльну школу – відкрили в 1833 р., в 1837 р. – школу для дітей з прилеглих сіл.

У середині XIX ст. Васильків був досить значним на той час містечком. У 1858 р. тут налічувалось 11 401 особа (для порівняння у Києві в цей період населення складало близько 48 тис.). Населення займалося переважно сільським господар-

ством, чумацьким промислом, дрібною торгівлею. У Василькові було 5 невеличких тютюнових фабрик, миловарня, пивоварний і 2 цегельні заводи, а також завод сальних свічок. Щотижня відбувались торги і 4 рази на рік – ярмарки.

Місто розвивалося відповідно до плану, затвердженого російським імператором Миколою I 21 квітня 1826 р. Цей план передбачав перепланування міста та його передмість на засадах класицистичної регулярності. Містобудівні заходи, передбачені цим документом, були реалізовані частково.

Але після будівництва залізниці у 70-ті рр. XIX ст., яка оминула місто, воно було позбавлено сприятливих умов розвитку і почало занепадати. Навіть реформи 60-70-х рр. XIX ст. у Російській імперії, які в цілому дали потужний імпульс для економічного розвитку, не виправили ситуацію в містечку. Характерною рисою економічного розвитку кін. XIX ст. Василькова була наявність великої кількості дрібних торговців і значне місце, яке в економіці займала обробка шкір. У 1885 р. тут працювали чотири шкіряні та цегельний заводи, миловарня. Ці підприємства були невеликими і до значних змін у містобудівній структурі міста не призвели, промислова зона в місті не сформувалася.

До поч. XX ст. населення і площа міста поступово зростають. На 1900 р. тут налічувалось 18 590 чол. Площа міста становила 9 кв. верст. Зростання міста відбувалося за рахунок приєднання сусідніх сіл. З 2085 будинків лише 30 були цегляні. Була медамбулаторія та невеличка лікарня на 20 ліжок. З навчальних закладів у місті діяли міське двокласне училище, п'ять чоловічих і одна жіноча школа грамоти.

У період національної революції 1917-1920 рр. місто неодноразово переходило з рук в руки і зазнало значних руйнувань. У 1919 р. центр повіту було перенесено до Білої Церкви. Економіка міста розвивалася переважно за рахунок націоналізованих підприємств (шкіряних), які у 20-30-ті рр. XX ст. розбудовувались та модернізувались. Також у цей період розпочав роботу завод „Транспортер” та підприємства місцевої промисловості – райпромкомбінат і райхарчкомбінат. У 1934 р. Васильків віднесено до категорії міст. Саме в 1930-ті рр. намітились зміни у містобудівній структурі, зокрема, вздовж залізниці, яка проходить паралельно течії р. Стугна, почала утворюватися промислова зона. Подальшого розвитку вона набула у повоєнний час. У 1940 р. розпочалася реалізація генерального плану міста. Було побудовано приміщення середньої школи та фельдшерського технікуму.

Під час другої світової війни місто зазнало значних руйнувань. Німецька окупація тривала з липня 1941 по листопад 1943 рр. Було спалено торговельний квартал, універмаг, 77 житлових будинків, приміщення середньої школи, кінотеатр, робітничий клуб, бібліотеку, розібрано на паливо дерев'яні будинки двох семирічних та агрономічної шкіл.

Місто в цілому було відбудовано до кінця 40-х – поч. 50-х рр. XX ст. Основою економіки та розбудови міста були шкіряний завод, завод „Транспортер”, який на поч. 1960-х рр. було перетворено на завод холодильників, майоліковий завод.

Серед промислових підприємств важливе місце також займали завод побутових машин „Електроприлад”, комбінати хлібопродуктів, харчовий, побутовий.

Генеральний план міста, прийнятий у 1960-ті рр., передбачав знесення старих одноповерхових будівель і забудову міста 4-5-поверховими будинками з блоками обслуговування, а також зведення магазинів і готелю. На березі р. Стугна у 1967 р. закладено парк.

Неврахування історичної, архітектурної, містобудівної цінності центральної частини міста (зокрема, до 1987 р. у складі генеральних планів був відсутній історико-архітектурний опорний план) призвели до численних архітектурних та містобудівних помилок у період 1960-80-х рр.: у центральній частині міста з'явилася дисгармонійна типова забудова, характерна для радянського періоду тієї доби, чим значно спотворено історичне середовище.

За останні 40 років було прийнято ще два генеральні плани розвитку міста: у 1971 р. (розроблено інститутом “Діпромісто”, затверджено рішенням Київського облвиконкому від 13.09.1971 р. № 566) та у 1987 р. (затверджено протоколом № 1 засідання виконкому Київської обласної ради народних депутатів, рішення № 3 від 12.01.1987 р.). З 2008 р. розробляється новий Генеральний план розвитку Василькова.

1.3. Культурна спадщина м. Василькова

Нерухома культурна спадщина Василькова включає об'єкти археології, архітектури й містобудування, історії, монументального мистецтва – як узяті на державний облік, так і щойно виявлені.

1.3.1. Архітектурна і містобудівна спадщина

Архітектурно-містобудівний розвиток Василькова розпочинається в давньоруську добу. Він засвідчений археологічними даними, про які йшлося вище. Замок і місто після відбудови у 70-ті рр. XVI ст. існували на місці і в межах давньоруських дитинця і посаду. Наступною важливою історичною і містобудівною віхою став кін. XVIII ст., коли Васильків перетворився на повітове місто. Внаслідок цього в місті були побудовані окремі адміністративні споруди, освітні заклади. При цьому розпланувальна структура майже не змінилася. Згадані будівлі, неодмінні в кожному повітовому місті, споруджували навколо вже існуючої центральної площі та вулиць, напрямом яких був визначений у попередні періоди існуванням змістовних доміант – храмів та брам-виїздів з міста.

У 1826 р. був затверджений план міста, що передбачав його перепланування на засадах класицистичної регулярності. Він реалізований частково. В 2-ій половині XIX ст. починається промисловий розвиток Василькова. З різних причин він не був інтенсивним і підприємства – шкіряні заводи, цегельний, миловарня – були невеликі. Відповідно, до значних змін у містобудівній структурі цей період також

не призвів, промислова зона в місті не сформувалася. Протягом XIX-XX ст. значно зросла чисельність жителів міста і його територія. Зростання міста відбувалось за рахунок розширення міської території на периферію та приєднання сусідніх сіл.

Певні зміни у містобудівній структурі з'явилися у радянську добу, але і вони стосувалися переважно околиць. Уздовж залізниці, яка проходить паралельно течії р. Стугна, почали розбудовуватися промислові підприємства й утворилася промислова зона. Її риси намітились у міжвоєнний період, у 30-ті рр. XX ст., й отримали подальший розвиток у повоєнний час. У цей же період у центральній частині міста з'явилась дисгармонійна типова забудова, характерна для радянського періоду 60-80-х рр. XX ст.

На сьогоднішній день на території м. Василькова знаходяться 4 архітектурні об'єкти, які перебувають на державному обліку. З них три є пам'ятками національного значення, 1 – пам'яткою місцевого значення.

До першої категорії належать такі муровані споруди:

Собор Антонія і Феодосія 1756-1758 рр. по вул. Соборній (колишній Карла Маркса). Побудований майстром Степаном Ковніром (1695-1786 рр.), уродженцем села Гвоздов поблизу Василькова у стилі бароко. Наприкінці XIX ст. до головного входу було прибудовано притвор (нині відсутній). Протягом 1974-1985 рр. виконано реставраційні роботи, після чого храм повернуто віруючим Української православної церкви (Московського патріархату). Собор має композиційно активний п'ятиверхий силует. Розташований на пануючому над містом пагорбі, що є частиною вододільного плато, вище давньоруського дитинця, проте у межах оборонних земляних валів XVII-XVIII ст. Вдало поставлений на пагорбі в створі головної вулиці міста, собор добре проглядається з дальніх видових точок, є найважливішою містобудівною домінантою і має ключове значення для традиційного характеру середовища Василькова та його містобудівної композиції.

Миколаївська церква 1792 р. по вул. Т.Шевченка, 11 розташована в низинній частині міста й відіграє композиційну роль архітектурного акценту в забудові. Між цією церквою та собором Антонія і Феодосія існує композиційний взаємозв'язок у межах прямої видимості. Церква тридільна з ледь виявленою хрещатістю центрального приміщення (нави), триапсидна, одnobанна з двоярусною дзвіницею над західним притвором. Пам'ятка є характерним прикладом стильових контамінацій, оскільки поєднує риси архітектури класицизму з архітектурними формами та елементами, характерними для стилю бароко (у формах бань, люкарнах, деяких деталях тощо).

Адміністративний будинок 1817 р. по вул. Луначарського, 1 розташований у низинній центральній частині міста в периметральній квартальній забудові, що прилягає до центрального міського майдану. Збудовано його у 1817 р. за так званим зразковим (тобто типовим) проектом як будинок повітових присутствених місць. У 1821 р. в ньому містилося управління Чернігівського полку, який згодом приєднався до повстання декабристів, про що свідчить меморіальна дошка на фасаді.

Неодноразово перебудовувався, проте добре зберіг стилістичні риси класицизму. Відтак крім унікального історичного значення, будівля є ще й рідкісним уцілілим зразком цивільної архітектури доби класицизму в Україні.

Унікальним зразком дерев'яної архітектури Київщини є Спаська (Спасо-Преображенська) церква по вул. Декабристів, 216. Вона збудована у колишньому передмісті Западинка в 1859 р. як каплиця. Основний об'єм храму дводільний, двоверхий, що є рідкісним об'ємно-просторовим типом. З заходу прилягає невеликий об'єм тамбура, зі сходу – об'єм вівтаря з маленькими жертovníком і дияконником обабіч. Церква невелика за своїми фізичними розмірами й відіграє композиційну роль архітектурного акценту на локальній ділянці середовища. Вона є пам'яткою архітектури й містобудування місцевого значення.

Порядком розроблення історико-архітектурного опорного плану проведено повномасштабні натурні дослідження, внаслідок яких виявлено ще 6 архітектурних об'єктів, які варто включити до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Серед цих об'єктів – синагога ХІХ ст. (вул. Пушкіна, 1); житловий будинок кін. ХІХ ст. (сучасна поліклініка по вул. Грушевського), синагога ХІХ ст. (сучасна школа № 2 по вул. Соборній), паровий млин поч. ХХ ст., а також земляні оборонні вали Василькова ХVІІ-ХVІІІ ст. (комплексна пам'ятка архітектури та містобудування (воєнної архітектури) та археології. Загалом для сучасного міста характерна неоднорідність архітектурного середовища в якісному, хронологічному і стильовому аспектах. У цілому архітектурно-містобудівному середовищі міста властиві такі риси:

1. Визначальним чинником містобудівного розвитку і, зокрема, формування розпланувальної структури, був і залишається ландшафт. Розвиток міста розпочався з узвишся, на якому розташовувалося давньоруське городище Василів та місто, яке знаходилось біля його підніжжя, і розбудовувалося в бік р. Стугни. Протягом всього періоду розвитку міста ця територія залишалась центральним розпланувальним ядром.

2. Наявність лише однієї історичної містобудівної домінанти – собору св. Антонія і Феодосія, а також двох архітектурних акцентів – Миколаївської церкви та щойно збудованої церкви св. Володимира (за місцевими переказами, на місці церкви, яка існувала тут у давньоруські часи).

3. Відносно однакова низька щільність забудови.

4. Відсутність композиційних акцентів у рядовій забудові.

5. Значна деградованість архітектурного середовища, що стало наслідком забудови навіть центральної частини міста типовими невиразними будівлями у радянський період.

6. Вплив ландшафту на естетичний образ міста характерний не лише для центральної частини. На формування образу міста впливають узвишся на правому березі р. Стугни (на території т. зв. Застугня), панорама, яка розкривається з багатьох видових точок міста (в тому числі з городища).

7. Незначна містобудівна та естетична роль на сьогоднішній день р. Стугни, що

є неправильним в історичному й містобудівному аспекті. Річка Стугна відіграла значну роль протягом всього історичного розвитку Василькова. Місто виникло як ланка постугнянської лінії оборони. В давньоруський час річка була судноплавною і по ній проходила жвава торгівля, що сприяло розвитку і збагаченню міста. Стугна слугувала додатковим оборонним рубежем міста у давньоруську і середньовічну добу. Те, що у радянський час вздовж берегів ріки утворилася промислова зона, а відтак не було сформовано композиційно виразного “річкового фасаду” міста – значна містобудівна помилка.

8. Добра збереженість історично сформованого розпланувально-просторового каркаса міста. Як наслідок можна констатувати збереженість у цілому історичної розпланувальної мережі двох епох і двох типів: ландшафтної нерегулярної XVII-XVIII ст. та регулярної XIX ст.

9. Стилiстична різноманiтнiсть iсторичної забудови; представлена стилістика бароко, класицизму, історизму, модерну, проте – одиночними зразками.

10. Значні історичні будівлі та традиційна забудова збереглись у незначній кількості і переважно в поганому стані. Навіть історичний центр міста – Соборна площа – є недостатньо виразною в архітектурному відношенні. Ті кілька архітектурних об’єктів, що належать до категорії значних історичних будівель та традиційної забудови, представлені на кресленіку історико-архітектурного опорного плану та в ілюстративній частині даної роботи.

1.3.2. Візуальне розкриття пам’яток

Загальноміською домінантою м. Василькова, як уже неодноразово зазначалося, є собор св. Антонія та Феодосія, розташований на верхніх позначках плато історичного ядра міста, що історично склалося у серед. XVIII ст. Головною з історичних містобудівних осей є вул. Соборна, яка пролягає від історичної переправи через р. Стугна до в’їзду на городище і в зворотньому напрямку, візуально поєднує домінанту зі схилами правого берега р. Стугни, які теж мали стратегічне значення. У створі цієї вісі, замикаючи її, височить собор. Цей вид фактично є візитівкою міста. Найкраще видове розкриття – від перетину вул. Соборної та вул. Грушевського та при подальшому наближенні від перетину цих вулиць до підніжжя гори, на якій міститься собор. На перетині вул. Грушевського та Соборної, вздовж вул. Грушевського знаходиться видовий фронт шириною 30-50 м.

Також видова вісь пов’язує дві пам’ятки архітектури XVIII ст. – собор св. Антонія і Феодосія та Миколаївську церкву, що є важливим компонентом композиції центральної частини міста. Видовий фронт уздовж вул. Шевченка та Рози Люксембург забезпечує огляд церкви св. Миколая, в тому числі в композиційному поєднанні з панорамою історичного ядра міста та містобудівною домінантою – собором св. Антонія і Феодосія.

Місто має дві цінні панорами. Перша розкривається з узвишся правого берега р. Стугна, розташованого близько головної осі візуального розкриття. Історичне

ядро сприймається в панорамі всього міста. Друга панорама розкривається з боку амфітеатру рельєфу правого берега безіменного ручаю (колишня р. Васильківка) на урвисте узвишся, на якому розташований собор св. Антонія та Феодосія та залишки оборонних валів.

В обох панорамах найбільш дисонуючою спорудою є водонапірна башта, побудована у 70-80-ті рр. ХХ ст. і розташована на північний схід від собору.

Другою дисонуючою спорудою слід вважати п'ятиповерховий житловий будинок за адресою вул. Соборна, 50. На відрізках вулиць М. Грушевського і Т. Шевченка в місці прилучення їх до вул. Соборної, завдяки розміщенню скверу біля пам'ятного знака на честь 150-річчя повстання Чернігівського полку і відсутності значної за висотою і об'ємами забудови між ними і собором, можливе візуальне сприйняття містобудівної домінанти – собору Антонія і Феодосія, але згаданий будинок повністю її екранує своїм об'ємом, видовженим паралельно згаданим вулицям. Таке розміщення будинку слід вважати містобудівною помилкою.

Щодо Миколаївської церкви, то дисонуючими спорудами в радіусі її найближчого розкриття є інженерна споруда (трансформаторна підстанція), яка заважає сприйняттю пам'ятки з боку вул. Декабристів та чотириповерховий житловий будинок за адресою вул. Т. Шевченка, 9, який закриває церкву для сприйняття з боку скверу з пам'ятником воїнам-інтернаціоналістам.

1.3.3. Археологічна спадщина

В археологічному відношенні Васильків залишається малодослідженим містом. Більшість археологічних культур, існування яких можна припустити з великою долею ймовірності на території Василькова, представлена випадковими знахідками або підйомним матеріалом.

Побіжне знайомство з археологічною минувиною міста розпочалося в 2-ій пол. ХІХ ст. У "Археологічній карті Київської губернії" В. Антонович, зокрема, фіксує наявність у Василькові двох городищ – біля соборної церкви та у передмісті Застугня, кургану в одній з селянських садиб, знахідки прясел з червоного шиферу, декількох золотих злитків (можливих монетних гривен), посудини з римськими монетами Марка Аврелія. Випадковими, під час будівельних робіт, були знахідки бивнів і кісток мамонта на території майолікового заводу, бронзових наконечників стріл, 10 предметів ліпного гончарного посуду, які дослідники датують бронзовою добою.

У 1971/1972/1973 рр. м. Васильків потрапив до території, охопленої розвідками, які проводив Розвідувальний загін Ранньослов'янської археологічної експедиції КДПІ ім. М. Горького. Розвідки проводились по середній течії р. Стугна на території Васильківського і Обухівського районів. На території м. Василькова та його околиць було виявлено чотири поселення черняхівської культури (три з них потрапляють у межі міста).

У 1981-1982 рр. археологічною експедицією КДУ ім. Т. Шевченка (керівник –

Ю. М. Малеев) стаціонарно досліджувались давньоруські укріплення та дитинець стародавнього Василева. Також у 1982 р. було проведено археологічні дослідження собору Антонія і Феодосія (експедицією інституту "Укрпроектреставрація", керівник М. М. Нікітенко).

У 1994-1995 та 1997 р. Васильківським загonom Правобережної Давньоруської експедиції Інституту археології НАН України (керівник Р. С. Орлов) були проведені археологічні дослідження у м. Василькові з метою виявлення і збереження культурного шару літописного Василева X-XIII ст. – пізньосередньовічного Василькова XIV-XVIII ст.

Наслідком археологічного дослідження Василькова за останні 150 років стало взяття на державний облік чотирьох пам'яток, розташованих на його території, одна з яких має статус пам'ятки археології національного значення, інші – місцевого.

Городище X–XIII ст. є залишками давньоруського міста Василева (Василькова) на р. Стугні. Складалося з двох укріплених частин: дитинця і посаду. Основна частина дитинця являла собою ділянку з рівною поверхнею розміром 150 x 80 м на вершині мису. Зі сходу мис примикає до плато, а з інших боків оточений заболоченою в давнину заплавою р. Стугна та її лівої притоки р. Василівки (Васильківки). Очевидно, саме тут знаходилось первісне поселення, на місці якого виросло місто. З напільного боку до цього майданчика примикали вали, споруджені по краю плато, які замикали оборонне кільце дитинця розміром 250 x 220 м. У східній частині вал зберігся на висоту близько 8 м з боку зовнішнього схилу і довжиною понад 300 м. Основна частина валів споруджена по краях схилів, що робило їх вищими й неприступнішими. На дитинець вело кілька в'їздів: з південно-західного боку на так званому Південному, або Васильківському тракті, який йшов у Галицьке князівство; з північного боку, в межах дитинця пролягав по дну яру з пологими схилами і виводив на шлях до Києва та Білгорода; третій в'їзд розташовувався з боку посаду у валах дитинця та посаду в східній частині городища, він також вів до Києва (пізніше ці ворота стали називатись Печерськими).

На схід від дитинця з напільного боку розташовувався посад, теж огорожений лінією валів. Вони проходили по краю надзаплавної тераси над долиною р. Стугни. Зовнішня висота валів посаду в східній частині досягає 5 м при крутизні схилів 45° і ширині основи у деяких місцях близько 20 м. Нині вони збереглися на довжину близько 800 м. Ззовні перед валом був рів. Вали васильківського посаду і дитинця мають різну конструкцію. Основа валів дитинця – зрубна конструкція, споруджена з колод діаметром 25-30 см. Внутрішній простір зрубу заповнений щільно утрамбованою материковою глиною, а з фронтального боку споруджено мурування з сирцевої цегли. Вали посаду також мають зрубну конструкцію, внутрішній простір якої заповнений утрамбованою глиною, натомість сирцеве мурування відсутнє.

Оскільки досліджена порівняно незначна територія пам'ятки, важко визначити потужність культурного шару. В середньому вона становить від 2 до 3, 5 м,

в окремих місцях культурний шар значно пошкоджений, а то й повністю знищений. Причому на багатьох ділянках давньоруський шар підстилає культурний шар скіфської доби. Крім укріплень, дослідженнями були виявлені дерев'яні споруди, господарські ями, велику кількість матеріалу – фрагменти кераміки, скла, цвяхи, ін. як давньоруської, так і пізньосередньовічної доби.

Поселення III-IV ст. черняхівської культури розташовано за 1, 5 км. від південної околиці Василькова, на високому правому березі р. Стугна. Ця місцевість називається "Лихий Яр". Культурний шар простягається на території 1,5-2 км. з заходу на схід вздовж надзаплавної тераси по відрогах і схилах глибокої обводненої балки. Збір підйомного матеріалу та шурфування дозволили встановити, що на поселенні мають місце знахідки двох культур – київської та черняхівської. Територіально ці знахідки не виділялись. Перша представлена фрагментами гончарної, переважно лощеної, кераміки, а також пряслами; друга – фрагментами грубого ліпного посуду.

На протилежному від поселення схилі обводненої балки (безіменного ручаю – правої притоки р. Стугни) знаходиться виробничий центр. Ручай в цьому місці перегороджений і утворює ставок. Тут виявлено скупчення залізних шлаків, обпаленої глини і фрагменти ліпного посуду київського типу. Протяжність знахідок вздовж схилу складає 800 x 100 м. Можна припустити, що цей пункт пов'язаний зі згаданим вище черняхівським поселенням хронологічно і функціонально. На місці одного зі скупчень було закладено пошукову траншею, в якій були досліджені нижня частина залізоплавильної печі і підгорнова яма. Знахідки ліпного посуду київського типу і гончарної черняхівської культури дозволяють датувати комплекс III ст. н. е. Пам'ятку відкрили Н. Абашина і Є. Гороховський у 1971, 1973 рр.

Ще одне поселення III-V ст. черняхівської культури знаходиться в цій же місцевості "Лихий Яр" поблизу хутора Дерепти, на правому березі р. Стугни. Культурний шар площею близько 24 га (800 x 300 м) займає схил глибокої улоговини, обмежений з півночі високим берегом р. Стугни, а з півдня Погребовою горою. Підйомний матеріал зустрічається на ділянці колгоспного поля, яка межує з вул. Горького, і на ділянці садиби В. В. Жидовоза. Знахідки представлені фрагментами гончарної черняхівської кераміки. Як свідчать знахідки амфорних стінок, поселення датується III – першою половиною V ст. н. е. Пам'ятку відкрили Н. Абашина і Є. Гороховський у 1972 р.

Поселення III-V ст. черняхівської культури знаходиться в 2, 5 км від хутора Піски, на лівому березі р. Стугна. Культурний шар займає північно-східний схил і відріг глибокої балки, що своїм гирлом виходить до Стугни. На території викорчуваного садка виявлені знахідки черняхівської культури. Пам'ятку відкрили й обстежили Н. Абашина та Є. Гороховський у 1972 р.

Через відсутність (з незалежних від інституту причин) топогеодезичної підоснови на цю частину території міста у повному обсязі, дві останні пам'ятки не були нанесені на історико-архітектурний опорний план.

Окрім того, навколо укріпленого городища і в давньоруську, і в пізньосередньовічну добу існувало місто – торговельно-ремісничий посад, територія якого має бути поставлена на державний облік як пам'ятка археології разом із городищем. Оскільки це не було зроблено раніше, то в нашій роботі запропоновано території давньоруського-пізньосередньовічного міста надати статус археологічної охоронної зони і одночасно взяти на облік як щойно виявлену пам'ятку археології.

Як уже зазначалося, у другій половині XVII-XVIII ст. Васильків став прикордонним містом, важливим стратегічним пунктом, що стало причиною розбудови навколо нього укріплень. Частина цих укріплень добре збереглася і ми пропонуємо поставити їх на облік як комплексну пам'ятку архітектури та містобудування, а також археології. Хоча більша частина укріплень не збереглася, однак територія колишньої фортеці XVII-XVIII ст. має достатньо високий історико-культурний потенціал, тому в її межах запропоновано визначити зону охорони археологічного культурного шару.

1.3.4. Пам'ятки історії

Майже всі пам'ятки історії, розташовані та території Василькова, окрім Пам'ятного знака, встановленого на честь повстання Чернігівського полку у 1825 р., увічнюють пам'ять воїнів, які захищали Батьківщину під час Другої світової війни. В історичному центрі знаходяться декілька таких пам'яток історії. Це могили двічі Героїв Радянського Союзу О. О. Головачова та С. В. Хохрякова, що є пам'ятками історії національного значення, пам'ятний знак на честь повстання Чернігівського полку та Меморіал Вічної Слави – братські могили радянських і чехословацьких воїнів, які загинули у 1943 р. при визволенні м. Василькова – пам'ятки історії місцевого значення.

Найважливішими, в контексті історії України та Європи, є пам'ятки, пов'язані з рухом декабристів. У березні 1821 р. на території України було організовано Південне товариство декабристів. Крім головної Тульчинської управи на чолі з П. Пестелем та О. Юшневським і Кам'янської, якою керували В. Давидов і С. Волконський, в 1823 р. на другому з'їзді членів Товариства в Києві було створено Васильківську управу. Її очолили С. Муравйов-Апостол і М. Бестужев-Рюмін. Через два роки до Васильківської управи влилося Товариство об'єднаних слов'ян, засноване в 1823 р. у м. Новограді-Волинському. Серед провідних декабристів було командування Чернігівського полку, підрозділи якого дислокувалися поблизу Василькова, а штаб розміщався у місті в будинку № 1 по вул. Луначарського (сучасна адреса).

Керівництвом Північного товариства було прийнято рішення про збройний виступ, який призначили на 14 (26) грудня 1825 р. – день присяги новому імператору Миколі I. Повстання мало початися одночасно з виступом Південного товариства декабристів, але виступ повстанців у Петербурзі був придушений. Незважаючи на це, майже через два тижні в Україні повстав Чернігівський полк. Повстання почалося 29 грудня 1825 р. (10.1.1826) в селі Триліси. Його очолили керівник Василь-

ківської управи Південного товариства командир батальйону Чернігівського полку підполковник С. Муравйов-Апостол і підпоручик М. Бестужев-Рюмін. Їх найближчими соратниками були офіцери В. Соловйов, М. Щепілло, А. Кузьмін і І. Сухінов. До повсталих приєдналися роти, розквартировані в сусідніх селах Ковалівці, Великій Мотовилівці та місті Василькові. Сили повсталих досягли близько тисячі чоловік. Однак зусилля залучити до виступу інші військові частини не мали успіху. 2 (14) січня 1826 р. Чернігівський полк виступив у напрямі Житомира на з'єднання з 8-ю артилерійською бригадою і полками 8-ї дивізії. Наступного дня біля с. Ковалівки повстанці були оточені і розгромлені. Близько 50 чоловік було вбито і поранено. Влада покарала повсталих: С. Муравйова-Апостола і М. Бестужева-Рюміна повісили, решту офіцерів розжалували й відправили в діючу армію на Кавказ, інших засудили до різних строків каторжних робіт, а Чернігівський полк розформували.

28 грудня 1976 р. в історичному центрі Василькова на теперішній Соборній площі встановили Пам'ятний знак на честь повстання Чернігівського полку. Авторами є скульптор, народний художник УРСР Вронський М. К. та архітектор Гнезділов В. Г. Пам'ятник споруджений з червоного граніту. На фасадній частині встановлено бронзовий барельєф з портретами декабристів: С. Муравйова-Апостола, М. Бестужева-Рюміна, Каховського, П. Пестеля, К. Рилєєва, на бічній – схема пересування повсталих військ. На постаменті вміщено напис: «29 декабря 1825 года – 3 января 1826 года (10.1.1826 – 15.1.1826) в городе Василькове против царского самодержавия восстал Черниговский пехотный полк во главе с декабристами С. И. Муравьевым-Апостолом, М. П. Бестужевым-Рюминым».

На будинку № 1 по вул. Луначарського, який є пам'яткою архітектури і містобудування національного значення та історії місцевого значення, встановлено меморіальну дошку: «Найактивніша діяльність Васильківської управи Південного товариства розгорнулася в Чернігівському полку. В цьому будинку в 30-х рр. XIX ст. розміщався штаб Чернігівського полку».

На розі вулиць Луначарського та Соборної розташовано Меморіал Вічної Слави – братські могили радянських і чехословацьких воїнів, які загинули у листопаді 1943 р. при визволенні м. Василькова. В 1946 р. перед братською могилою були захоронені: Дубінін І. Д. – командир батальйону Київського партизанського з'єднання, Гольченко М. П. – Герой Радянського Союзу, молодший сержант 618 стрілецького полку, Андрєєв Д. А. – командир взводу 4-го батальйону Київського партизанського з'єднання. На території Меморіалу знаходяться ще три окремих могили, де поховані: Романенко О. С. – Герой Радянського Союзу, Гревцов В. В., Виноградов С. М. – Герой Радянського Союзу, молодший лейтенант та Кондратенко Л. А., стрілець-радист, гвардії єфрейтор. Відкриття пам'ятника відбулося 6 листопада 1948 р. У 1995 р. на 50-і роковини Перемоги над німецько-фашистськими загарбниками Меморіал реконструювали. Скульптуру коліноуклінного солдата з каскою та автоматом в руках виконали з тривкого матеріалу – бронзи. Постаць воїна-захисника встановлена на двоступеневому постаменті, облицьованому гранітною плиткою.

Автори: художник М. Ф. Литовченко, скульптор А. І. Гончар. По периметру встановили меморіальні дошки з іменами жителів міста, які не повернулися з фронтів війни. Вхід до Меморіалу оформили у вигляді сходів з двома стелами обабіч з роками початку та кінця війни.

На території Миколаївського цвинтаря знаходяться могили Героїв Радянського Союзу П. С. Кітченка та М. Л. Бурки. В 1975 р. встановлено пам'ятники, виконані з сірого граніту, де вигравіровано їх імена і портрети.

По вул. Декабристів, 214 знаходиться група могил воїнів Радянської Армії, серед яких могила Героя Радянського Союзу М. О. Кривога. 9 травня 1957 р. прах М. О. Кривога та 11 воїнів Радянської Армії, які загинули в 1941 та 1943 роках, перенесли в центр колишнього села Западінка (нині – в межах міста) і на їх могилах встановили пам'ятники. 9 травня 1980 р. обеліски на братських могилах замінили. За проектом архітектора Мельничука В. В. виготовили та встановили стели з чорного граніту.

Пам'ятний знак на честь воїнів-односельців розташований у сквері «Берізки» по вул. Декабристів. За часів Другої світової війни загинуло 162 мешканці села Западінка. 9 травня 1975 р. відкрили пам'ятник загиблим землякам, де розмістили меморіальні дошки з їхніми іменами. В 1995 р. було зроблено реконструкцію пам'ятника. З цегли побудували каплицю, біля підніжжя якої встановили три меморіальні дошки з викарбованими іменами загиблих за часів війни мешканців села. Поруч з каплицею розташована могила невідомого солдата. Пам'ятник виготовлений з чорного граніту. На фасадній частині викарбовано: «1941-1945 рр. Неизвестный солдат. Вечная слава героям, павшим в боях за свободу и независимость нашей Родины».

У визволенні міста Василькова в 1943 р. брала участь 1-а Чехословацька бригада під командуванням Людвіка Свободи. В 1975 р. на будинку № 4 по вул. Шевченка, де з 8 по 12 грудня містився штаб бригади, встановлено меморіальну дошку. Ще за радянських часів, незважаючи на протести громадськості, тодішня комуністична влада брутально знищила цю пам'ятку.

Під час проведення натурних досліджень міста виявлено ще декілька об'єктів культурної спадщини, які пропонується включити до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Серед цих об'єктів – пам'ятний знак воїнам-землякам, загиблим в Республіці Афганістан, пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932-1933 рр. та пам'ятник Т. Шевченку.

В 1993 р. у сквері ім. Т. Шевченка по вул. Володимирській відкрито пам'ятник Т. Шевченкові. Автори - художник М. Ф. Литовченко, скульптор А. І. Гончар. Поет двічі приїздив до м. Василькова. Пам'ятник споруджений з бронзи, постамент з чорного лабрадориту. Молодий Кобзар зображений зосередженим, у стані глибоких роздумів.

Пам'ятний знак воїнам-землякам, загиблим в Республіці Афганістан, знаходиться в сквері по вул. Грушевського. Пам'ятник відкрито у вересні 1999 р. Автори

- художник В. Лавринчук, скульптор Б. Микитенко.

Пам'ятний знак Скорботи і пам'яті жертвам голодомору 1932-1933 рр. відкрито у листопаді 1999 р. Автор – художник І. М. Денисенко.

На ці об'єкти слід виготовити облікову документацію і подати її в установленому порядку для внесення об'єктів до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

1.3.5. Ландшафтні об'єкти. Зони охоронюваного ландшафту

Васильків знаходиться на берегах р. Стугни, притоки Дніпра, яка протікає у межах Придніпровської височини, на Київському плато. Рівнинне плато розчленоване річковими долинами, балками, ярами.

Основна частина міста лежить в котловині заплави р. Стугни (130-140 м над рівнем моря), рельєф берегів якої активно піднімається до рівня плато, яке в межах міста має висотні позначки близько 180 м над рівнем моря.

Історичне ядро міста Василькова розміщується на мисі плато лівого берега р. Стугни, створеному заплавою колишньої р. Васильківка (нині безіменний ручай) та заплавою самої р. Стугни, що мало стратегічне значення. Верхня точка мису має позначку 190 м над рівнем моря. Оборонне значення мали і узвишся плато правого берега р. Стугни, де створювались свої оборонні лінії.

Саме рельєф та гідромережа (р. Стугна та її притока – колишня р. Васильківка) стали основою для розвитку містобудівної структури Василькова і в значній мірі її визначили.

Враховуючи ці обставини, а також необхідність збереження природного середовища пам'яток архітектури та містобудування історичної частини міста, пам'ятки археології національного значення – Городища X-XIII ст., щойно виявленої пам'ятки архітектури і містобудування – оборонних валів XVII-XVIII ст., а також забезпечення їх огляду, запропоновано визначити дві зони охоронюваного ландшафту: одну – в басейні безіменного струмка (колишня р. Васильківка); другу – в басейні ставків, утворених р. Стугною.

Перша зона охоронюваного ландшафту забезпечує огляд узвишся давньоруського городища з загальноміською домінантою – собором св. Антонія і Феодосія та оборонних споруд XVII-XVIII ст. з різних сторін світу. На сьогоднішній день вона через складний рельєф залишається незабудованою або мало забудованою приватними малоповерховими будинками та зайнятою під цвинтарі.

Межа другої зони охоронюваного ландшафту проходить на відстані 50 м від урізу води ставків, утворених на р. Стугна.

Третя зона – рекомендована, оскільки вона знаходиться поза межами міста, але є важливою для сприйняття всього історичного ареалу з далекої відстані. Зона включає частину узвишся, яке тягнеться вздовж правого берега р. Стугни. Згадане узвишся та гора, на якій розташовується собор св. Антонія і Феодосія, є найбільш важливими ландшафтними складовими містобудівного каркаса м. Василькова, які

мають не тільки ландшафтне, а й історичне значення, оскільки на узвишші правого берега р. Стугна, навпроти переправи, розташовувалось укріплення, яке охороняло цю переправу у давньоруську та пізньосередньовічну добу. Окремі дослідники також стверджують, що по гребеню узвишшя проходила ще одна лінія валів у давньоруські часи, але на даний час археологічно це не підтверджено. Однак, безумовно, що узвишшя виступало додатковим природним укріпленням міста з південного боку і створило унікальний мікроклімат і унікальні краєвиди як з узвишшя на місто, так і з міста (особливо від городища) на правий берег р. Стугни, які згадують всі мандрівники і подорожні, що побували тут у XVIII-XIX ст. Межа цієї зони, зазначеної на основному кресленнику історико-архітектурного опорного плану і зон охорони пам'яток м. Василькова, має прилягати до південної межі міста, проходячи вздовж лінії електропередач до лінії, що з'єднує яри обабіч узвишшя біля позначки 185,6 м. Південно-західна межа зони вимагає уточнення.

1.4. Проектно-регулятивний розділ

1.4.1. Території з цінним розплануванням і забудовою в структурі міста

Розпланувальний розвиток міста і ріст заселення в період з XI до початку XX ст. відбувалися в основному в межах самого міста та його передмість. Більш-менш інтенсивною і цінною була забудова центру поселення на території, прилеглій до городища, де концентрувалися загальноміські функції. Це територія обмежена сучасними вулицями Володимирською, Паризької Комуни, Колгоспною, долиною струмка (колишньої річки Васильківки) та вулицею Декабристів. Частина міста в цих межах ми називаємо історичним центром. Він розташований на підвищених позначках лівобережного плато над р. Стугною. Плато прорізано численними ярами, що утворюють мисовидні останці з крутими схилами, один з яких є дитинцем давньоруського Василева. Тому силует історичного центру, а саме – пагорб дитинця з собором Антонія і Феодосія добре проглядається з досить далекої відстані – з підвищеного плато протилежного, правого берега р. Стугни.

Класифікація території за ступенем історико-культурної цінності

З метою коректного визначення умов збереження і напрямків регенерації історичного центру доцільно диференціювати його територію за ступенем історичної цінності розпланування і забудови, з урахуванням часу їх виникнення.

Найстародавнішою є територія міста доби Київської Русі – дитинець і посад, розташовані в межах сучасних вулиць Грушевського, Коцюбинського та струмка (колишньої річки Васильківки). Протягом XVI-XVIII ст. лінії укріплень та забудова вийшли за ці межі, утворивши сельбище в межах сучасних вулиць Гоголя, Паризької Комуни, Колгоспної та Декабристів. Протягом XIX ст. сельбищна територія ще збільшилася в бік р. Стугни та у напрямках до передмість.

Розпланувальна структура центральної частини міста поєднує дві розпланувальні системи: ландшафтну нецентричного типу, яка походить з періоду XVI-XVIII ст., та регулярну, запроваджену проектом перепланування повітового міста Василькова 1826 р. Регулярне перепланування всього міста, передбачене проектом, не було реалізоване, а відтак до регулярної розпланувальної мережі другої чверті XIX ст. можна віднести вулиці Володимирську, Паризької Комуни, Декабристів, Соборну, 1-го Травня, Шевченка, Грушевського. Це дуже характерне поєднання регулярного розпланування з ландшафтним становить певну історико-містобудівну цінність як єдине ціле і заслуговує на збереження.

При дослідженні історичного центру ми визначили містобудівні вузли (ландшафтні доміанти, вулиці, площі), які відіграють велику роль при формуванні своєрідного образу міста. До них відносяться: дитинець давньоруського Василькова з собором Антонія і Феодосія, площа на перетині вулиць Грушевського, Соборної, Луначарського і Шевченка та площа на перетині вулиць Шевченка і Рози Люксембург. Ці історичні містобудівні вузли потрібно зберігати в першу чергу, оскільки тут розташовано більшість пам'яток культурної спадщини.

Виходячи з цього, існуюча забудова в межах історичного центру може бути диференційована з метою виявлення найбільш цінних її ділянок. Проведені нами дослідження показали, що доцільно виділити дві основні категорії цінності територій у межах забудови історичного центру.

Забудова **першої категорії** цінності, що включає більшість пам'яток культурної спадщини, розташована між вулицями Грушевського, Коцюбинського, річищем струмка (колишньої р. Васильківки) і вулицею Шевченка. Це – найстародавніша частина Василькова, розпланування і забудова якої мають ключове значення для формування своєрідного образу цього історичного міста. Тому в цих межах необхідно встановити комплексну охоронну зону.

Забудова **другої категорії** цінності, де є об'єкти культурної спадщини і значний відсоток фонові забудови, займає решту території історичного центру. У цих межах є окремі ділянки з малоцінною забудовою, на яких можливе вибіркове нове будівництво, і невелика кількість ділянок з дисгармонійною забудовою.

На території міста знаходяться також окремі ділянки, на яких відомо про існування пам'яток археології, археологічного культурного шару та інших археологічних об'єктів. Деякі з них досліджені археологами, однак більшість ще не підлягали систематичним дослідженням. Тому вказані території становлять велику цінність як поле нових наукових досліджень, пов'язаних з вивченням матеріальної культури народів, що заселяли цю територію за стародавніх часів.

Таким чином, **територію сучасного міста можна диференціювати** за ступенем історико-культурної цінності розпланування, забудови, ландшафту таким чином:

1. Найбільшу цінність має територія історичного центру як місця зосередження найцінніших пам'яток архітектури й містобудування, історії, археології.

2. Важливу роль в об'ємно-просторовій композиції міста і збереженні його своєрідності відіграють території, які забезпечують візуальне сприйняття історичного центру (території в межах вулиць Декабристів, Володимирської, Паризької Комуни, Колгоспної).

3. Велику наукову цінність становлять території, на яких виявлений археологічний культурний шар (вони нанесені на основному кресленні історико-архітектурного опорного плану).

4. Негативний вплив на об'ємно-просторову композицію і образ міста справляють території з дисгармонуючою промисловою забудовою, передусім – в районі, прилеглому до берегів р. Стугни.

1.4.2. Основні принципи системи охоронного зонування території міста

Виходячи з проведеної вище класифікації території міста за ступенем історико-культурної цінності визначена така номенклатура територій і зон охорони пам'яток:

1. Території пам'яток
2. Комплексна охоронна зона історичного центру.
3. Охоронні зони дискретно розташованих пам'яток.
4. Зона регулювання забудови.
5. Зони охоронюваного ландшафту.
6. Археологічна охоронна зона.
7. Зона охорони археологічного культурного шару.

Згідно з чинним законодавством ці території спеціально виділяються з метою захисту традиційного характеру середовища окремих пам'яток, комплексів (ансамблів). При визначенні номенклатури, меж і режимів використання територій зон охорони пам'яток ми керувались такими засадами:

Зони охорони пам'яток визначались, виходячи з наявності в місті пам'яток архітектури й містобудування національного значення (згідно з постановами Ради Міністрів УРСР від 24.08.1963 № 970 і від 06.09.1979 № 442); пам'яток архітектури й містобудування місцевого значення, а також пам'яток історії, археології, монументального мистецтва, національного й місцевого значення, взятих на державний облік відповідно до законодавства. При цьому також враховувалося територіальне розміщення щойно виявлених об'єктів культурної спадщини.

При локалізації і визначенні територій пам'яток археології, меж зон охорони археологічного культурного шару ми керувалися висновками п. 1.3.3.

Відповідно до чинного законодавства в історичному центрі міста пропонується затвердити **комплексну охоронну зону**. Комплексна охоронна зона встановлюється з метою охорони й доцільного використання неповторного історико-містобудівного утворення. Комплексна охоронна зона створюється як зона спеціального режиму охорони і використання історичного центру для збереження його індивідуального образу. Така комплексна система охорони, на відміну від дисперсної (коли визначається багато охоронних зон – для кожної пам'ятки окремо), до-

зволяє зберегти цілісність і неповторність всього історичного середовища, тобто – традиційний характер середовища, як це вимагається чинним законодавством.

Для забезпечення збереження окремо розташованих пам'яток культурної спадщини та їх найближчого оточення встановлюються **охоронні зони** для кожної з них. Режим використання території, встановлений у цих зонах, має забезпечити фізичне збереження, сприятливе візуальне сприйняття пам'яток, їх доцільне використання, впорядкування (благоустрій) території.

Охоронні зони для багатьох окремо розташованих пам'яток, які не відіграють композиційної ролі містобудівних домінант та архітектурних акцентів (в основному – братські та одиночні могили), визначені в межах земельних ділянок, які займають ці пам'ятки. Оскільки ці території надто незначні за розмірами, в масштабі Генерального плану міста, на основному кресленику ми їх не показуємо. Вони мають бути показані у паспортах на відповідні пам'ятки, як це визначено чинним законодавством.

Зона регулювання забудови – це території, які оточують комплексну охоронну зону і охоронні зони окремо розташованих пам'яток, або прилягають до них. Ця зона призначена для збереження традиційного характеру середовища, тобто історично сформованої структури міста, закріплення в ній і в ландшафті провідного значення пам'яток архітектури й містобудування (архітектурних акцентів і містобудівних домінант), для збереження масштабних співвідношень в розплануванні й забудові, забезпечення архітектурної єдності нових будівель з історично сформованим середовищем. У зону регулювання забудови ми включаємо велику частину зон композиційно-видового впливу пам'яток історичного центру з метою збереження цього впливу.

На території міста нами визначена єдина зона регулювання забудови з єдиним режимом використання території.

Оскільки у Василькові історичний центр і пам'ятки археології, архітектури й містобудування зберегли тісний зв'язок з природним оточенням і формують разом з ним своєрідний архітектурно-ландшафтний комплекс, для його збереження необхідно встановити **зони охоронюваного ландшафту**.

У наявній на сьогодні ландшафтній і містобудівній ситуації охороні підлягають у першу чергу ділянки збережених ландшафтів. Всі ці території пов'язані з історично сформованою розпланувально-просторовою композицією міста, з видовим розкриттям пам'яток архітектури й містобудування. З точки зору збереження природного середовища, видового розкриття історичного центру міста, особливо важлива зона охоронюваного ландшафту в долині струмка (колишньої р. Васильківки), що протікає паралельно до вулиці Річної. Друга зона охоронюваного ландшафту охоплює територію ставків у долині р. Стугни.

У зону охоронюваного ландшафту включається декілька ділянок, на яких існує малоповерхова садибна (котеджна) забудова. Ми не вважаємо доцільним передбачати її знесення або заборону на нову садибну забудову в усіх зонах охоронюва-

ного ландшафту. На деяких ділянках малоповерхова садибна забудова з садами і городами не порушує структури ландшафту і тому може існувати далі. Треба тільки, виходячи з композиційно-видових міркувань, обмежити подальший розвиток цієї забудови. Детальніше всі ці вимоги викладені в розділі "Режими використання територій зон охорони пам'яток".

Археологічна охоронна зона – це територія давньоруського-пізньосередньовічного міста, яку в подальшому буде запропоновано взяти на облік як щойно виявлену пам'ятку археології.

Зона охорони археологічного культурного шару – це частина міста в межах території колишньої фортеці XVII-XVIII ст., що має достатньо високий історико-культурний потенціал, археологічний культурний шар відповідного періоду і де можлива наявність ще не відкритих пам'яток археології.

1.4.3. Межі територій та зон охорони пам'яток

I. Території пам'яток:

1. Городища літописного міста Василів: межі проходять по вул. Соборній, пров. Піонерському, вул. І. Франка.

2. Собору Антонія і Феодосія: територія пам'ятки – в межах огорожі церковного подвір'я по вул. Соборній, 61.

3. Миколаївської церкви: територія пам'ятки – в межах огорожі церковного подвір'я по вул. Шевченка, 11.

4. Будинку Повітових присутствених місць: територія пам'ятки – в межах домоволодіння по вул. Луначарського, 1.

5. Пам'ятного знака на честь повстання Чернігівського полку в 1825 р.: територія пам'ятки – в межах газона, на якому розташований пам'ятний знак по вул. Шевченка, 6.

II. Охоронні зони:

1. Комплексна охоронна зона історичного центру: межа проходить від вул. Шевченка (біля містка через струмок, колишню річку Васильківку) по вул. Антонія і Феодосія до будинку № 28, по тальвегу рельєфу в південно-східному напрямку до вул. Соборної (біля будинку № 40), по вул. Соборній в північно-східному напрямку до вул. Коцюбинського, по вул. Коцюбинського до вул. Луначарського, вздовж будинку № 4 по вул. Луначарського до вул. Юних Комунарів, по вул. Юних Комунарів і вул. Грушевського до будинку № 4, далі по проїзду до вул. Шевченка і вздовж вул. Шевченка до вихідної точки.

2. Охоронна зона Миколаївської церкви: межа проходить від містка вздовж річища струмка (колишньої річки Васильківки), далі в створі з північно-східною ділянкою церкви св. Миколи до вул. Рози Люксембург, далі по межі ділянки будинку № 32 по вул. Шевченка до західної межі цієї ділянки і до протилежного боку вулиці (між будинками №№ 17 та 19), по вул. Шевченка до вихідної точки.

III. Зона регулювання забудови:

Межа проходить від вул. Грушевського по вул. Гоголя до вул. Соборної, по вул. Соборній до вул. Володимирської і по вул. Володимирській до перетину з вул. Садовою, по вул. Садовій до її повороту на схід, далі по тальвегу рельєфу до пров. Юних Комунарів, далі проїздом вздовж будинків 5 і 3 до вул. Юних Комунарів, повертає у південно-східному напрямку до перетину з траєкторією вул. Головачова і по вул. Головачова до вул. Соборної, повертає на вул. Соборну і проходить по ній до вул. Коцюбинського, по вул. Коцюбинського до вул. Луначарського, по проїзду вздовж будинку № 4 по згаданій вище вулиці до вул. Юних Комунарів, по вул. Юних Комунарів і по вул. Грушевського до будинку № 4 та повертає на північний схід до вул. Шевченка, по вул. Шевченка до річища струмка, по річищу струмка до його правої притоки, по тальвегу рельєфу до вул. Леваневського, по вул. Леваневського до вул. Рози Люксембург, по вул. Рози Люксембург до перетину з вул. Ватутіна, по вул. Ватутіна до перетину з вул. Декабристів, по вул. Декабристів до вул. Грушевського і по вул. Грушевського до вихідної точки.

IV. Зони охоронюваного ландшафту:

1. Межа першої зони охоронюваного ландшафту починається від містка на вул. Шевченка неподалік церкви св. Миколи, проходить річищем струмка (колишня річка Васильківка) до вул. Колгоспної, далі вздовж неї у південно-східному напрямку вгору за рельєфом до вул. Соборної. По вул. Соборній проходить до будинку № 40 і йде на південний захід по тальвегу рельєфу до вул. Антонія і Феодосія. Далі по вул. Антонія і Феодосія вздовж річища струмка до вул. Шевченка і до вихідної точки.

2. Межа другої зони охоронюваного ландшафту проходить на відстані 50 м від урізу води ставків, утворених на р. Стугна, охоплюючи ці ставки по периметру.

V. Археологічна охоронна зона:

Межа проходить від містка на вул. Шевченка по річищу струмка в південно-західному напрямку до вул. Грушевського, по вул. Грушевського до перетину з вул. Гоголя, по вул. Гоголя до вул. Соборної, по Соборній на південь до перетину з вул. Володимирською, по вул. Володимирській до перетину з вул. Садовою, по вул. Садовій до її повороту на схід, далі по тальвегу рельєфу до пров. Юних Комунарів, проїздом вздовж будинків 5 і 3 до вул. Юних Комунарів, звідси повертає у північно-західному напрямку, по проїзду вздовж будинку 4 по вул. Луначарського, по вул. Коцюбинського до перетину з вул. Соборною; по Соборній до будинку № 40, по тальвегу рельєфу до вул. Антонія і Феодосія в північно-західному напрямку, по вул. Антонія і Феодосія до вул. Шевченка і далі по вул. Шевченка до з'єднання з вихідною точкою.

VI. Зона охорони археологічного культурного шару:

Межа проходить від вул. Грушевського по вул. Гоголя до вул. Соборної, по Соборній до вул. Володимирської, по вул. Володимирській до вул. 1 Травня і по ній до межі ділянок будинків 15 і 17, по межі ділянок будинків 5 і 6 по вул. Квітки-Основ'яненка до вул. Квітки-Основ'яненка, по вул. Квітки-Основ'яненка у північно-західному напрямку до вул. Паризької Комуни, по вул. Паризької Комуни до перетину з вул. Соборною, по вул. Колгоспній до річища струмка – колишньої річки Васильківка та вздовж нього в південно-західному напрямку до правої притоки згаданого струмка, по тальвегу рельєфу до вул. Рози Люксембург, по вул. Рози Люксембург до перетину з вул. Ватутіна, по вул. Ватутіна до перетину з вул. Декабристів, по вул. Декабристів до вул. Грушевського і по ній до вихідної точки.

1.4.4. Режими використання територій зон охорони пам'яток

I. Комплексна охоронна зона історичного центру

На території комплексної охоронної зони історичного центру повністю зберігаються пам'ятки та об'єкти культурної спадщини, забезпечується охорона традиційного характеру середовища: ландшафту, історично сформованих розпланування, парцеляції, забудови, цінних елементів історичного благоустрою. Тут, відповідно до Державних будівельних норм, допускається лише регенерація, що включає реставрацію та пристосування пам'яток, збереження та реконструкцію фонові забудови, а також збереження ландшафту. Регенерація забезпечує збереження видового розкриття історичних ансамблів і комплексів.

За спеціальними проектами, погодженими з центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, виконуються:

роботи з регенерації історичного середовища, пов'язані зі збереженням та реставрацією історичного розпланування, реконструкцією будівель і споруд, благоустроєм території, озелененням;

роботи з консервації, реставрації, реабілітації, пристосування, музеєфікації пам'яток;

роботи з реконструкції вуличної мережі, інженерних мереж, влаштування майданчиків для паркування автотранспорту, зовнішнього освітлення, встановлення малих архітектурних форм, які необхідні для експлуатації пам'яток, забезпечення інших форм благоустрою, зумовлених вимогами сучасного функціонування міста;

усунення будівель, споруд і зелених насаджень, які порушують традиційний характер середовища, заміна підприємств, майстерень, складів, які виводяться з цієї території, а також інших будівель і споруд, які підлягають знесенню, новими будівлями і спорудами або зеленими насадженнями, що не порушують традиційний характер середовища.

Уся містобудівна документація, що розробляється на цю територію чи на її частини, підлягає погодженню з центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, відповідно до чинного законодавства.

У межах комплексної охоронної зони забороняються містобудівні, архітектурні чи ландшафтні перетворення, будівельні, меліоративні, шляхові, земляні роботи без відповідних погоджень та дозволів центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

Не дозволяється прокладання транспортних комунікацій, інженерних мереж, які порушують підземні частини пам'яток або гідрологічний режим території, встановлення повітряних ліній електромереж і трансформаторних пунктів, обладнання, благоустрій, які не відповідають вимогам охорони пам'яток та збереження традиційного характеру середовища.

На території комплексної охоронної зони забезпечується сприятлива гідрологічна обстановка, чистота повітряного басейну, захист від динамічних впливів, пожежна безпека.

Нове будівництво можливе тільки за проектами, погодженими з центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини відповідно до встановленого порядку. При цьому розпланувальний модуль і парцеляція мають лишатися незмінними, а масштаб нових будівель, масштабність їхніх членувань, архітектурні форми, матеріали, кольорове вирішення фасадів повинні відповідати безпосередньо прилеглий історичній забудові. Проектуванню має передувати історико-містобудівне обґрунтування зі всебічним композиційним обґрунтуванням рішень, що приймаються.

II. Охоронна зона Миколаївської церкви

Режим використання території охоронної зони аналогічний режиму використання території, встановленому для комплексної охоронної зони. В охоронній зоні здійснюється реставрація та реабілітація пам'ятки, забезпечується охорона традиційного характеру середовища, усунення споруд і насаджень, які порушують традиційний характер середовища. Нове будівництво можливе тільки у виняткових випадках за проектами, погодженими з центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

На території охоронної зони:

зберігається пам'ятка, історично сформовані розпланування, забудова, включаючи фонові будівлі, елементи ландшафту;

за спеціальними проектами, погодженими з центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, виконуються роботи, пов'язані з консервацією, реставрацією, пристосуванням, музеєфікацією пам'ятки, благоустроєм її території;

забезпечується сприятлива для збереження пам'ятки гідрологічна обстановка, захист від динамічних впливів;

забороняються містобудівні, архітектурні чи ландшафтні перетворення, будівельні, меліоративні, шляхові, земляні роботи без дозволу центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, будівництво інженерних

і транспортних мереж, складів, гаражів та інших будівель та споруд, які можуть спотворити традиційний характер середовища пам'ятки;

збороняється будь-яке будівництво, не пов'язане з реставрацією і пристосуванням пам'ятки, реконструкцією історичних будівель та інженерних мереж, благоустроєм території.

III. Зона регулювання забудови

Для всієї території зони регулювання забудови режим використання території передбачає здійснення реконструкції будівель і споруд. Ступінь реконструкції визначається цінністю наявних об'єктів культурної спадщини, особливостями об'ємно-просторового устрою.

У зоні регулювання забудови зберігаються цінні історичні розпланування і забудова, озеленення та благоустрій, виразні елементи ландшафту; закріплюється та відтворюється значення пам'яток в архітектурно-просторовій організації історичного середовища; забезпечуються сприятливі умови огляду пам'яток та їх довкілля. На всіх ділянках зони регулювання забудови слід забезпечувати відповідність будівель і споруд архітектурному середовищу за масштабними параметрами.

Забороняється розміщення нових промислових підприємств, транспортних, складських та інших споруд, які створюють великі вантажні потоки, забруднюють повітряний і водний басейни. Обмежується будівництво транспортних магістралей, розв'язок, естакад, мостів та інших інженерних споруд, які можуть спотворити традиційний характер середовища.

У зоні регулювання забудови зберігається існуючий характер забудови, переважно – садибної. Нові будівлі регламентуються за розташуванням, прийомами організації, висотою, довжиною фасадів, масштабом, характером членувань, пластичним і кольоровим вирішенням, функціональним використанням. Гранична висота нових будівель і споруд не повинна перевищувати 17 метрів від рівня денної поверхні.

Реконструкція існуючих будівель і споруд регламентується відповідно до їх історико-культурної та містобудівної цінності, а також відповідно до вимог збереження традиційного характеру середовища.

У разі будівництва нових чи реконструкції з розширенням існуючих будівель і споруд у межах зони регулювання забудови необхідні всебічні композиційні обґрунтування рішень щодо поверховості, типу будинків, розміщення, композиційних зв'язків з історичним центром, які мають виконуватися в рамках передпроектних проробок чи містобудівного (історико-містобудівного) обґрунтування.

IV. Зони охоронюваного ландшафту

Зони охоронюваного ландшафту можуть використовуватися для рекреації з відповідним благоустроєм і для традиційної господарської діяльності, що не порушує ландшафт і не вимагає зведення капітальних будівель і споруд.

На всіх територіях зони охоронюваного ландшафту забороняється будівництво капітальних будівель, споруд, інженерних мереж, доріг, прокладення повітряних ліній електропередач та інші будівельні і земляні роботи, не пов'язані з охороною, регенерацією і відновленням охоронюваного ландшафту.

На територіях зони охоронюваного ландшафту здійснюються заходи щодо охорони берегових, садово-паркових територій від зсувів і підтоплення, укріплення схилів ярів, їх озеленення, рекультивації територій, зруйнованих внаслідок антропогенної діяльності.

У першій зоні охоронюваного ландшафту може зберігатися існуюча садибна малоповерхова забудова, що не порушує ландшафт; допускається будівництво індивідуальних житлових будинків і господарських споруд за умови, що вони не будуть розміщуватися на верхніх позначках рельєфу і їх висота не буде перевищувати 7 м.

V. Археологічна охоронна зона

На території археологічної охоронної зони забезпечується охорона археологічного культурного шару, проведення археологічних досліджень з музеєфікацією виявлених розкопками стародавніх будівель і споруд. При цьому заборонено розкопування "на знесення" археологічного культурного шару по всій його площі й на всю глибину; необхідно резервувати нерозкопані ділянки археологічного культурного шару як еталон на майбутнє.

Будь-яким земляним та будівельним роботам, пов'язаним з розриттями, запланованими на території археологічної охоронної зони, повинні передувати археологічні дослідження (розкопки), а самі роботи повинні здійснюватися під наглядом фахівця-археолога. У проектно-кошторисній документації на будівництво в обов'язковому порядку передбачаються кошти на проведення археологічних досліджень перед початком земляних робіт.

VI. Зона охорони археологічного культурного шару

У зоні охорони археологічного культурного шару:

всі будівельні і земляні роботи, посадка дерев проводяться з дозволу місцевого органу охорони культурної спадщини під наглядом археолога;

до початку крупних земляних або будівельних робіт на ділянках археологічного культурного шару повинні проводитися археологічні дослідження відповідно до планів розміщення будівництва;

по завершенні археологічного дослідження ділянки культурного шару виявлені й залишені на місці фрагменти стародавніх будівель і споруд підлягають охороні як нерухомі пам'ятки культурної спадщини. У разі їх відсутності повністю вивчені ділянки археологічного культурного шару за рішенням центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини виключаються зі складу зон охорони археологічного культурного шару.

1.4.5. Межі та режим використання історичного ареалу м. Василькова

Історичний ареал – це найбільш освоєна в минулому і добре збережена частина території населеного місця, що відрізняється традиційним характером середовища і значною кількістю об'єктів культурної спадщини від інших, менш освоєних або погано збережених частин населеного місця. Історичний ареал є спеціально виділеною у населеному місці територією історико-культурного значення із затвердженими межами, яка фіксується в усіх землепорядних і містобудівних документах та розглядається як специфічний об'єкт містобудівного проектування. Відповідно до нормативно-правових актів, що регулюють питання визначення і використання територій історичних ареалів, визначено єдиний історичний ареал у межах історичного центру міста.

Межі історичного ареалу

Межі історичного ареалу проходять по вул. Володимирській, по провулках, по вул. Юних Комунарів, Головачова, по тальвегу паралельно вул. Республіканській спускається в долину струмка (колишньої річки Васильківки), по вул. Річній, охоплює охоронну зону Миколаївської церкви, по вул. Шевченка, по провулку, по вул. Гоголя, Соборній до вул. Володимирської.

Режим використання історичного ареалу та обмеження господарської діяльності на території історичного ареалу

Режими використання територій у межах історичного ареалу визначаються режимами використання територій зон охорони пам'яток, установлених на території ареалу.

У межах історичного ареалу пріоритетним напрямом містобудівної діяльності є збереження традиційного характеру середовища, охорона і раціональне використання розташованих в його межах пам'яток і об'єктів культурної спадщини, збереження містоформуєчої ролі культурної спадщини.

У межах історичного ареалу опрацюванню проектної документації на будівництво, реконструкцію будівель і споруд повинно передувати розроблення історико-містобудівних обґрунтувань.

Частина території історичного ареалу, а саме території пам'яток та їх охоронних зон, належать до земель історико-культурного призначення.

В історичному ареалі гранична висота нових будівель і споруд не повинна перевищувати 12 метрів від рівня денної поверхні. Має зберігатися існуючий характер забудови у вигляді дискретно розташованих малоповерхових будівель.

1.5. Джерела та бібліографія

Архівні джерела

1. Сведения о пожаловании г. Василькова с принадлежащими к нему селами, деревнями и хуторами Киево-Печерской Лавре Великим князем Андреем Юрковичем. 1159 г. Из документа 1756 г. – ЦДІА, Ф. 59, оп. 1, спр. 2544, арк.. 255, 257-260, 262 зв, 263, 264, 307, 294-298.
2. Об основании и истории г. Василькова до присоединения к России. Из “Печерской метрики городов Западного края”, составленной титулярным советником Тамочкиным Д.В. 1859 г. – ЦДІА, Ф. 486, оп. 3/1856 г, спр. 335, АПК. 81.
3. Жалованная грамота кн.. Андрея Боголюбського Киево-Печерской Лавре на владение г. Васильковым. 1159 г. - ЦДІА, Ф.128, оп. Грамоты, спр. 1, арк. 1-4.
4. Сведения о принадлежности м. Василькова Киево-Печерской Лавре. 1720 г. - ЦДІА, Ф. 128, оп. 1, спр. 9, арк.. 16 зв.
5. Сведения о принадлежности м. Василькова Киево-Печерской Лавре. 1776 г. - ЦДІА, Ф. 59, оп. 1, спр. 8220, арк. 6.
6. Сведения о принадлежности м. Василькова Киево-Печерской Лавре. 1732 г. - ЦДІА, Ф. 51, оп. 3, спр. 4302, арк. 4.
7. Сведения о принадлежности м. Василькова Киево-Печерской Лавре. 1744 г. - ЦДІА, Ф. 59, оп. 1, спр. 1367, арк. 6 зв.
8. Сведения о принадлежности м. Василькова Киево-Печерской Лавре. 1770 г. - ЦДІА, Ф. 59, оп. 1, спр. 6140, арк.1.
9. План размещения селитерного завода. 1735 г. - ЦДІА, Ф. 128, оп. 1, спр. 1460, арк. 25.
10. Сведения о селе Виникове, принадлежащем г. Василькову. 1767 г. - ЦДІА, Ф. 128, оп. 1, спр. 3036, арк. 1.
11. Дані про ліквідацію митної застави в м. Василькові. 1772 г. - ЦДІА, Ф.59, оп. 1, спр. 6911, арк. 4.
12. Принадлежность к Киево-Печерской Лавре. 1778 г. - ЦДІА, Ф.59, оп. 1, спр. 8786, арк. 2 зв.
13. Принадлежность к Киево-Печерской Лавре. 1780 г. - ЦДІА, Ф. 59, оп. 1, спр. 9511, арк.. 2.
14. Описание местечка Василькова. 1780 г. - ЦДІА, Ф. 128, оп. 1, спр. 4025, арк.. 155-156, 174-177.
15. Копия указа о назначении Василькова уездным городом. 1796 г. - ЦДІА, Ф. 1537, оп. 1, спр. 1072, арк.1.
16. О сооружении в г. Василькове виселицы для совершения обряда разжалования офицеров Черниговского полка – участников декабрьского восстания. Копия указа Сената от 4 августа 1826 г.- ЦДІА, Ф. 442, оп. 66, спр. 297, арк. 3.
17. Дело о разрушении виселицы, построенной в Василькове для состоявшейся 26 августа 1826 г. казни участников декабрьского восстания офицеров Чернигов-

- ского полка подполковника Сергея Муревьева-Апостола, штабс-капитана барона Соловьева, поручика Сухановского и прапорщика Мозалевского. 27.09.1834 г. - ЦДІА,Ф. 442, оп. 66, спр. 297, арк. 1-9.
18. Ведомости о количестве населения и домов в Василькове. 1827 г. - ЦДІА,Ф. 533, оп. 2, спр. 204, арк. 24.
  19. Указ Сената об утверждении герба Василькова. 1853. - ЦДІА,Ф. 442, оп. 1, спр. 10775.
  20. Об имеющихся приходских училищах. 1862 г. - ЦДІА,Ф. 442, оп. 812, спр. 9, арк. 69.
  21. Количество населения, домов, фабрик, заводов. 1868 г. - ЦДІА,Ф. 442, лп. 47, спр. 67, арк. 26.
  22. Об открытии 2-х класного мужского народного училища. 1869 г. - ЦДІА,Ф. 709, спр. 225, спр. 12, арк. 1.
  23. О количестве фабрик и заводов. 1874 г. - ЦДІА,Ф. 442, оп. 53, спо. 357, арк. 39 зв.
  24. О количестве фабрик и заводов. 1878 г. - ЦДІА,Ф. 442, оп. 532, спр. 202, арк. 53 зв.
  25. О количестве фабрик и заводов. 1892 г. - ЦДІА, Ф. 442, оп. 623, спр. 364, арк. 64.
  26. Сведения о количестве учебных заведений в г. Василькове. 1907 г. - ЦДІА,Ф.442, оп. 637, спр. 229, арк. 59 зв.
  27. Дело об изменении плана Василькова. 1902 р. - ЦДІА,Ф.442, оп. 655, спр. 88.
  28. Краткая справка об географическом и экономическом положении г. Василькова. 1924 г. – ДАКО, ф. 112, оа. 1, спр. 429.
  29. О расширении городской черты г. Василькова. 1928 г. – ДАКО, Ф.Р-112, оп. 1, спр. 3074. Памятники архитектуры. 1947 г. – ДАКО, ф. 5418, оп. 1, спр. 10.
  30. О сооружении памятника на могиле Героев Советского Союза Хохрякова и Головачова. – ДАКО, Ф. Р-5418, оп. 1, спр. 10.
  31. Сведения об эксплуатации и техническом состоянии собора Антония и Феодосия и Николаевской церкви. – ДАКО, Ф. Р-5418, оп. 1, спр. 58.
  32. Памятники архитектуры с указанием охранного номера. 1963 г. – ДАКО, Ф. Р-5418, оп. 1, спр. 173.
  33. Памятники архитектуры с указанием охранного номера. 1964 г. – ДАКО, Ф. Р-5418, оп. 1, спр. 190.
  34. Памятники архитектуры с указанием охранного номера. 1966 г. – ДАКО, Ф. Р-5418, оп. 1, спр. 252, 293.
  35. Об установке мемориальной доски на доме №4 по ул. Шевченко, где находился штаб I Чехословацкой бригады во главе с генералом армии Л.Свободой. – ДАКО, Ф.Р-880, оп. 12, спр. 1180, арк. 204-209.
  36. Об административных границах города. 1968 г. – ДАКО, Ф. Р-880, оп. 12, спр. 1194, арк. 241-242.
  37. О генеральном плане развития Василькова. 1971 г. – ДАКО, Ф. Р-880, оп. 12, спр. 2064, арк. 91-96.
  38. О сооружении обелиска в г. Василькове в память восстания декабристов. Решение облисполкома. 1972 г. – ДАКО, Ф.Р-880, оп. 12, спр. 2132, арк. 37.

39. Об установлении мемориальной доски в связи с 150-летием восстания декабристов на доме по ул. Луначарского, 1, где размещался штаб Черниговского полка. Решение облисполкома. – ДАКО, Ф.Р-880, оп. 12, спр. 2354, арк. 182.
40. О включении с. Западынка Васильковского р-на в границы г. Василькова. Указ Президиума Верховного Совета УССР. 1975 г. – ДАКО, Ф. Р-880, оп. 12, спр. 1812, арк. 52.
41. Об отнесении г. Василькова к городам районного подчинения. Указ Президиума Верховного Совета УССР. 1975 г. – ДАКО, Ф.Р-880, оп. 12, спр. 1812, арк. 57.
42. Про затвердження генерального плану міста. 1987 р. – ДАКО, Ф. Р-880, оп. 16, спр. 897, арк.. 43, 44-46.
43. О сооружении памятника Хохрякову и Головачову. – ДАКО, Ф. Р-5418, оп. 1, спр. 6, арк.. 16.
44. Об административных границах. Планы. 1968 г. – ДАКО, Ф. Р-880, оп. 12, спр. 1194, арк. 240-246.
45. Планы части г. Василькова. 1798, 1834 гг. – ДАКО, Ф. 1542, оп. 1, спр. 1098, 1099.
46. Планы г. Василькова 1799, 1815-1842 гг. – ДАКО, Ф. 1542, оп. 1, спр. 1096, 1118.
47. Планы земельных участков г. Василькова и его окрестностей. 1843 г. – ДАКО, Ф. 1542, оп. 1, спр. 1100.
48. Историко-географическое и экономическое описание г. Василькова. – ДАКО, Ф. 35, оп. 14, спр. 301, арк. 1-61, 199-132.

Бібліографія

Окремі видання про історію, архітектуру та пам'ятки міста

1. Бейліс В. На землі Васильківській. – К., Молодь, 1992. – 68 с.
2. Васильків: 1000 років: Фотоальбом /Фото С. Кричка, упорядник В. Олійник та ін. – К.: Мистецтво, 1993. – 104 с., іл.
3. Rulikowski E. Opis powiatu Wasylkowskiego. – Warszawa, 1853. – 243 s.

Публікації в збірниках і журналах, довідковій літературі

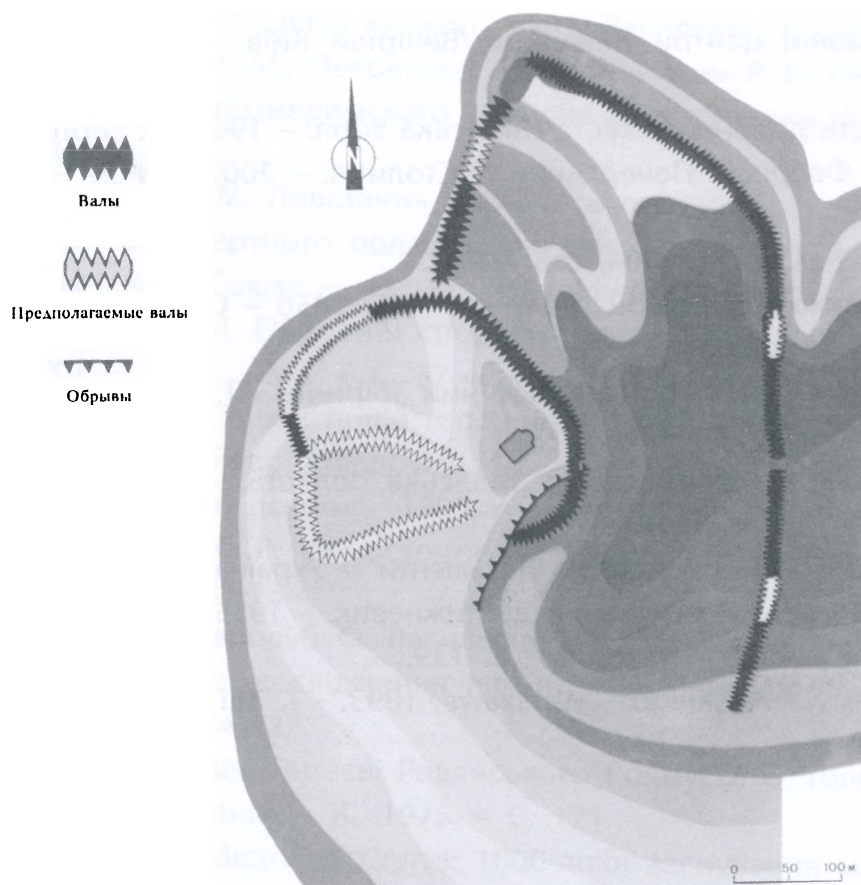
1. Алепский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. – М., 1897. – С. 40-42.
2. Андреевский А. А. Материалы для истории южно-русского края в XVIII ст. (1715-1774). – Одесса, 1886. – С. 272, 276, 391.
3. Ананьев П. А. К предстоящему столетию города Василькова Киевской губернии. – К., 1897//Киевлянин. – Ч. 69. – С. 72-74.
4. Архитектура Украинской ССР. Альбом. – Т.1. – М.: Гос. изд-во по строит. и архитектур., 1954. – Ил. 150.
5. Васильків // Україна: Путівник / Упорядник О. Зінкевич, В. Гуля. – 2-е вид. – К.: Смолоскип, 1995. – С. 83-84.
6. Васильків, Київської області. Церква Антонія і Феодосія (1756-1759 рр.) // Нариси історії архітектури Української РСР (Дожовтневий період). – К., 1957. – Мал.. 207.

7. Васильків // УРЕ. – К., 1959. – Т.2. – С. 236.
8. Васильков // БСЭ. – 2-е изд. – М., 1950. – Т.7. – С. 39.
9. Васильковский узд. Васильков. // Киевские губернские ведомости. – 1860. - № 33.
10. Географическо-статистический словарь Российской империи. – Т. I. – Спб., 1863. – С. 401-403.
11. Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. Т. I. М., 1987.
12. Гнатюк Д. Н., Силин Б. И. Достопримечательности Украины. – К., 1960. – С. 253-254.
13. Гречило А. Б. та ін. Герби міст України (XIV – перша половина ХХ ст.). – К.: Тов-во “Брама”, 2001. – С. 99.
14. Данилов О. У мальовничій долині Стугни: З історії Василькова, одного з найстаріших міст Київщини // Київська правда. – 1960. – 25 грудня.
15. Десятник Г., Федорова Л. Степан Дем’янович Ковнір // Янус. – 1997. - №9. – С. 12.
16. Діденко В. В., Шульга І. В. Васильків // Історія міст і сіл Української РСР в 26-ти т. Київська область. – К., 1971. – С. 246-259.
17. Зенин И. Украинская майолика // Труд. – 1962, 21 сентября.
18. Зябловский Е. Землеописание Российской империи для всех состояний. – Ч. 6. – Спб., 1810. – С. 21-22.
19. Кілессо Т. Кам’яного строєнія майстер // Хрещатик. – 1995, 22 червня.
20. Кириндясов Т. Свято княжого міста: Васильків // Хрещатик. – 2003, 19 вересня.
21. Кравченко Н. М., Петраускас О. В., Шишкин Р. Г., Петраускас А. В. Пам’ятники археологии познеримского времени Правобережной Киевщины. – К., КНТ, 2007. – С. 13-15.
22. Лисенко М. М. Повстання Чернігівського полку. К., 1956.
23. Люди бессмертного подвига. Очерки о дважды, трижды и четырежды Героях Советского Союза — М.: Политиздат, 1975.
24. Малеев Ю. М. Оборонні споруди давньоруського міста Василева // Вісник АН УРСР. – 1982. - №5. – С. 37-42.
25. Масарик В. Свідок подій героїчних // Київська правда. – 1984. – 21 жовтня.
26. На честь бойової співдружності // Правда Украины. – 1961. – 11 мая.
27. Николаевская церковь, 1792. // Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Иллюстрированный справочник-каталог. В 4-х т. – Т.1. – К., 1983. – С. 133-134.
28. Орлов Р., Стародуб О. Васильків XVII-XVIII ст. за даними археологічних досліджень // Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні. – Вип. 7. – К., 1998. – С. 124-127.
29. Пам’ятник двічі Героєві Радянського Союзу О. О. Головачову у Василькові // У пам’яті народній. – К., 1975. – С. 171.
30. Попович В. Місто на Стугні: 1000-ліття заснування м. Василькова на Київщині

- // Київська стровина. – 1994. - №2. – С. 123-126.
31. Похилевич Л. Н. Сказание о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С. 470.
  32. По місцях бойової слави: Довідник-путівник. – К: Молодь, 1959.
  33. Порох И. В. Восстание Черниговского полка. Очерки из истории движения декабристов. М., 1954.
  34. Путівник «Вся Україна». К., 2005.
  35. Романовский А. Карманное политико-статистическое землеописание Российской империи. В 2-х частях. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Полтава, 1886. – С. 436, 442.
  36. Сірий Я. Васильків – старовинне місто: 3 архівних документів // Пролетарська правда – 1938. – 15 серпня.
  37. Січовик І. Провісникам свободи: про пам'ятний знак декабристам та меморіальну дошку у м. Василькові // Шлях Ілліча. – 1977. – 4 січня.
  38. Собор Антония и Феодосия, 1756-1758 // Пам'ятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Иллюстрированный справочник-каталог. В 4-х т. – Т.1. – К., 1983. – С. 132-133.
  39. Собор св. Феодосия у Василькові - пам'ятник архітектури XVIII ст. // Історія міст і сіл Української РСР в 26-ти т. Київська область. – К., 1971. – С. 248.
  40. Старовойтенко І. П. Київська область. – К., 1957. – С. 12, 34-36, 40, 42, 43, 45, 48, 102-104.
  41. Степняк В. Васильків: Районні центри Київщини//Вечірній Київ. – 1956. – 24 жовтня.
  42. Стrepаль В. Друга молодість древнього міста//Київська зоря. – 1964, 22 серпня.
  43. Суржик О. Тут народився Феодосій Печерський // Столиця. – 2002. - № 37 – С. 9.
  44. Україна партизанська, 1941-1945. К., 2004, стр. 91-92.
  45. Чернышов Н. Памятная книжка Киевской губернии – К., 1856 – С. 115-117.
  46. Храмы України: Альбом. – К., 2000 – С. 222.
  47. Шамрай С. Місто Васильків // Історично-Географічний Збірник. – Т.ІІІ. – К., 1929. – С. 33-127.
  48. Шендрик Н. І. Довідник з археології України. Київська область. – К., Наукова думка, 1977. – С. 44-45.
  49. Шумилов В., Заманський П. Про що розповіли документи // Україна: громадсько-політичний літературно-художній ілюстрований двотижневик. – 1955 - №8. – С. 8.
  50. Енциклопедія історії України. Т. ІІ. – К., 2004. - С. 139.
  51. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego. - Warszawa, 1893. - Т. XIII – S. 136-140.

Городище X–XIII ст. – залишки давньоруського міста Василева

*План городища
у Василькові за П. Толочком*

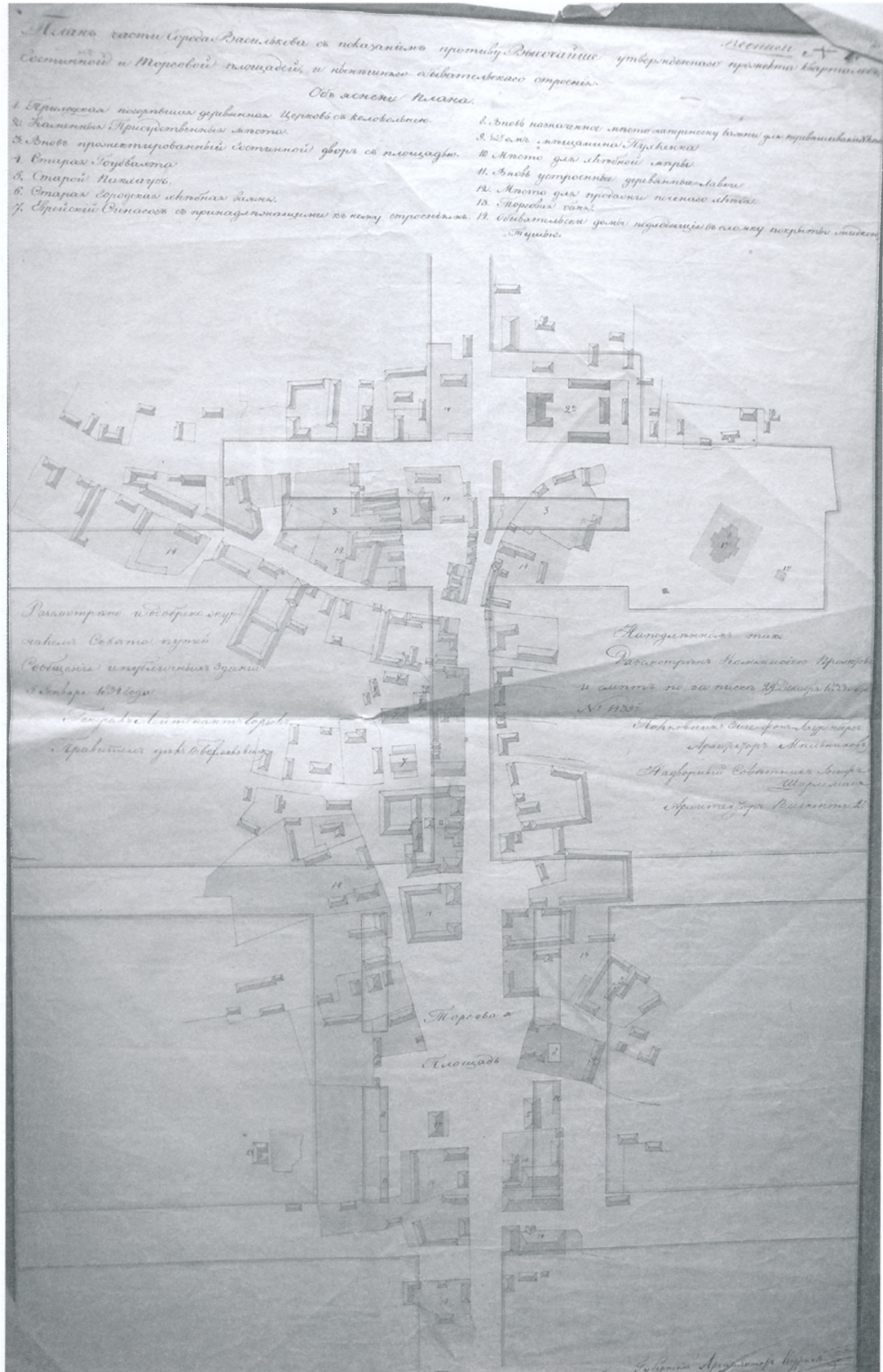

План укріплень Василькова 1738 р.

Проект перепланування Торгової і Гостинної площ Василькова, підписаний губернським архітектором Кедріним. 1833 р.

Фрагмент плану Василькова 1843 р.

Собор св. Антонія і Феодосія

Меморіальна дошка на честь С. Ковніра / на фасаді собору св. Антонія і Феодосія

Миколаївська церква

*Адміністративний будинок – пам'ятка архітектури та містобудування,
історії, пов'язана з декабристським рухом в Україні*

Спасо-Преображенська церква

Синагога по вул. Пушкіна, 1 – щойновиявлений об'єкт культурної спадщини

Синагога (сучасна школа № 2) по вул. Соборній – щойновиявлений об'єкт культурної спадщини

Житловий будинок (сучасна стоматологічна поліклініка) по вул. Грушевського – щойновиявлений об'єкт культурної спадщини

Паровий млин поч. XX ст. по вул. Володимирській, 22 – щойновиявлений об'єкт культурної спадщини

Будівля кін. XIX ст. по вул. Соборній, 93 – приклад значної історичної будівлі

Пам'ятний знак на честь повстання Чернігівського полку на центральній площі Василькова (вул. Грушевського)

Головна вулиця Василькова – Соборна, зорієнтована на собор св. Антонія і Феодосія

Центральна площа Василькова на перетині вулиць Соборної, Грушевського, Шевченка

Вид на Миколаївську церкву з городища – дитинця давньоруського Василькова

Став у заплаві р. Стугни – зона охоронюваного ландшафту

Пам'ятник Т. Шевченкові у сквері ім. Т. Шевченка по вул. Володимирській

*Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932-1933 рр.
перед собором св. Антонія і Феодосія*

Пам'ятний знак воїнам-землякам, загиблим в Республіці Афганістан, у сквері по вул. Грушевського

РОЗДІЛ 2. ІСТОРИКО-МІСТОБУДІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ М. ІЗМАЇЛА

Робота «Визначення меж та режимів використання історичних ареалів м. Ізмаїл Одеської області» виконана у 2008-2009 рр. НДІ пам'яткоохоронних досліджень на замовлення Управління охорони нерухомих об'єктів культурної спадщини Одеської облдержадміністрації відповідно до договору від 21.07.2008 № 1/2008.

Необхідність здійснення такої роботи випливає з вимог чинного законодавства.

Об'єктом дослідження є територія міста Ізмаїл, занесеного до Списку історичних населених місць України. Предметом дослідження є розпланувально-просторовий устрій міста, ландшафт території міста, забудова, об'єкти і пам'ятки культурної спадщини, а також пошук оптимальних методів і заходів з охорони нерухомої культурної спадщини міста та збереження традиційного характеру його середовища.

Мета дослідження полягає в забезпеченні збереження пам'яток та об'єктів культурної спадщини, традиційного характеру середовища м. Ізмаїла.

Для досягнення цієї мети вирішуються наступні завдання:

вивчення джерельної бази;

аналіз археологічної спадщини міста;

дослідження розпланування і забудови міста та фортеці, етапів та принципів їх формування;

визначення історико-культурної цінності території міста;

визначення меж історичних ареалів міста та фортеці;

визначення режимів використання територій історичних ареалів.

Результатом цих досліджень стали коригування історико-архітектурного опорного плану міста, проект визначення меж і режимів використання території історичних ареалів міста, зон охорони пам'яток, рекомендації щодо коригування місцевих правил забудови та збереження традиційного характеру середовища.

Графічна частина роботи представлена основним креслеником: Історико-архітектурний опорний план і проект зон охорони пам'яток та визначення меж і режимів використання історичних ареалів м. Ізмаїла.

Практичне значення цього дослідження полягає у призначенні його для використання при розробленні Генерального плану розвитку м. Ізмаїла та уточнення зонування міської території.

Представлена робота не є першим дослідженням на цю тему. У 1956 р.

Харківським філіалом Українського державного проектно-виробничого об'єднання Діпромисто виконано проект детального планування проспекту Суворова у місті Ізмаїл. У 1972 р. Українським державним проектно-виробничим об'єднанням Діпромисто було розроблено генеральний план, а у 1996 р. – історико-архітектурний опорний план міста Ізмаїл. У 1995 р. зазначеною установою було розроблено проект зон охорони території фортець Ізмаїлу. У 1990 р. співробітниками Одеського інженерно-будівельного інституту було виконано історико-архітектурну інвентаризацію та розроблено пропозиції з встановлення меж охоронної зони у місті Ізмаїл з паспортизацією пам'яток архітектури.

Запропоновані в цій роботі система охоронного зонування та визначення історичних ареалів базуються як на сучасних дослідженнях нерухомої культурної спадщини та традиційного характеру середовища Ізмаїлу, так і на переосмисленні зазначених вище напрацювань попередників.

Визначення меж та режимів використання історичних ареалів м. Ізмаїл Одеської області розроблено під науковим керівництвом кандидата архітектури В. Вечерського авторським колективом у складі кандидата історичних наук Т. Бобровського, кандидата архітектури Б. Колоска (науковий консультант), істориків О. Сердюк (керівник-координатор роботи), О. Попельницького (відповідальний виконавець), мистецтвознавця А. Звіряки за участю фахівців інституту "Діпромисто" – доктора архітектури, професора Ю. Білоконя, кандидата географічних наук Ю. Палехи, архітектора Л. Сапухіної.

Тексти розділу 2, що подані нижче, написані авторським колективом у складі:

вступ – В. Вечерський, Т. Бобровський;

пункт 2.1 – О. Попельницький;

пункти 2.2, 2.5 – Т. Бобровський;

пункт 2.3 – Б. Колосок, Т. Бобровський;

пункт 2.4 – Т. Бобровський, В. Вечерський, О. Попельницький.

2.1. Історія міста Ізмаїл та його фортець

Ізмаїл – місто обласного підпорядкування, розташоване на півдні Одеської області, за 80 км від Чорного моря, у південно-західній частині Причорноморської низовини, на лівому березі Кілійського гирла Дунаю. Площа території – 53,5 км². Населення – 81,2 тис. осіб¹. Національний склад: понад 30 національностей, серед них – росіяни – 43,8%, українці – 38,2%, болгари – 10,1%, молдавани – 4,3%, інші національності – 3,6%.

Плато, на якому знаходилося стародавнє місто, з заходу обмежене долиною колишнього озера Броска, що витягнулось з півдня на північ, а зі сходу – яром, вздовж якого зараз проходить залізнична колія. На місці озера зараз розташований затон Українського Дунайського пароплавства.

¹ Верменич Я.В. Ізмаїл.// Енциклопедія історії України. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 423.

У межах території фортеці надзаплавна тераса, перерізана ярами, має ухил до ріки. Плато підіймається над рівнем води до 30 м, поступово знижуючись у бік Дунаю. Найбільш крутий схил, що знаходиться з боку озера Броска, має ухил до 3°.

Час виникнення на території сучасного міста перших поселень до сьогодні залишається невизначеним. На підставі проведених у 1979 р. досліджень найстародавнішої виявленої пам'ятки археології, розташованої на околицях міста в районі селища Матроска, було зроблено припущення, що поселення належало землеробам так званої гумельницької культури, які мешкали в VI тис. до н. е. на берегах Дунаю, озер Катлабух та Ялпук².

У II – I тис. до н. е. Східне Подунав'я потрапляє до сфери впливу іраномовних кочових племен. У 514 р. до н. е. цими землями проходили війська персидського царя Дарія.

Скіфо-сарматський період в цьому регіоні збігається з періодом грецької колонізації, одним з напрямів якої було освоєння території Північного Причорномор'я. Під час археологічних досліджень в районі Кривого Озера, на східній околиці міста, виявлено керамічні вироби, посуд, амфори, на яких збереглися клейма та написи старогрецькою мовою. Результати археологічних розкопок та давньогрецькі писемні джерела дозволили вченим висунути гіпотезу про існування в гирлі річки Репіди («швидкої») – невеликій притоці Дунаю, у V – IV ст. до н. е. давньогрецької факторії – торгового поселення Антіфіла, заснованого грецькими колоністами з міста Мілет. Можливо, що ця факторія була першим поселенням на території сучасного Ізмаїла, існування якого підтверджено писемними джерелами.

У II ст. до н. е. – IV ст. н. е. землі Східного Подунав'я перебували під владою сарматів, які підкорили скіфські племена.

У II ст. н. е. у гирлі річки Репіди римськими легіонерами збудовано фортецю, яку назвали Сморніс. Про це свідчать залишки римських поселень, бронзові та мідні монети I – IV ст., уламки амфор, виявлені під час археологічних досліджень території між судноремонтним заводом та с. Матроска.

У перші століття нової ери – період т. зв. «великої слов'янської колонізації», слов'яни активно освоювали Причорномор'я, а згодом – Східне Подунав'я. На відміну від стрімких військових набігів скіфів та сарматів, слов'янська колонізація носила переважно мирний характер. Протягом II – III ст. слов'янські племена венетів розселяються на території між гирлами річок Дунаю та Дністра, а згодом, у VI ст., писемні джерела підтверджують наявність слов'янських племен антів та склавинів на лівому березі Дунаю.

У IV ст. на місці, де розташовувалась римська фортеця Сморніс, засновується слов'янське городище Сміл. Це поселення було позначене на карті слов'янської колонізації Придунав'я (т. зв. «Таблиці Певтингера»), складеній римським картографом Касторієм у 360 р. З V по VII ст. Сміл входив до складу слов'янської держави антів, яка успішно протистояла нападам готів. На початку VII ст. держава антів за-

² Клименко А. Измаил. Путеводитель. Издание 2-е, переработанное и дополненное. – Одесса: Маяк, 1984. – С. 4 – 5.

гинула під натиском аварів. У період «великого переселення народів» Північним Причорномор'ям проходять племена гунів, болгар, аварів, угрів, печенігів, половців.

Наприкінці IX – на початку X ст. городище Сміл увійшло до складу Галицького, згодом – Галицько-Волинського князівства. У 1234 р. Сміл зруйнували монголо-татари. Після занепаду Золотої орди на початку XV ст. за придунайські землі воюють два князівства – Валахія та Молдавія. В той час поселення, очевидно, входило до складу Волоського князівства, так званої Мунтенії. Згодом, тут з'являються венеціанські та генуезькі купці. Відроджене місто, що отримало назву – Сініл, стає важливим торговельним центром регіону. Як торговий порт на нижньому Дунаї місто згадується у договорі 1529 р. між Молдовою та Османською імперією про торгіві відносини між двома країнами. На думку молдавського дослідника І. Киртораге, який вважає цей договір пізнішою підробкою, вперше місто згадується у перепису населення Османської імперії 1542 р. як село Ізмаїл³.

У 1538 р. турки з допомогою кримського хана Менглі-гирея, захоплюють Сініл та включають його до складу Османської імперії. Неподалік від Сінілу турки будують т. зв. «переправу ягнят» та невелике укріплення, а наприкінці 80-х рр. XVI ст. турки, залучивши місцевих селян, починають зведення укріплень. Місто отримує нову назву – Ішмасль⁴ («почуй, Аллах») та стає адміністративним центром сільської округи. Турецькі чиновники контролювали місцеве судноплавство, проїзд іноземних купців, збирали торгові мита та податки з місцевого населення.

За наказом османського уряду в 1569 р. у Буджакських степах були розселені ногайські татари, які отримали назву Білгородської або Буджацької орди і стали фактичними сусідами жителів міста⁵.

Наприкінці XVI – у першій третині XVII ст. Ізмаїл стає великим адміністративним центром. На той час у місті були мечеть, караван-сарай, порт, але місто фактично не мало оборонних споруд та регулярного військового гарнізону. Перші укріплення, побудовані Мехмедом-агою наприкінці XVI ст., не мали важливого фортифікаційного значення. У першій половині XVII ст. Гійом Левассар де Боплан в своєму «Описі України» зазначав, що «Ізмаїл — це турецьке місто, що зовсім не обнесене муром»⁶ У цей період місто неодноразово піддавалося нападам та повністю руйнувалося. Наприкінці XVI ст. починаються напади запорозьких козаків. У 1594 – 1595 рр. вони на чолі з отаманами Северином Наливайком та Іваном Сулимою організували кілька нападів, а в 1609 р. козаки взагалі спалили Ізмаїл. Козацькі походи відбулися також у 1632 та 1673 р.

У 30-і рр. XVII ст. Ізмаїл стає центром релігійного життя регіону. Протягом 30-х – 60-х рр. тут була резиденція кадія, який керував релігійним округом – казою,

3 Милева Л. К вопросу о возрасте Измаила // Курьер недели – №13 – 15 февраля 2008.

4 Назву Ізмаїл почали вживати наприкінці XVIII – XIX ст.

5 Бывшая крепость Измаил и ее памятники. Исторический очерк действительного члена Императорского одесского общества истории и древностей Петра Титовича Коломойцова. – Кишинев, 1912. – С.4.

6 Боплан Г.Л. де. Опис України (переклад Я.І.Кравця, З.П.Борисюк).— К., 1990. – С. 49.

що мав назву «Переправа Ізмаїл». Поряд з мусульманськими в місті існували також християнські общини. У 1643 р. афонськими ченцями Вознесенського монастиря було засновано Успенський монастир. Ченці Каракальського монастиря у 1641-1644 рр. будують у місті Миколаївський монастир, в якому містилася Ізмаїльська митрополія. Обидва монастирі були підпорядковані Константинопольському патріархові та були автономними від Молдавської та Волоської православних єпископій.

Ізмаїл також стає значним торговим центром. У цей час, разом з Кілією, він відіграє провідну роль у торгівлі між Дністровсько-карпатським регіоном та Османською імперією. Купці зі Львова та Ясс привозили свої товари до Ізмаїла та Кілії, а звідти на кораблях переправляли до Стамбула, Сінопа, Трапезунда, міст Східного Причорномор'я. Біля Ізмаїла діяла також переправа через Дунай з дорогою на Тульчу.

Турецький мандрівник Евлія Челебі, який був у місті в середині XVII ст., зазначав, що порт Ізмаїла, в якому перебуває п'ятсот суден, вільний від податків на майно – вакуф. Мандрівник також пише, що мешканці займаються переважно торгівлею та вказує на наявність у місті турецьких, грецьких, вірменських та єврейських кварталів⁷.

Заможний торгово-ремісничий прошарок населення жив у центральній частині міста, де уздовж берега Дунаю знаходилися склади їх товарів, крамниці, майстерні. Західну та південно-західну частини Ізмаїла займали турецькі квартали, де жили не обов'язково етнічні турки, яких у місті було небагато, але обов'язково мусульмани; північну заселяли татари-мусульмани, це підтверджується наявністю у північній частині території сучасної фортеці татарського кладовища, виявленого під час археологічних досліджень⁸. Східну і південно-східну частини міста заселяли греки, вірмени та євреї. Волоське, молдавське, болгарське, та, можливо, нечисленне українське і російське населення мешкало в православній слободі у східній частині міста.

Найбільш бурхливим міське життя було в південній, прибережній частині міста, де зосереджувалися гостинні двори, торговельні крамниці, кав'ярні та складські приміщення, що належали представникам різних національностей. Значна частина цих споруд, як і культові споруди, були мурованими. На плані міста 1770 р. позначено вісім мечетей, чотири молдавських та одна вірменська церква.

Кладовища знаходились як за межами укріплень, так і в самому місті. Одне з них, вірогідно найдавніше, знаходилось біля Дунаю в південно-західній частині міста. Інші – вздовж північної лінії укріплень. Обабіч затоки росли сади.

Посилення оборони Ізмаїла відбулося, вірогідно, на початку XVIII ст., коли виникла небезпека захоплення міста під час повстання кримських татар 1702 р., про «бунт» яких був зроблений напис на бронзовій обшивці однієї з мармурових

⁷ Челеби Евлия. Книга путешествия. – Вып. 1. – Земли Молдавии и Украины. – М.: Наука. 1961. – С. 31 – 32.

⁸ Гумашьян С.В. Исследования на территории крепости Измаил // Восточноевропейский археологический журнал. – 2001. – №2(9).

колон «малої» мечеті, розташованої на березі Дунаю, або через загрозу, пов'язану з Прутським походом московського царя Петра I у 1711 р.

Російський мандрівник М. Клеєман, який відвідав місто у 1766 р., зазначав, що фортеця була невеликою і погано укріпленою, в ній знаходилися два монастирі – Успенський та Миколаївський. Після реконструкції у 1770 р. фортеця мала сім верст у периметрі, вісім бастионів, вал заввишки три-чотири сажні, рови глибиною від шести до семи сажнів⁹.

Згідно з «Планом города Измаила с показанием в оном строений», складеним у вересні 1770 р., лінія укріплень (ретраншемент) проходила вздовж північної околиці міста, а також перетинала його з півночі на південь у східній частині уздовж тальвегу вьярка. Укріплення, які в плані утворювали літеру «г», з одного боку упиралися в Дунай, а з іншого – у затоку, яка на захід від міста перпендикулярно відходила від Дунаю. Обмежена рікою та укріпленнями територія в плані була близькою до прямокутника. Зі сходу до неї прилягала неукріплена частина поселення – форштадт, яка за площею була втричі меншою від укріпленої території. Уздовж річки та затоки у цей період валів не було – міські квартали підходили до самої води.

Довжина короткого (меридіального) відтинку укріплень за наведеним на планах масштабом дорівнювала 284 сажням (606 м). Довжина дещо звивистої широтної частини укріплень, що оточували місто з півночі, – 815 сажнів. Біля кутка літери «г» від її ніжки відходив у бік міста короткий відрізок лінійних укріплень завдовжки 100 сажнів. Він ішов уздовж схилу вьярка. У місці його прилягання до основної лінії укріплень знаходилась кругла в плані батарея. Такі самі батареї, але менші за розмірами, знаходилися у північно-східному куті лінії укріплень на західній лінії та поблизу трьох з чотирьох воріт на північному відрізку укріплень. Нелінійні укріплення були також вздовж Дунаю. На південний захід від міста, навпроти мису, утвореного річкою та заплавою, посеред води в 1770 р. знаходилась кругла в плані батарея, а на березі Дунаю в середній частині фортеці – бастиони та бастея. Вони утворювали прямокутну в плані цитадель з мурованими стінами навколо колишнього турецького гостинного двору з мечеттю. Три бастиони розміщувалися по кутах прямокутника, а бастея – між бастионами, що стояли на березі Дунаю¹⁰.

На валах батарей (редутів), що знаходилися біля воріт і на кутах цих укріплень, встановлювалися наповнені землею плетені циліндри – фашины. Таким самим за конструкцією був і окремий південно-західний редут.

Житлова забудова стала помітно меншою за площею. Вона відступала з західного та північного боків та від затоки. Вільні простори з'явилися і вздовж східної лінії укріплень. Кwartали східного передмістя залишилися на плані без змін.

На той час фортеця мала важливе стратегічне значення – тут перетиналися

⁹ Колосок Б. *Фортеці Ізмаїла // Теорія та історія архітектури*. – К., 1995. – С. 72.

¹⁰ Милева Л.И. *Планы строительства крепости Измаил и их реализация (1770 – 1856)*. – Измаил: Мемориальный парк-музей крепость, 1994. – С. 1 – 2.

шляхи з Галаца, Хотина, Бендер, Кілії; було найбільш зручне місце для вторгнення з півночі за Дунай та Добруджу.

Під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр. російська армія під командуванням П. Румянцева у 1770 р. розгромила 150-тисячну турецьку армію, а у серпні цього ж року корпус генерала М. Рєпніна захопив фортецю Ізмаїл. Участь у цій військовій кампанії брали також запорозькі козаки.

У 1771 – 1774 рр. російська армія використовувала фортецю як базу флотилії на Нижньому Дунаї. Комендантом фортеці було призначено полковника Івкова, під його керівництвом укріплюються бастіони фортеці, споруджується верф. Серед удосконалень фортеці, зроблених російськими військами, були ліквідація двох брам та зведення шести квадратних у плані редутів, шестикутної батареї з фланками та перебудова південно-західного редуту. У північний відрізок лінії укріплень на рівних відстанях було вбудовано шестикутну батарею та три квадратні редуту. Такий самий редут звели на внутрішній території в північно-західному куті міста, а два останніх – на краю вярка в східній та південно-східній частинах міста. Південно-західний редут влітку 1771 р. з круглого був перебудований на прямокутний. Він не був ще оточений ровом. Внаслідок зниження рівня води в річці редут з'єднався з сушею материка¹¹.

За умовами Кучук-Кайнарджійського мирного договору у 1774 р. Ізмаїл було повернуто Османській імперії. Перспектива нової війни з Росією змусила турків вдосконалити фортифікаційні споруди Ізмаїла. Під керівництвом французького інженера Де Лафіт-Клове та німецького архітектора Ріхтера була проведена повна модернізація фортеці, яка зробила її головним опорним пунктом турецької армії у Східному Подунав'ї. У 1774 р. стару фортецю майже повністю зрівняли з землею, а на її місці збудували принципово нові укріплення. Нова фортеця бастіонного типу займала значно більшу площу, ніж її попередниця. Із заходу лінія укріплень, що відступала від затоки, проходила по верхньому краю плато. З півночі вона охопила незабудовані ділянки, а зі сходу – колишнє молдавське передмістя.

Умовно фортеця поділялася на чотири частини – «стару» та «нову» фортеці, цитадель, редут Табію. «Стара» фортеця займала південну, центральну і південно-західну частину, «нова» – східну, цитадель – північну, редут Табія – південно-західний край фортеці.

Фортеця мала земляні вали з дерев'яним укріпленням схилів. На деяких ділянках валу був частокіл. Муровані укріплення були лише на кутових північно- і південно-західному бастіонах. На першому з них – підпорна стіна фасу рову та дві башти-капоніри, на другому – укриття для гармат Табія.

Кутовий північно-західний бастіон мав мурований ескарп. На бічних кутах бастіону споруджено по одній гранчастій башті, які виконували роль капонірів. Вони були нижчими від валів, але вищими від зовнішнього боку рову. Таким чином, цей бастіон уже мав деякі ознаки полігональної системи оборони.

¹¹ Милева Л.И. Планы строительства крепости Измаил и их реализация. – С. 2.

Кутовий південно-західний бастион Табія знаходився на березі Дунаю. Муровані з цегли та каменю стіни завтовшки 12 футів (3,66 м), заввишки від поля 22-27 футів (6,70-8,20 м), мали амбразури для гармат. Уздовж стін з внутрішнього боку була дерев'яна крита галерея.

До початку російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр. Ізмаїльська фортеця була розширена та обнесена ровом глибиною 6-10 м, завширшки близько 12 м. Підступи до неї захищали 11 бастионів. Проте повністю завершити модернізацію фортеці не вдалося, тому російські війська вона зустріла в значно спрощеному вигляді.

Фортеця, що мала важливе стратегічне значення, не тільки перешкоджала переправі російських військ через Дунай та захопленню Добруджі, а й слугувала укриттям для турецьких гарнізонів, що евакуювалися з розгромлених російськими військами фортець Акерман, Бендери та Хотин, а також для заможного мусульманського населення краю. Гарнізон ізмаїльської фортеці під командуванням Айдозле Мехмет-паші налічував 35 тис. Частиною гарнізону командував Каплан-Гирей – брат кримського хана та п'ять його синів.

Взяття фортеці російськими військами мало вплинути на загальний хід військових дій та змусило Османську імперію укласти мир на вигідних для Росії умовах. Після здобуття фортець Кілія, Тульча і Ісакча головнокомандувач російської армії князь Г. Потьомкін-Таврійський віддав наказ загонам генералів І. Гудовича, П. Потьомкіна та флотилії генерала Й. де Рибаса на штурм Ізмаїльської фортеці. Але ніхто з них не наважився на штурм. Військова рада, зібрана генералом О. Самойловим 26 листопада 1790 р., зважаючи на наближення зими, вирішила зняти облогу Ізмаїла. Головнокомандувач не затвердив цього рішення та наказав генерал-аншефові О. Суворову, який стояв з військами неподалік Галаца, прийняти командування армією, що утримувала в облозі Ізмаїл та розпочати штурм фортеці.

О. Суворов повернув до Ізмаїла російські війська, що відходили від фортеці, блокував її з суші та з боку Дунаю. Протягом 20-21 (9-10) грудня фортеця піддавалася бомбардуванню з 600 гармат. 11 (22) грудня о 3 годині ночі штурмові колони підійшли до Ізмаїла, в 5:30 розпочався наступ дев'яти колон російських військ загальною кількістю 31 тис. чоловік.

З двох боків фортецю штурмували три загони (крила) по три колони у кожному. З заходу, з боку Броських воріт – загін під командуванням генерал-поручика П. Потьомкіна (7500 чоловік); зі сходу, з боку Кылійських воріт «нової» фортеці – дванадцятитисячний загін генерал-поручика О. Самойлова, з півдня, з боку Дунаю – загін генерал-майора Й. де Рибаса, що налічував 9 тис. чоловік. Кавалерійський резерв бригадира Вестфалена (2500 чоловік) знаходився на півночі.

О шостій годині ранку єгері другої колони генерал-майора Б. Лассі здолали вал на північ від Броських воріт. Апшеронські стрільці і Фанагорійські гренадери першої колони генерал-майора С. Львова, оволодівши першими батареями і Хотинськими воротами, з'єдналися з другою колоною. Одночасно, з

протилежного східного боку фортеці, шоста колона генерал-майора М. Кутузова, після трьох штурмів, залучивши резервний Херсонський полк, захопила бастион біля Кілійських воріт та зайняла південно-східний. Третя колона Мекноба штурмувала великий північний (Бендерський) і північно-східний бастиони та куртину між ними. Глибина рову та висота валу у цьому місці були настільки великими, що штурмові драбини в 5,5 сажнів (біля 11,7 м) виявилися короткими, тому довелося під вогнем зв'язувати їх. Четверта колона полковника В. Орлова та п'ята бригадира М. Платова штурмували вал на ділянках між Бендерськими воротами та «ною» фортецею.

Наймогутніший західний бастион Табію атакувала колона С. Львова, якого після поранення змінив полковник В. Золотухін. Останній, залучивши гренадерів Апшеронського полку, захопив прибережну батарею супротивника, обійшов Табію з тилу та оволодів Броськими воротами.

Три колони десантних військ генерал-майора Й. де Рибаса під прикриттям гребного флоту близько сьомої години ранку, незважаючи на опір більш ніж 10 тис. турків і татар, почали висадку. Перша колона генерал-майора М. Арсеньєва, що підплила на 20-ти суднах, висадилася на берег і розділилася на кілька частин. Батальйон Херсонських гренадерів під командуванням полковника В. Зубова оволодів кавальєром, втративши під час штурму дві третини своєї кількості. Батальйон Ліфляндських єгерів полковника графа Рожера Дамаса зайняв берегову батарею. Третя колона бригадира Е. Маркова під картечним вогнем, що вівся з редути Табія, висадилася з західного боку фортеці.

У штурмі брали участь також чорноморські козаки, які перебували у складі трьох колон десанту. У першій колоні було 2 тис. козаків, у другій, яку очолював отаман З. Чепіга та третій – по 1 тис. у кожній. Загони річкової та морської флотилії Й. де Рибаса, що налічувала 200 суден (загоном зі ста човнів з десантом козаків та регулярних військ командував А. Головатий), атакували фортецю з боку Дунаю. Козаки на чолі з отаманом А. Головатим завдали удару по «старій» фортеці. Другий загін річкового десанту, яким командував бригадир запорозьких козаків Зиновій Чепіга, зайняв редуту уздовж Дунаю. Загалом у штурмі були задіяні понад 6 тис. чорноморських козаків.

Укріплення фортеці були взяті близько восьмої години ранку. Колони російських військ з різних боків рушили до центру міста. Запеклий опір тривав до 11-ї ранку. Практично кожен будинок доводилося брати з боєм. Для підтримки піхоти О. Суворов наказав доправити до міста 20 легких гармат та картечню очистити вулиці від турків. Брат кримського хана Каплан-Гирей, намагаючись відстояти місто, зібрав кількатисячний кінно-піхотний загін та повів його назустріч російським військам. Під час бою було вбито понад 4 тис. турків і татар, включаючи ханового брата та п'ятьох його синів. У другій годині всі колони дісталися центру міста, але, через завзятий опір турецького гарнізону, бої у місті тривали до четвертої години.

За різними підрахунками, російська армія втратила вбитими та пораненими

від 5 до 10 тис. чоловік¹² (наприклад, згідно ВРЕ, 1952 р. – 2037 вбитими та 2933 пораненими). Втрати турецьких військ склали 26 тис. убитими і 9 тис. полоненими¹³. Серед трофеїв, захоплених російськими військами, були 245 гармат, 42 судна, велика кількість зброї та матеріальних цінностей.

Комендантом фортеці було призначено генерал-майора М. Кутузова, який організував поштову службу та постачання продовольства. Під його керівництвом проходило зриття земляних укріплень фортеці¹⁴. До 1792 р. були знищені укріплення «нової» фортеці та бастион «кавал'єр» на південному сході укріплень¹⁵.

Згідно з підписаним у 1791 р. Ясським мирним договором Росія отримувала території між Бугом та Дністром. Проте Бессарабія та Ізмаїл залишилися під владою Османської імперії.

Протягом 1792 – 1809 рр. фортеця зазнає суттєвої перебудови. Перш за все турки відмовились від «нової» фортеці, точніше, східної частини оборонної лінії, що оточувала поселення за вярком та складала третину загальної довжини лінії укріплень. Її зрівняли з землею, а замість неї спорудили втричі коротшу лінію укріплень уздовж верхнього краю вярка. Завдяки цьому площа фортеці значно зменшилася, внаслідок цього для її оборони потрібно було менше людей. Профілі оборонної лінії стали складнішими, збільшилось число бастионів. Була споруджена нова лінія укріплень вздовж Дунаю, яка мала два тупокутних бастиони і такий самий профіль валів, як і на інших лініях укріплень.

Лінія укріплень фортеці наприкінці XVIII – початку XIX ст. складалася з мурованої Табії, п'яти реданів, восьми бастионів та дванадцяти куртин.

Чотирикутну в плані фортецю оточували земляний гласис, широкий рів, ламані в плані, обкладені кам'яними плитами фасові стіни рову з куртинами, реданами та бастионами. З кожного боку фортеці розміщувалися ворота з підйомними мостами через рови.

За основу реконструкції фортеці 1796-1797 рр. було взято проект інженера Кауффера. Російськими креслярами складено «План крепости Измаила скопированной из собрания чертежей инженера Кауферта». Ним підписано проект південної частини східної лінії укріплень, яка проходила по новій трасі. На кресленику зображено профіль і план укріплень. Ширина оборонної лінії сягала 260 м, ширина рову – 30 м, глибина – 6,3 м. Висота валу – 8,6 м¹⁶.

Фортеця мала бути чотирикутною. Вона прилягала до річки, пропускаючи її води у рів навколо цитаделі з двома бастеями по кутах. Навколо рову земляний гласис утворював полігонально-кличову систему оборони.

Повернутий на південь схил, на якому знаходився Ізмаїл, добре проглядався з протилежного берега ріки. Це, з розвитком артилерії, робило місто вразливим

12 Гончарук Т.Г. *Військові операції на території сучасної Одещини під час російсько-турецьких війн XVIII ст. Методичний посібник.* – Одеса: Астропринт, 2002. – С.52.

13 Верменич Я.В. *Ізмаїл.* // *Енциклопедія історії України.* – Т. 3. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 424.

14 Гончарук Т.Г. *Вказ. праця.* – С.49.

15 Сериков А. *Где был «кавал'єр»* // *Кур'єр недели.* – №45 – 7 июня 2008.

16 Колосок Б. *Вказ. праця.* – С. 79 – 80.

для нападу з півдня, тому Кауффером було запроєктовано будівництво на протилежному боці Дунаю ще однієї фортеці.

Проект Кауффера не було втілено. Згодом це негативно позначилося на обороноздатності Ізмаїла. Облога, бомбардування та штурм фортеці російськими військами під командуванням генерала А. Засса у 1809 р., під час російсько-турецької війни 1806 – 1812 рр., довели безперспективність її захисту та змусили коменданта фортеці Челібі-пашу капітулювати 13 вересня 1809 р. Гарнізону фортеці, що складався з 4500 осіб, було дозволено безперешкодно повернутися до Туреччини. Як зазначає П. Коломойцев, російські війська здобули трофеї – 221 гармату, 9 суден, озброєних 36 гарматами, 56,5 тис. пудів пороху та багато снарядів. Після штурму у фортеці залишилося 567 християн та 3250 мусульман¹⁷.

У вересні 1809 р. командувачем лівим флангом фронту і фортецями в Бессарабії та Браїлові призначається генерал-майор С. Тучков, який прибув до Молдавії на чолі 16-ї дивізії. Генерал проводить ремонт фортець в Ізмаїлі та Кілії, відбудову в Браїлові.

У 1810 р. за дві версти від східних мурів фортеці С. Тучков засновує невеликий посад, який започаткував розбудову сучасного міста. Передмістя розташовувалося на північному сході від фортеці, на трикутному в плані плато, що обмежувалося двома порівняно глибокими балками, а з півдня – схилами долини Дунаю. С. Тучков особисто вибрав місце розташування майбутнього міста, розбив його на квартали, заклав перші будівлі. Цього ж року, згідно умов Бухарестського мирного договору, місто та фортеця увійшли до складу Російської імперії.

С. Тучков докладав багато зусиль для заселення міста. Якщо в 1809 р. у місті проживало 3250 мусульман та 569 християн, то лише за півроку – з березня по серпень 1811 р., завдяки його зусиллям, до міста прибуло 2200 осіб, серед них – 947 українців, 638 росіян, 168 молдаван. Поступово безіменне передмістя фортеці Ізмаїл перетворюється на місто, яке 19 вересня 1812 р. указом Сенату називається на честь Тучкова. Місто носило цю назву до 1856 р.

С. Тучков перебував в Ізмаїлі лише два роки. Звинувачений у корупції, він був переведений до Варшави. Прибічники генерал-майора організували кампанію на його підтримку. З їх листів стає відомо, що до серпня 1812 р. у передмісті вже було збудовано понад 1000 будинків і лавок. Поряд з росіянами та українцями у місті мешкали вірмени, греки, болгары, євреї. У фортеці були три казарми, два шпиталі, дві лазні, 13 порохових льохів, 4 церкви, 71 будинок та 13 крамниць, що належали державі, 155 приватних будинків та 159 приватних крамниць. На той час у фортеці мурованим укріпленням був лише бастион Табія, інші 13 укріплень були земляними¹⁸.

У 1818 р. Тучков отримує статус повітового міста. На цей час населення міста сягало 7416 осіб, з яких 6740 мешкали у місті, а 676 у форштадті фортеці. За наці-

17 *Бывшая крепость Измаил и ее памятники.* – С.38.

18 *Бывшая крепость Измаил и ее памятники.* – С.45.

ональним складом найбільшу групу становили українці – 31 % (2266 осіб), росіяни – 22 % (1660), молдавани – 19,5 % (1444 особи), болгары – 5% (399 осіб), вірмени – 4% (272 особи), некрасівці (старовіри, нащадки донських козаків) – 3,6% (265 осіб), греки – 2% (128 осіб), переселенці з Османської імперії – 10% (725 осіб), цигани 0,6% (45 осіб), поляки 0,2% (17 осіб).¹⁹

На початку 20-х рр. XIX ст. Тучков стає важливим морським і річковим портом на Дунаї. Тут зароджується нова галузь промисловості – суднобудування. У 1823 р. відкривається порт, який до 1826 р. відвідали 84 російських, 26 англійських, 24 австрійських, 10 сардинських і 10 турецьких суден. Судна з порту відправлялися до Одеси, Херсона, Константинополя, Ліворно, Генуї, Марселя. Щорічно Дунай приносив до 100 тис. пудів риби.

У місті, фортеці та навколишніх хуторах проживала 11571 особа, в місті налічувалося 823 будівлі, у фортеці – 275, діяли 7 церков та 2 монастирі²⁰.

У 1826 р. було затверджено герб міста. А у вересні 1830 р. створені міське градоначальство, яке очолив С. Тучков, магістрат, дума та інші адміністративні установи.

Місто набуває своєрідного зовнішнього вигляду. Протягом 1831 – 1832 рр. тут було збудовано 174 житлових будинки, 64 торгових лавки, 4 магазини для зберігання зерна. Закінчилося облаштування Дунайського проспекту. За проектом відомого петербурзького архітектора А. Мельникова на центральній площі міста зводяться Покровський собор та кам'яні торгові ряди. У Тучкові починає роботу Канцелярія митного округу та центральний карантин. У місті працювало 11 дрібних підприємств, близько 300 торгових лавок, 150 млинів, 100 цехів, які об'єднували більше 700 ремісників.

У рапорті, направленому С. Тучковим до імператора у березні 1835 р., зазначалося, що місто поділяється на чотири квартали, має 45 вулиць. В цілому – у фортеці, місті, хуторах налічувалося 2540 будівель. У місті проживало 12227 чоловік різних національностей і віросповідань.

Протягом 1809 – 1856 рр. Ізмаїльська фортеця стає складовою єдиної системи оборонних споруд у західних військових округах, Північному Причорномор'ї, Дунайському окрузі. Вона була головною арсенальною та бойовою приморською фортецею на Нижньому Дунаї. У ній передбачалося розміщення флотського екіпажу, елінгів для ремонту суден Дунайської флотилії.

З 20-х рр. XIX ст. продовжується укріплення та забудова фортеці російськими інженерними військами. У північній частині фортеці у 1826–1831 рр. споруджується цитадель, яка займала майже третину внутрішнього простору фортеці та була захищена ретраншементом кліщової системи з реданами. Тут будуються офіцерські будинки, церква, шпиталь. У полі, навпроти північної лінії фортечних укріплень, зводяться люнети. Основу фортеці складали оборонні дво-,триповерхові казарми,

¹⁹ Бачинська О. Українське населення придунайських земель XVIII – XX ст. (Заселення й економічне освоєння). – Одеса: Астропринт, 2002. – С. 156 – 157.

²⁰ Измаил. Путеводитель. Гончаренко Л.Ф., Димова Л.С., Евдокимова Л.Н. и др. – Измаил, 2004. – С. 9.

підземні порохові льохи та верки зі всіма оборонними вузлами. Ізмаїл, як арсенальна фортеця, мав забезпечувати російську армію артилерійським озброєнням на Балканському театрі бойових дій. Під час російсько-турецької війни 1828 – 1829 рр. фортецю особисто оглянув імператор Микола I, який відвідував місто у травні 1829 р.

З 1848 р. почалися роботи з укріплення фортифікаційних споруд – Хотинських, Бендерських, Стамбульських (Царгородських) воріт та східної частини фортеці.

Під час Кримської війни 1853 – 1856 рр. ізмаїльській фортеці надавалося важливого значення. У цей період тут були збудовані східний і північний форти, приведено у бойову готовність всю систему фортифікаційних споруд. У фортеці передбачалося розміщення цілої дивізії.

Після поразки Росії у війні, за рішенням Паризького мирного договору, в 1856 р. частина Бессарабії, в тому числі землі Ізмаїльського градоначальства, відійшли до Молдавського князівства, а згодом, у 1859 р. – до складу створеного під протекторатом Османської імперії Румунського королівства, що об'єднало землі Молдавського та Волоського князівств. Ізмаїльські укріплення, як і всі арсенальні фортеці Північного Причорномор'я, підлягали ліквідації. Російські війська протягом 120 днів вивезли майно та озброєння фортеці. Bastiони та стіни були підірвані. Після ліквідації у 1856 р. фортеця більше не відновлювалася.

По завершенні російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Південна Бессарабія, включаючи Ізмаїл, знову входить до складу Російської імперії. Поступовий розвиток краю стабілізується, в його економіку починають інвестувати капітал не тільки російські, а й іноземні банки. Зокрема, будівництво залізниці Бендери – Рені фінансувалося за рахунок французьких інвестицій, німецькі та бельгійські банки інвестували розвиток мукомельної промисловості. Слід зазначити, що в цілому промисловість регіону носила дрібнотоварний характер: на 32 промислових підприємствах міста працювало лише 657 робітників.

Після приєднання Бессарабії до Росії імперський уряд прагнув зберегти звичну місцеву систему управління. Наприкінці 70-х років XIX ст. в Ізмаїлі відбуваються вибори до комунальної ради та міської управи – виконавчо-господарського органу ради. Очолював управу міський голова. У різні роки цю посаду посідали: І. Николаєвич (1878 – 1889); – Ф. Тульчианов (1889 – 1906); С. Кольцов (1906 – 1907); Комарницький (1908); І. Авраамов (1909 – 1910); Д. Тульчианов (1911 – 1917); Е. Лашков (1917 – 1918)²¹.

Наприкінці XIX – початку XX ст. в Ізмаїлі починається інтенсивний розвиток промисловості. В 1894 р. у місті засновано Російсько-Дунайське пароплавство. Швидкими темпами відроджується порт Ізмаїла. У місті діяли чоловіча і жіноча гімназії, духовна семінарія, 14 парафіяльних шкіл, в яких навчалося понад 1030 учнів. Згідно загального перепису населення Російської імперії 1897 р. в Ізмаїлі проживало 22295 осіб, серед них: 8271 українців, 7797 росіян, 1589 молдаван, 936

21 *Измаил. Путеводитель. Гончаренко Л.Ф., Димова Л.С., Евдокимова Л.Н. и др. – Измаил, 2004. – С. 10.*

болгар, 2736 євреїв, 503 греки, 463 представники інших національностей (циган, вірмен, гагаузів, німців, поляків)²².

Напередодні Першої світової війни Ізмаїл був найбільшим адміністративним та торговим центром Східного Подунав'я. У місті та передмістях проживало 35708 осіб.

4 лютого 1918 р. місто окупували війська королівської Румунії. 28 червня 1940 року Ізмаїл та всі придунайські землі увійшли до складу УРСР. 7 серпня 1940 р. була утворена Акерманська область, до складу якої увійшли Ізмаїльський та Акерманський повіти, 7 грудня Ізмаїл стає обласним центром, а область отримує однойменну назву.

22 червня 1941 р. силами декількох німецьких та румунських дивізій з боку румунських міст Тульчи, Ісакчи та Галаца по Ізмаїлу було завдано прямого артилерійського удару. Перший бій прийняла Дунайська військова флотилія, дивізіон бронекатерів, монітори «Железняков», «Ударний», «Мартинов», «Ростовцев», «Перлина», 25-а та 7-а берегові артилерійські батареї. З повітря їх підтримувала авіація винищувального полку Південного фронту, 70-а та 78-а бомбардувальні, 96-а та 3-тя винищувальні ескадрильї Чорноморського флоту. Після місяця оборони, за наказом командування Південно-західного фронту, 22 липня 1941 р. радянські війська залишили місто. З липня 1941 до серпня 1944 р. місто було окуповано румунськими військами.

28 серпня 1944 р. у ході Яссько-Кишинівської операції, в якій брали участь війська 2-го і 3-го Українських фронтів та Дунайська флотилія, місто було визволено.

В Ізмаїлі починається відбудова зруйнованої економіки та інфраструктури. Повністю відновили роботу переобладнаний порт, електростанції, рибозавод, багато промислових та торгових підприємств. У жовтні 1944 р. засновано Дунайське державне пароплавство. Протягом 1946 – 1950 рр. в місті споруджуються промкомбінат, елеватор, кондитерська фабрика, хлібозавод, відкриваються і будуються нові школи, училища. У 1952 р. в Ізмаїлі відкрито педагогічний інститут, у 1954 – технікум механізації і електрифікації сільського господарства. Протягом 50-х – 60-х рр. у місті будуються консервний, целюлозний та м'ясокомбінати, винзавод, декілька автопідприємств, аеропорт, відкриваються драматичний театр та обласна філармонія. Площа Ізмаїла у післявоєнні роки збільшується майже удвічі.

У 1954 р. Ізмаїльська область ліквідується. Всі її райони входять до складу Одеської області, а Ізмаїл стає її районним центром.

2.2. Археологічна спадщина на території Ізмаїла

Археологічна спадщина на території м. Ізмаїл представлена невеликою кількістю археологічних об'єктів, що пов'язано, вірогідно, з недостатнім ступенем вивченості території міста.

---

²² Бачинська О. Вказ. праця. – С. 163.

Найдавніші сліди заселення даної місцевості пов'язані з діяльністю носіїв так званої гумельницької археологічної культури доби енеоліту (IV тис. до н. е.). Саме до цього часу відноситься поселення на південно-західній околиці с. Матроска за 1,5 км на захід від міста.

Але, власне, на території міста найдавніші залишки пов'язані з діяльністю греків-переселенців (з Гераклеї), які на межі V – IV ст. до н. е. заснували тут декілька поселень, одне з яких ототожнюють з поселенням, що згадується в античних письмових джерелах під назвою Антифіли. Зокрема, одне з таких поселень було відкрито В. І. Чигириним у 1965 р. та досліджено у 1967 р. за 1 км на захід від Ізмаїльської фортеці та межі сучасного міста та за 50 м від берега р. Дунай на околиці сучасного с. Матроска. Поселення мало розміри 150 x 50 м та культурний шар потужністю до 0,5 м. Вірогідно, аналогічні поселення розташовувались також на території Ізмаїльської фортеці (дослідження О. В. Гудкової) та в урочищі Копана балка (сучасна територія консервного заводу, дослідження А. А. Кравченко, 1961 р.). В останніх двох випадках на невизначеній площі були зібрані окремі знахідки кераміки IV ст. до н. е., а також встановлено, що у Копаній балці потужність культурного шару становить близько 1,5-2 м. Крім того, на північно-західній околиці міста в районі кар'єру цегляного заводу у 1961 р. В. І. Чигириним було обстежено декілька гетських поховань, що свідчить про існування тут ґрунтового могильника IV – III ст. до н. е.

Пізньюантична доба на території м. Ізмаїл представлена окремими знахідками кераміки та монет II – III ст. н. е., що походять, переважно, з території фортеці. Деякі дослідники, виходячи з цих знахідок, ідентифікують їх з римською фортецею Сморніс.

Також вважають, що з IV до XIV ст. тут знаходилося слов'янське місто Сміл, зазначене на карті римського географа Касторія. У 1484 р. воно було захоплене турками та перейменоване на Ізмаїл. На доказ цієї гіпотези приводяться окремі знахідки IV та VI ст., що походять з території фортеці, а також скарб з 250 візантійських монет XI–XIII ст. До того ж у 1990 р. дослідженнями А. А. Росохацького в південній (прибережній) частині фортеці були зафіксовані матеріали балкано-дунайської культури X–XI ст.

Таким чином, як бачимо, основна кількість археологічних знахідок походить саме з території Ізмаїльської фортеці, яку варто розглядати як складну багатошарову пам'ятку, формування якої відбувалося впродовж багатьох епох, включаючи ранній залізний вік та середньовіччя. Але найбільша кількість знахідок з території фортеці пов'язана з існуванням тут пізньюсередньовічного міста та фортеці нового часу.

Ізмаїльська фортеця знаходиться на південно-західній околиці м. Ізмаїл і являє собою ділянку достатньо рівної місцевості площею понад 75 га, обмежену з півдня береговим урвищем р. Дунай, з заходу і півночі – залишками земляних укріплень, а зі сходу – великим яром. Частина фортеці забудована, але велика частка її те-

риторії перебуває у недоторканому стані або ж зазнала незначних перетворень (у північній та північно-західній частинах). Незабудованою лишається й велика частина південної ділянки фортеці. Дослідженнями встановлено, що потужність культурного шару фортеці – від 1 м на півночі, до 4 м – на півдні, що зумовлено історичними обставинами, пов'язаними з розвитком фортеці, яка починала формуватись як прибережне поселення.

Дослідження культурного шару Ізмаїльської фортеці почалися у 1960 р. розвідкою В. І. Чигирини і після того впродовж кількох десятиліть практично не здійснювалися. Впродовж 90-х рр. XX ст. та початку XXI ст. археологічні дослідження на території фортеці суттєво активізувалися в зв'язку з інтенсивною будівельною та господарською діяльністю. Завдяки цим дослідженням було з'ясовано та поточнено історичну топографію середньовічного міста та фортеці нового часу.

У 1989 р. стратиграфічним розкопом розмірами 28 x 8 м у південній частині фортеці (на південь від Успенської церкви) було досліджено берегові укріплення кінця XVI – середини XVIII ст. (земляний вал з кам'яною стіною та залишками частоколу), а також рештки сирцевих будівель з господарськими ямами XVII-XVIII ст.

У 1990 р. під час прокладання траншеї водопроводу через східну частину території фортеці було проведено нагляд за земляними роботами на площі 300 x 2,5 м. У південній частині цієї траншеї було зафіксовано матеріали балкано-дунайської культури (IX–X ст.), а також залишки декількох будівель та господарських ям XVII-XVIII ст.

У 1991 р. у північно-східній частині фортеці – біля перетину вул. Кріпосної та Фанагорійської – під час будівництва багатоквартирного будинку Ізмаїльського підприємства електричних мереж були зруйновані залишки кам'яної фортечної стіни та рову на площі 135 x 20 м. Зрештою, розвідувальними шурфами в околицях цього котлована було досліджено: залишки фортечної стіни Толгаларського укріплення XVIII–XIX ст. з ровом та частоколом на його зовнішньому схилі (на площах 6 x 16 м, 35 x 5 м, 13 x 1 м, 16 x 2 м, 4 x 2 м, 4 x 2 м, 10 x 2 м); рештки житлових та господарських споруд XVII–XVIII ст. (на площах 2,5 x 1 м, 16 x 2 м, 2 x 2 м); залишки підземної галереї фортифікаційного або господарського призначення (на площах 2 x 3 м та 4 x 2 м); ділянку ногайського ґрунтового могильника XVII ст. (на площі 4 x 4 м).

У 1992 р. дослідження здійснювалися також у східній та північно-східній частині фортеці на території турготелю «Дунай», майданчика будівництва багатоквартирного будинку Українського Дунайського пароплавства та каналізаційного колектора на схід від турготелю. Траншеєю каналізаційного колектора площею 2 x 56 м відкрито декілька котлованів житлових та господарських споруд, а також господарських ям форштадту XVIII ст. У котловані багатоквартирного будинку зафіксовано фортифікаційні споруди XVIII ст. – залишки насипу оборонного валу, а також близько 20 ям-пасток, що зосереджувались перед східним (зовнішнім) схилом валу.

У 1993 р. дослідження здійснювались у північній частині фортеці на трасі водоводу вздовж огорожі військової частини (довжина траншеї становила близько 800 м при ширині 4 м). Тут на ділянці 276 x 4 м було зафіксовано ділянки старого фортечного валу з ровом та залишки ґрунтового ногайського могильника першої половини XVIII ст. Трасою водоводу також було розкрито кілька залишків цегляних мурувань якихось пізньосередньовічних будівель, які, на жаль, лишилися недослідженими. Крім того, у західній частині фортеці було траншеєю 32 x 2 м розкрито ділянку укріплення колишньої Хотинської брами фортеці зі слідами цегляних стін у підвалинах валу.

У 1994 р. дослідження були зосереджені в центральній частині фортеці в кварталі, обмеженому вул. Фанагорійською, Котляревського та Апшеронським провулком, на ділянці будівництва багатоквартирного будинку Ізмаїльського судноремонтного заводу. Тут було закладено 2 розкопи розмірами 30 x 8 м та 30 x 10 м, в яких зафіксовано ділянки житлової садиби з фундаментами кам'яної будівлі господарського призначення, що входила до складу мусульманської частини поселення у фортеці в XVII–XVIII ст.

У 1995 р. під час дослідження водогінної траншеї в північно-західній частині фортеці на площі 290 x 2 м було зафіксовано залишки ґрунтового ногайського могильника та наземної забудови XVIII ст. та рештки військових біваків початку XIX ст.

У 1996 р. досліджувалися залишки оборонних споруд фортеці у її північно-західній частині з матеріалами другої половини XVIII–початку XIX ст.

У 2006 р. дослідження здійснювались в центральній частині фортеці по вул. Матроська, 22. Тут зафіксовано кам'яну вимостку дороги та траншеї гідротехнічної споруди другої половини XVIII – початку XIX ст.

У 2007 р. у південно-західній частині фортеці на ділянці будівництва паромної переправи через р. Дунай зафіксовано залишки підземних гідротехнічних споруд кінця XVIII – початку XIX ст.

Крім офіційних археологічних досліджень, останнім часом на території фортеці виконуються протизаконні розкопки членами благодійного фонду «Фортеця Ізмаїл». Зокрема, ними у 2007-2008 рр. було розчищено велику ділянку цегляної підпірної стіни західного валу фортеці.

Таким чином, здійснені дотепер археологічні дослідження на території фортеці дозволяють впевнено реконструювати лише останні етапи заселення цієї території (починаючи від XVI–XVII ст.). Втім, і наявність античних та ранньосередньовічних решток на території фортеці не викликає заперечень. Проблемною, за відсутністю відповідних знахідок, є гіпотеза щодо існування тут у XIII–XIV ст. генуезької факторії Вічіна або Лікостомо, а також золотоординського міста.

З усіх наведених вище об'єктів археологічної спадщини м. Ізмаїл на державному обліку перебувають лише поодинокі пам'ятки місцевого значення: античне поселення Копана балка на території консервного заводу (південно-східна околиця

міста), гетьський могильник на території кар'єру цегляного заводу (північно-західна околиця міста) та власне культурний шар Ізмаїльської фортеці (південно-західна околиця міста). Натурним обстеженням 2008 р. не вдалося віднайти жодних слідів гетьського могильника. Не виключено, що у даний час ця пам'ятка повністю зруйнована кар'єром та будівлями і потребує зняття з обліку.

Натомість, пам'ятка археології «Культурний шар фортеці Ізмаїл з укріпленнями та кладовищами», на нашу думку, потребує внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятка археології національного значення, оскільки репрезентує залишки багат шарового археологічного комплексу з ознаками середньовічного поселення, фортеці та міста. Необхідно здійснити додаткові археологічні розвідки, які б дозволили уточнити склад та стан збереженості окремих складових цього комплексу.

Зрештою, археологічні об'єкти Ізмаїльської фортеці нині зазнають суттєвих руйнувань з боку господарської діяльності та протизаконних розкопок, а тому потребують додаткових заходів щодо їх захисту.

2.3. Містобудівний розвиток Ізмаїла

На підставі комплексного аналізу історичних та археологічних джерел, матеріалів історико-архітектурної інвентаризації об'єктів культурної спадщини м. Ізмаїл історія формування його забудови може бути представлена наступним чином.

Дотепер лишається невідомим, яку роль у формуванні міської структури Ізмаїла відіграли поселення античного часу. З одного боку, вкрай обмежена інформація щодо цих пам'яток не дає змоги позитивно вирішити це питання, з іншого, – наявність матеріалів, які відображають усі епохи, починаючи від раннього залізного віку, свідчить про певну спадковість сельбищних структур впродовж майже 2500 років. Принаймні, на території Ізмаїльської фортеці зафіксовано знахідки елліністичного та римського часів, раннього, розвинутого та пізнього середньовіччя, нового часу. Письмові джерела, починаючи від пізньоантичних, фіксують тут поселення та фортеці, які, ймовірно, виникають та занепадають в одній місцевості, але це питання потребує додаткового вивчення.

Найдавніші поселення Ізмаїла, що виникали на території майбутньої фортеці, були розміщені на лівому березі Кілійського рукава р. Дунай на невисокій надзаплавній терасі, обмеженій глибокими ярами. На вибір території для розміщення поселення вплинула сприятлива орографія місцевості.

Натомість, більшість дослідників погоджується, що початок безперервного існування тутешнього поселення слід пов'язувати з волооським селищем Сміл XV ст., яке у 1484 р. було захоплене османами і перетворене на турецьке (з 1560 р. перейменоване на Ісмаїл). Наприкінці XVI ст. це селище перетворилося на невеличке містечко, що виникло в зв'язку з функціонуванням дунайської переправи, а, відповідно, й активізацією торговельних відносин з різними частинами регіону. Близько

середини XVII ст. містечко Ісмаїл (Ізмаїл) ще було позбавлене фортеці та окремого гарнізону, але вже мало ретраншемент, який обмежував західну частину поселення, відокремлюючи її від неукріпленого посаду на сході (Паламарчук, 2000, с. 457).

Власне, саме першу половину XVII ст. варто відзначати як певний рубіж, на якому сільське поселення почало перетворюватись на місто. Поява земляного укріплення, що обмежило певну частину поселення, призвела до збільшення концентрації населення (і, відповідно, будівель) у межах укріпленої ділянки, виникнення досить щільної садибної забудови та формування певних міських структур – окремих районів, що відрізнялись за національною та релігійною ознаками їх мешканців.

Розвиток поселення Ізмаїл тісно пов'язаний з формуванням фортифікаційних укріплень. Документально підтверджується існування на його території трьох фортець.

Перша з них зафіксована кресленнями 1770-74 рр. і являла собою вже згаданий ретраншемент XVII ст. – вал з ровом, які обмежували ділянку забудови у західній частині міста (в куті, утвореному р. Дунай та затокою Броска). Зі сходу до ретраншементу прилягало неукріплене передмістя. Внутрішнє розпланування забудови цієї фортеці не мало певних ознак регулярності і було досить хаотичним. Мережа вулиць та форма кварталів виникли стихійно і не мали певної системи. Єдиними магістралями були проїзди, що прямували вздовж берега р. Дунай, та такі, що мали напрямок на чотири міські брами. Як вже зазначалося, розселення мешканців міста здійснювалося за національними (а також і релігійними) ознаками: в межах укріпленої частини міста існували квартали турецькі, татарські, вірменські та молдовські.

У цей час найбільш активно була освоєна південна частина міста, що тяжіла до прибережної зони. Тут зосереджувались гостинні двори, лавки та складські приміщення осіб різних національностей. Певна частина цих будівель, а також будівлі християнських храмів та мусульманських мечетей, були мурованими. Культові споруди розміщувались на всій території міста; на плані 1770 р. тут позначено 8 мечетей, 4 вірменських та 1 молдавська церкви. Кладовища містилися в садибах християнських церков, вздовж північної лінії ретраншементу, в південно-західному куті фортеці. Деякі (мусульманські) кладовища знаходились за межами укріпленої частини міста (вздовж її північного укріплення).

Після здобуття міста російськими військами у 1770 р. відбулося часткове зменшення чисельності населення міста; відповідно, зменшилася і площа його забудови (переважно за рахунок мусульманських кварталів у північно-західній та північній частинах укріпленого поселення).

Після повернення турків до Ізмаїлу, близько 1789 р., на місці зазначеного вище укріплення було запроєктовано нову фортецю, яку, на відміну від попередньої, була бастионного типу і мала дещо відмінну від початкової конфігурацію: нова фортеця була суттєво поширена у північному та східному напрямку, охо-

плюючи, зокрема, й територію колишнього форштадту. Зміни конфігурації валів та ровів фортеці призвели також до певного перепланування її внутрішнього простору. Основні магістральні шляхи тепер були пов'язані з фортечними брамами; крім того, вздовж берегової лінії р. Дунай було споруджено додатковий вал для захисту від козацьких наскоків з боку річища.

Значні руйнування фортеці та втрати військового гарнізону внаслідок захоплення міста у 1790 р. військами на чолі з О.В. Суворовим примусили здійснити суттєвий перегляд оборонної системи міста. Було вирішено збудувати компактніше укріплення, яке б не включало форштадт і зосереджувалося виключно на одному плато. Будівництво цієї фортеці відбулося у 1796-1797 рр. При її будівництві частково використано вже існуючі земляні укріплення, значно розширені та підвищені, а, головне, укріплені кам'яними та цегляними підмурками. Внутрішня територія фортеці на цей час, ймовірно, втратила свій міський характер: тут було зведено багато допоміжних споруд, на які, зрештою, й було переорієнтовано комунікаційну систему. При цьому, колишні цивільні мешканці фортеці та нові переселенці до Ізмаїлу селилися переважно в межах форштадту, який на той час лишався неукріпленим.

Подальший розвиток міста, особливо після облоги та бомбардування фортеці у 1809 р., пов'язаний саме з розбудовою колишнього фортечного передмістя на схід від фортеці. З 1810 р., коли командувачем Бесарабських фортець було призначено генерал-майора С. О. Тучкова, Ізмаїльську фортецю відновили виключно як військовий об'єкт, натомість на схід від неї, охоплюючи нагірну частину колишнього форштадту, створюється нове міське поселення, призначене для розміщення цивільного населення. Це поселення було запроектоване як міське і відзначалося регулярною структурою розпланування та забудови. У 1811-12 рр. це поселення, що тоді мало назву «Передмістя», охоплювало територію 2,5 x 0,5 км та мало три композиційні акценти: центральна вулиця була значно ширшою, аніж інші; вона пов'язувала великі майдани, запроектовані під будівництво церков та композиційно з'єднувалася з долиною р. Дунай. У 1812 р. зазначеному поселенню було офіційно надано назву «Місто Тучков».

У 1819 р. генерал-майор Ферстер удосконалив розпланувальну структуру Ізмаїла, запропонувавши регулярну забудову для фортечної території (лишилася нереалізованою) та суттєвий розвиток квартальної забудови «Міста Тучкова». За проектами Ферстера останній повинен був мати 34 регулярні квартали, що мали розвиватися у північно-східному та південно-східному напрямках. Посередині головної вулиці міста було запроектовану велику площу з церквою (на місці сучасного Покровського собору). Даний проект було втілено лише частково (переважно у південній частині міста).

У 1823 р. було здійснено ще одну спробу надати забудові внутрішнього простору фортеці регулярного характеру. Втім, внаслідок здійснених перетворень відбулося лише напівстихійне локальне спрямування окремих відтинків вулиць, які

склали основу сучасного розпланування фортеці (вулиці Кріпосна, Фанагорійська, Матроська тощо).

Натомість, розвиток «Міста Тучкова» став активнішим. У 1855 р. воно мало вже 30 забудованих кварталів та декілька просторих площ, зокрема, ринкових. Після цього до початку ХХ ст. ця частина міста дещо збільшилася за площею (її східною та північно-східною межею лишалися сучасні вулиці Першотравнева та Некрасова). При цьому, під час розпланування прямокутних кварталів у натурі виявилися досить суттєві похибки: квартали вийшли різнорозмірними, а мережа вулиць не скрізь дотримувалась прямокутно-прямолінійної конфігурації. Через це деякі квартали міста мають розміри усього 27 x 54 м, тоді як найбільші (у східній частині міста) сягають площі 80 x 135 м. Ширина центральної вулиці (сучасна вул. Суворова) через недосконалість втілення проекту змінюється від 82 м на півдні до 110 м на півночі.

Треба зазначити, що внаслідок рішень Паризької мирної конференції 1856 р. фортечні укріплення Ізмаїлу були зруйновані, а сама фортеця як укріплення припинила своє існування. Впродовж останніх 150 років її територія лишалася поза розвитком міської структури: тут існувала досить стихійна садибна забудова, окремі архітектурні пам'ятки, значні незабудовані ділянки, що використовувались протягом ХХ ст. у військових цілях. Лише на межі ХХ–ХХІ ст. тут виникли окремі ділянки сучасної міської забудови (зокрема, мікрорайон «Фортеця» з 5-типоверхівками).

Натомість, основний розвиток міста у цей час відбувається у північному та східному напрямках від фортеці: на півночі розвиваються промислові території міста, на сході та північному сході – його житлова забудова. В межах «Міста Тучкова» ця забудова довгий час лишалася виключно садибною і лише за радянських часів частково змінилася на багатоквартирну, що вже призвело (і продовжує призводити) до втрати традиційного характеру забудови на околицях колишнього «Міста Тучкова».

Територіальне зростання Ізмаїлу, яке відбулося у другій половині ХХ ст., було зумовлене будівництвом залізниці та діяльністю порту, що сприяло розміщенню на території міста промислових об'єктів. Внаслідок цього історичні частини міста – Ізмаїльська фортеця та «Місто Тучкова» – нині тісно оточені промисловими зонами, що створює загрозу збереженню архітектурно-містобудівної спадщини Ізмаїла.

Таким чином, аналіз містобудівної історії Ізмаїла дозволяє нам визначити основні етапи формування міської історичної забудови:

1. Формування у ХVІІ ст. укріпленого османського містечка Ізмаїл на базі більш ранніх поселень античного і середньовічного часів.

2. Існування до 1789 р. османського міста Ізмаїл у складі земляної фортеці та неукріпленого форштадту зі східного боку.

3. Перебудова Ізмаїльської фортеці з включенням форштадту до її території у 1789-90 рр.

4. Остаточна перебудова фортеці з виокремленням з її складу форштадту після

1790 р.

5. Розбудова нового поселення – «Міста Тучкова» – за межами фортеці з частковим включенням неукріпленого форштадту з 1811 р.

6. Припинення існування фортеці та поступове переміщення міського центру у «Місто Тучкова» після 1856 р.

Стосовно просторово-візуального розкриття міської забудови треба зазначити, що м. Ізмаїл розташоване на лівому березі Кілійського гирла Дунаю, за 80 км від Чорного моря. Надзаплавна тераса в цьому місці має ухил до річки і порізана ярами. Поверхня міста рівнинна, розчленована балками. Плато, на якому знаходилося давнє місто (фортеця), з заходу обмежене долиною колишнього озера Броска, що витягнулось з півдня на північ, а зі сходу – яром, вздовж якого зараз пролягає залізниця. На місці озера на даний час існує затон Українського Дунайського пароплавства. У межах фортець, що оточували місто, плато підіймається над рівнем води до 30 м, плавно понижуючись до Дунаю. Найбільш крутий схил, що знаходиться з боку Броска, має кут до 3°.

Засноване в 1809 – 1810 рр. передмістя («Місто Тучкова»), яке стало сучасним Ізмаїлом, розташували зі сходу від давнього міста, на плато трикутної форми, яке було обмежене двома порівняно глибокими балками, а з півдня – схилами долини Дунаю.

Завдяки вигину річки Дунай берег фортечної території, з її пам'ятками, можна побачити з дальніх точок від міського річкового порту та від затону Дунайського пароплавства.

Споруди Дунайського пароплавства, що розташовані поруч з територією фортець і частково на ній, у переважній більшості є дисгармонійними. Приватна забудова в долині Броска, що інтенсивно ведеться, може також при значних розмірах будівель завдати шкоди візуальному розкриттю залишків фортець.

Основні оглядові fronti та майданчики, з яких сприймається територія фортець, знаходяться: на західних схилах долини Броска; вздовж промислової зони, що лежить на північ від території фортець; на східному схилі балки, по якій проходить залізниця; на румунському острові Четал.

Для покращання просторово-візуального сприйняття усієї території фортець потрібно розробити відповідний проект поетапної музеєфікації та впорядкування території фортець у рамках створення тут заповідних територій або історико-культурного заповідника.

Давнє місто в межах фортеці займало найбільш композиційно активну ділянку. Лінія укріплень була вписана в мис плато. Передмістя було запроєктоване в часи панування класицизму.

Найкращі умови для візуального сприйняття сучасного міста з далеких віддалей знаходяться з боку Дунаю. Серед пам'яток архітектури домінантами є три храми на території фортеці (мечеть, Миколаївська та Успенська церкви) та п'ять на території міста Тучкова (Покровський собор, Микільська, Різдва Богородиці, Жон-

Мироносиць, Костянтина і Ганни). В силуеті міста помітну роль відіграють лише храми фортеці і частково Микільська церква. Інші знаходяться в глибині забудови.

Найбільш активну роль в силуеті сучасного міста відіграє новозбудована споруда Управління Дунайського пароплавства, що стоїть на прузі долини Дунаю і композиційно відкриває забудову міста.

2.4. Проектно-регулятивний розділ

2.4.1. Основні принципи системи охоронного зонування території міста

Виходячи з містобудівної історії Ізмаїла, особливостей зосередження у ньому пам'яток та об'єктів культурної спадщини, визначено таку номенклатуру територій і зон охорони пам'яток:

1. Території пам'яток.
2. Комплексні охоронні зони центру міста та Ізмаїльської фортеці.
3. Охоронні зони дискретно розташованих пам'яток.
4. Зони регулювання забудови.
5. Зони охоронюваного ландшафту.
6. Зони охорони археологічного культурного шару.

Згідно з чинним законодавством ці території спеціально виділяються з метою захисту традиційного характеру середовища окремих пам'яток, комплексів (ансамблів). При визначенні номенклатури, меж і режимів використання територій зон охорони пам'яток ми керувались такими засадами:

Зони охорони пам'яток визначались, виходячи з наявності в місті пам'яток архітектури й містобудування національного значення (згідно з постановами Ради Міністрів УРСР від 24.08.1963 № 970 і від 06.09.1979 № 442); пам'яток архітектури й містобудування місцевого значення, а також пам'яток історії, археології, монументального мистецтва, національного й місцевого значення, взятих на державний облік відповідно до законодавства. При цьому також враховувалося територіальне розміщення щойно виявлених об'єктів культурної спадщини.

При локалізації і визначенні територій пам'яток археології, меж зон охорони археологічного культурного шару ми керувалися висновками п. 2.2.

Відповідно до чинного законодавства в історичному центрі міста («Міста Тучкова») та в районі Ізмаїльської фортеці пропонується затвердити **комплексні охоронні зони**. Комплексна охоронна зона встановлюється з метою охорони й доцільного використання неповторного історико-археологічного та містобудівного утворення. Комплексна охоронна зона створюється як зона спеціального режиму охорони і використання історичного центру для збереження його індивідуального образу. Така комплексна система охорони, на відміну від дисперсної (коли визначається багато охоронних зон – для кожної пам'ятки окремо), дозволяє зберегти цілісність і неповторність всього історичного середовища, тобто – традиційний

характер середовища, як це вимагається чинним законодавством.

Для забезпечення збереження окремо розташованих пам'яток культурної спадщини та їх найближчого оточення встановлюються **охоронні зони** для кожної з них. Режим використання території, встановлений у цих зонах, має забезпечити фізичне збереження, сприятливе візуальне сприйняття пам'яток, їх доцільне використання, впорядкування (благоустрій) території.

Охоронні зони для багатьох окремо розташованих пам'яток, які не відіграють композиційної ролі містобудівних домінант та архітектурних акцентів (в основному – братські та одиночні могили), визначені в межах земельних ділянок, які займають ці пам'ятки. Оскільки ці території надто незначні за розмірами, в масштабі Генерального плану міста, на основному кресленику їх не позначено. Вони мають бути показані у паспортах на відповідні пам'ятки, як це визначено чинним законодавством.

Зони регулювання забудови – це території, які оточують комплексну охоронну зону і охоронні зони окремо розташованих пам'яток, або прилягають до них. Ця зона призначена для збереження традиційного характеру середовища, тобто історично сформованої структури міста, закріплення в ній і в ландшафті провідного значення пам'яток архітектури й містобудування (архітектурних акцентів і містобудівних домінант), для збереження масштабних співвідношень в розплануванні й забудові, забезпечення архітектурної єдності нових будівель з історично сформованим середовищем. У зону регулювання забудови ми включаємо велику частину зон композиційно-видового впливу пам'яток історичного центру з метою збереження цього впливу.

На території міста визначені дві зони регулювання забудови з різними режимами використання території.

Оскільки Ізмаїльська фортеця та «Місто Тучкова» у складі м. Ізмаїл зберегли тісний зв'язок з природним оточенням і формують разом з ним своєрідний архітектурно-ландшафтний комплекс, для його збереження необхідно встановити **зони охоронюваного ландшафту**.

У наявній на сьогодні ландшафтній і містобудівній ситуації охороні підлягають у першу чергу ділянки збережених ландшафтів. Всі ці території пов'язані з історично сформованою розпланувально-просторовою композицією міста, з видовим розкриттям пам'яток архітектури й містобудування. З точки зору збереження природного середовища, видового розкриття північного фасу фортеці особливо важливими є дві зони охоронюваного ландшафту в верхів'ях балок що оточують фортецю зі сходу та заходу. Третя зона охоронюваного ландшафту охоплює територію заплавної тераси р. Дунай біля підніжжя центральної частини міста.

Зони охорони археологічного культурного шару – це ділянки місцевості в околицях археологічних пам'яток, що мають достатньо високий історико-культурний потенціал, археологічний культурний шар відповідного періоду і де можлива наявність ще не відкритих археологічних об'єктів.

2.4.2. Межі територій та зон охорони пам'яток

В межах міста Ізмаїл є понад 90 пам'яток культурної спадщини різних видів, позначених на основному кресленні. Для більшості з них (пам'яток архітектури та містобудування, історії, монументального мистецтва) межі території визначаються в межах ділянок землевідведень, за винятком пам'яток археології, межі яких визначаються межами ділянок розвіданого поширення археологічного культурного шару (поселення Копана балка) або інших археологічних об'єктів (поховань у гетському могильнику та тальвегів ровів Ізмаїльської фортеці).

Зокрема, **межі територій** дисперсно розташованих **пам'яток** визначаються таким чином:

1. **Церкви Різдва Богородиці:** територія пам'ятки – в межах огорожі церковного подвір'я по вул. Татарбунарській, 34.

2. **Свято-Миколаївської церкви:** територія пам'ятки – в межах огорожі церковного подвір'я по вул. Держинського, 124.

3. **Будівлі митниці:** територія пам'ятки – в межах домоволодіння по вул. Білгород-Дністровській, 1.

4. **Пам'ятного знака на честь воїнів-земляків, загиблих на фронтах Великої Вітчизняної війни,** розташованого на перетині вулиць Нахімова та Української: територія пам'ятки – у межах огорожі навколо стели.

5. **Пам'ятного знака на честь 30-ти річчя Перемоги та радянських воїнів, загиблих під час переправи через Дунай,** розташованого на території колишнього консервного заводу: територія пам'ятки – у межах огорожі навколо пам'ятного знака.

Для зруйнованих та демонтованих пам'яток, які не підлягають занесенню до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, територія пам'яток не визначалася.

Відповідно, для дисперсно розташованих пам'яток археології, архітектури та історії **охоронні зони** визначаються наступним чином:

1. **Комплексна охоронна зона церкви Святих Жон-Мироносиць та склепу поміщика Бурта:** межа проходить від західної межі скверу по вул. Енгельса, далі по вул. Шевченка до пл. Миру, огинає її з заходу, виходить на просп. Леніна, далі проходить по просп. Леніна, потім, огинаючи квартальну забудову, повертає на північ та проходить уздовж цієї забудови та західної межі скверу до вихідної точки.

2. **Комплексна охоронна зона Вознесенської церкви та поховань радянських воїнів:** межа проходить по вул. Пушкіна, повертає на вул. Тельмана, далі по вул. Тельмана до її перетину з вул. Лісовою, повертає на захід та проходить уздовж південної та східної меж кладовища до вихідної точки.

3. **Охоронна зона Свято-Миколаївської церкви:** охоплює квартали, обмежені вул. Чапаєва, Щорса, Червонофлотською, Татарбунарською.

4. **Охоронна зона церкви Різдва Богородиці** охоплює квартал, який обмежується вул. Свердлова, Щорса, Жовтневою, Татарбунарською.

5. **Охоронна зона будівлі Агенції Російсько-Дунайського пароплавства**

(диспетчерської порту) охоплює квартал, обмежений вул. Червонофлотською, Героїв Сталінграду, Портовою, Кишинівською.

6. Охоронна зона будівлі митниці охоплює квартал, обмежений вул. Держинського, Білгород-Дністровською, Портовою.

7. Охоронна зона античного поселення: північно-східна межа проходить по вул. Нахімова, північно-західна та південно-східна – уздовж північно-західної та південно-східної ділянок огорожі консервного заводу, південно-західна межа – по береговій лінії Дунаю, у межах території консервного заводу.

8. Охоронна зона гетьського могильника: з заходу та півдня обмежена кордоном міста, зі сходу та півночі – огорожею цегляного заводу.

При цьому, слід враховувати, що охоронні (буферні) зони пам'яток археології є водночас зонами охорони археологічного культурного шару.

Для пам'яток, зосереджених в центральній частині міста, враховуючи їх значну концентрацію на невеликій площі, визначається **комплексна охоронна зона «Міста Тучкова»**, межа якої проходить:

по вул. Новокілійській, від її перетину з просп. Суворова до перетину з вул. Леніна, далі – по вул. Леніна до вул. Осипенка, по вул. Осипенка до перетину з вул. Калова, повертаючи на вул. Пушкіна, проходячи по ній до перетину з вул. Леніна, далі по вул. Леніна до її початку, звертаючи на провулок, що поєднує вул. Леніна з просп. Суворова, виходить на просп. Суворова, огинає його та виходить на його лівий (непарний) бік, проходить по ньому до перетину з вул. Червонофлотською, проходить по ній до її перетину з вул. Адмірала Холостякова, далі по вул. Адмірала Холостякова до вул. Жовтневої, потім від вул. Жовтневої до її перетину з вул. Кишинівською, проходить по вул. Кишинівській, повертає на вул. Комсомольську, проходячи по ній повертає на вул. Хотинську, іде по вул. Хотинській до перетину з вул. Болградською, далі по ній до вул. Кишинівської, проходить по вул. Кишинівській до вул. Ватутіна, повертаючи на неї, далі по вул. Ватутіна, повертаючи на вул. Адмірала Холостякова до вул. Сергія Бурлаченка, проходить по ній, перетинає просп. Суворова та по правій (парній) стороні просп. Суворова проходить до вихідної точки.

Для пам'яток, що знаходяться **на території Ізмаїльської фортеці**, також встановлюється **комплексна охоронна зона**, межа якої проходить:

уздовж залізничної колії, далі вздовж західного схилу яру до берегової лінії, вздовж берегової лінії р. Дунай до території судноремонтного заводу, уздовж центральної алеї судноремонтного заводу у північному напрямку, вздовж тальвегу рову фортеці, далі по дорозі що проходить уздовж залишків гласісу навколо залишків західної та північної межі укріплень до залізничної колії.

Для збереження традиційного характеру середовища центральної частини міста навколо комплексних охоронних зон «Міста Тучкова» та Ізмаїльської фортеці визначаються **дві зони регулювання забудови** у межах:

1. Зона регулювання забудови «Міста Тучкова»:

від перетину пл. Миру з Білгород-Дністровською та вул. Шевченка, по вул. Білгород-Дністровській до перетину з вул. Горького, по вул. Горького до перетину з вул. Леніна, по вул. Леніна до перетину з вул. Бессарабською, по вул. Бессарабській до перетину з вул. 28 червня, по вул. 28 червня до перетину з вул. Ватутіна, по вул. Ватутіна до перетину з вул. Савицького, по вул. Савицького до перетину з вул. Свердлова, по вул. Свердлова до перетину з вул. Папаніна, по вул. Папаніна до перетину з вул. Червонофлотською, по вул. Червонофлотській до перетину з вул. Леніна, проходячи по вул. Леніна до її початку, далі по дорозі, від вул. Леніна до порту, потім – по дорозі, що йде уздовж будівлі порту та припортового скверу, огинаючи його зі східного боку та повертаючи на вул. Луки Капикраяна, проходячи по ній, огинає сквер з західного боку виходить на вул. Портову, проходить по ній до вул. Капітана Семенка, далі по вул. Капітана Семенка до перетину з вул. Болградською, по вул. Болградській до вул. Димитрова, по вул. Димитрова до вул. Косовського, по вул. Косовського до вул. Хотинської, по вул. Хотинській до вул. Ватутіна, по вул. Ватутіна до вул. Кишинівської, по вул. Кишинівській до вул. Чернишевського, по вул. Чернишевського до вул. Білгород-Дністровської, далі по вул. Білгород-Дністровській, огинаючи пл. Миру із заходу до вихідної точки.

2. Межа другої (буферної) зони регулювання забудови прилягає до комплексної охоронної зони Ізмаїльської фортеці зі сходу:

від перетину вул. Станційне селище та залізничної колії вздовж огорожі стадіону до вул. Комсомольської, далі – на схід по вул. Комсомольській до вул. Капітана Семенюка, повертає на вул. Капітана Семенюка та проходить по ній до вул. Чкалова, проходить один квартал по вул. Чкалова до вул. Капітана Семенюка, повертає на південь та проходить по вул. Капітана Семенюка до берега Дунаю, далі по береговій лінії до південно-східного кута комплексної охоронної зони фортеці.

Задля збереження археологічних об'єктів в околицях Ізмаїльської фортеці (її гласиса, виносних фортів та редутів, залишків укріпленого форштадту – т. зв. «Нової фортеці») навколо комплексної охоронної зони Ізмаїльської фортеці встановлюється **зона охорони археологічного культурного шару** у межах:

від вул. Радянської міліції по вул. Болградська, Капітана Семенюка, Бендерська, Білгород-Дністровська, Чапаєва, Капітана Семенюка, по фарватеру Дунаю уздовж берега затоки і по ній до вихідної точки.

Задля збереження окремих вцілілих ділянок культурного ландшафту на території міста, а також з метою збереження найкращих точок розкриття центральної частини міста з боку Дунайської заплави та Ізмаїльської фортеці з північно-східного, північно-західного та південно-східного напрямків визначаються наступні **зони охоронюваного ландшафту** у межах збережених ділянок лісових насаджень та водно-болотних угідь.

Межа **лісово-паркової ділянки**, розташованої на північний схід від території

фортеці, проходить:

по вул. Радянської міліції, повертаючи на південний захід навпроти центральної частини будинку № 23/2, далі вздовж східної межі скверу, повертаючи на захід, вздовж вул. Станційне селище, вздовж залізничної колії, повертає на північний схід та проходить уздовж південно-східної межі промислової забудови до вихідної точки.

Територія **північно-західної ділянки лісових насаджень** обмежена:

з заходу - кордоном міста, зі сходу - огорожею промислової зони, з півночі - межею приватної забудови вздовж Болградського шосе, з півдня проходить уздовж верхів'я яру, що виходить з озера Броска.

Межа **території водно-болотних угідь**, що розташовуються на північний схід від морвокзалу, пролягає:

уздовж вулиці, що проходить від вул. Леніна до морвокзалу, повертає на вулицю, що проходить перед будівлею морвокзалу, далі, уздовж східної та південної межі водно-болотних угідь, уздовж південної межі житлової забудови по вул. Сергія Лазо та Нахімова.

Крім того, в межах території пам'ятки «Культурний шар Ізмаїльської фортеці» визначаються **три окремі ділянки дисонуючої забудови** в межах існуючої сучасної житлової та промислової забудови (мікрорайон «Фортеця», Ізмаїльський судноремонтний завод тощо):

Перша – у межах квартальної забудови, що розташована на півночі від готелю «Дунай».

Межа другої проходить по вул. Фанагорійській до перетину з вул. Фортечною, далі від вул. Фортечної до вул. Котляревського, від вул. Котляревського уздовж південної межі судноремонтного заводу, далі по території судноремонтного заводу, уздовж тальвегу рову фортеці, далі огинає квартал житлової забудови із заходу та півночі та проходить до вихідної точки.

Третя охоплює межі садиби по вул. Матроській, 22.

Призначення цих ділянок – зафіксувати існуючу в їх межах забудову як таку, що суперечить режимам використання території пам'ятки, але є наявною на момент розроблення даного проекту. На зазначені ділянки поширюється режим використання території пам'ятки з усіма відповідними обмеженнями.

2.4.3. Режими використання територій зон охорони пам'яток

Територія пам'ятки археології «Культурний шар Ізмаїльської фортеці»

Зважаючи на велике значення пам'ятки археології «Культурний шар Ізмаїльської фортеці», пропонується визначати її надалі як комплексну пам'ятку археології, історії, архітектури та містобудування і встановити на її території такий режим використання.

На території пам'ятки зберігаються пам'ятки та об'єкти культурної спадщини, забезпечується охорона традиційного характеру середовища: ландшафту, історич-

но сформованих розпланування, забудови, відтворення втрачених цінних об'єктів (у разі необхідності).

На території пам'ятки за погодженням з відповідним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини можуть виконуватись лише роботи, пов'язані зі збереженням, дослідженням та музеєфікацією об'єктів культурної (зокрема, археологічної) спадщини.

На території пам'ятки забороняється здійснення будь-яких земляних або будівельних робіт, що не пов'язані з дослідженням об'єктів культурної спадщини, їх збереженням та музеєфікацією, створенням туристичної інфраструктури, пов'язаної з використанням Ізмаїльської фортеці як пам'ятки.

На території пам'ятки необхідно здійснювати детальні археологічні дослідження з метою вивчення археологічного культурного шару, виявлення, фіксації, консервації та музеєфікації археологічних об'єктів.

Будь-які земляні або будівельні роботи на території пам'ятки повинні здійснюватися лише після проведення попередніх археологічних досліджень і мають проводитися під наглядом фахівця-археолога, який має відповідний дозвіл на проведення археологічних досліджень.

За спеціальними проектами, погодженими з відповідними органами охорони культурної спадщини, виконуються:

роботи з регенерації історичного середовища, пов'язані зі збереженням історичного розпланування, реконструкцією будівель і споруд, благоустроєм території, озелененням;

роботи з консервації, реставрації, реабілітації, пристосування, музеєфікації пам'яток;

роботи з реконструкції вуличної мережі, інженерних мереж, влаштування майданчиків для паркування автотранспорту, зовнішнього освітлення, встановлення малих архітектурних форм, забезпечення інших форм благоустрою, зумовлених вимогами сучасного функціонування міста;

усунення будівель, споруд і зелених насаджень, які порушують традиційний характер середовища, заміна підприємств, майстерень, складів, які виводяться з цієї території, а також інших будівель і споруд, які підлягають знесенню, новими будівлями і спорудами або зеленими насадженнями, що не порушують традиційний характер середовища.

В межах території пам'ятки визначено ділянки дисонуючої забудови, на які поширюються усі вищезазначені вимоги режиму використання території пам'ятки.

КОМПЛЕКСНА ОХОРОННА ЗОНА ІЗМАЇЛЬСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

На території комплексної охоронної зони Ізмаїльської фортеці зберігаються пам'ятки та об'єкти культурної спадщини, забезпечується охорона традиційного характеру середовища: ландшафту, історично сформованих розпланування, забудови, відтворення втрачених цінних об'єктів (у разі необхідності). Тут, відповідно

до Державних будівельних норм, допускається лише регенерація, що включає реставрацію та пристосування пам'яток – споруд та укріплень Ізмаїльської фортеці.

За спеціальними проектами, погодженими з відповідними органами охорони культурної спадщини, виконуються:

роботи з регенерації історичного середовища, пов'язані зі збереженням історичного розпланування, реконструкцією будівель і споруд, благоустроєм території, озелененням;

роботи з консервації, реставрації, реабілітації, пристосування, музеєфікації пам'яток;

роботи з реконструкції вуличної мережі, інженерних мереж, влаштування майданчиків для паркування автотранспорту, зовнішнього освітлення, встановлення малих архітектурних форм, забезпечення інших форм благоустрою, зумовлених вимогами сучасного функціонування міста;

усунення будівель, споруд і зелених насаджень, які порушують традиційний характер середовища, заміна підприємств, майстерень, складів, які виводяться з цієї території, а також інших будівель і споруд, які підлягають знесенню, новими будівлями і спорудами або зеленими насадженнями, що не порушують традиційний характер середовища.

У межах комплексної охоронної зони забороняються містобудівні, архітектурні чи ландшафтні перетворення, будівельні, меліоративні, шляхові, земляні роботи без погодження і дозволу Управління охорони об'єктів культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації.

Не дозволяється прокладання транспортних комунікацій, інженерних мереж, які порушують підземні частини пам'яток або гідрологічний режим території, встановлення повітряних ліній електромереж і трансформаторних пунктів, обладнання, благоустрій, які не відповідають вимогам охорони пам'яток та збереження традиційного характеру середовища.

На території комплексної охоронної зони забезпечується сприятлива гідрологічна обстановка, чистота повітряного басейну, захист від динамічних впливів, пожежна безпека.

Нове будівництво можливе тільки з метою поліпшення використання пам'яток культурної спадщини та за проектами, погодженими з органами охорони культурної спадщини відповідно до встановленого порядку. Проектуванню має передувати історико-містобудівне обґрунтування зі всебічним композиційним обґрунтуванням рішень, що приймаються.

Забезпечення дотримання вказаного режиму утримання і використання території комплексної охоронної зони історичного центру здійснюється під контролем Управління охорони об'єктів культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації.

Будь-яким земляним та будівельним роботам у комплексній охоронній зоні Ізмаїльської фортеці повинні передувати детальні археологічні дослідження, а самі

роботи – здійснюватися під наглядом фахівця-археолога, який має відповідний дозвіл на проведення археологічних досліджень.

КОМПЛЕКСНА ОХОРОННА ЗОНА ІСТОРИЧНОГО ЦЕНТРУ М. ІЗМАЇЛА

На території комплексної охоронної зони історичного центру м. Ізмаїл («Міста Тучкова») зберігаються пам'ятки та об'єкти культурної спадщини, забезпечується охорона традиційного характеру середовища: ландшафту, історично сформованих розпланування, забудови, відтворення втрачених цінних об'єктів (у разі необхідності). Тут, відповідно до Державних будівельних норм, допускається лише регенерація, що включає реставрацію та пристосування пам'яток, збереження фонові забудови, а також збереження основної ландшафтно-вісі цієї території – проспекта Суворова. Регенерація забезпечує збереження видового розкриття історичних ансамблів, комплексів, окремих пам'яток.

За спеціальними проектами, погодженими з відповідними органами охорони культурної спадщини, виконуються:

роботи з регенерації історичного середовища, пов'язані зі збереженням історичного розпланування, реконструкцією будівель і споруд, благоустроєм території, озелененням;

роботи з консервації, реставрації, реабілітації, пристосування, музеєфікації пам'яток;

роботи з реконструкції вуличної мережі, інженерних мереж, влаштування майданчиків для паркування автотранспорту, зовнішнього освітлення, встановлення малих архітектурних форм, забезпечення інших форм благоустрою, зумовлених вимогами сучасного функціонування міста;

усунення будівель, споруд і зелених насаджень, які порушують традиційний характер середовища, заміна підприємств, майстерень, складів, які виводяться з цієї території, а також інших будівель і споруд, які підлягають знесенню, новими будівлями і спорудами або зеленими насадженнями, що не порушують традиційний характер середовища.

У межах комплексної охоронної зони забороняються містобудівні, архітектурні чи ландшафтні перетворення, будівельні, меліоративні, шляхові, земляні роботи без погодження і дозволу Управління охорони об'єктів культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації.

Не дозволяється прокладання транспортних комунікацій, інженерних мереж, які порушують підземні частини пам'яток або гідрологічний режим території, встановлення повітряних ліній електромереж і трансформаторних пунктів, обладнання, благоустроїв, які не відповідають вимогам охорони пам'яток та збереження традиційного характеру середовища.

На території комплексної охоронної зони забезпечується сприятлива гідрологічна обстановка, чистота повітряного басейну, захист від динамічних впливів, пожежна безпека.

Нове будівництво можливе тільки за проектами, погодженими з органами

охорони культурної спадщини відповідно до встановленого порядку. При цьому розпланувальний модуль має лишатися незмінним, а масштаб нових будівель, масштабність їхніх членувань, архітектурні форми, матеріали, кольорове вирішення фасадів повинні відповідати безпосередньо прилеглий історичній забудові. Висота нових будівель і споруд не повинна перевищувати 17 метрів від рівня денної поверхні. Проектуванню має передувати історико-містобудівне обґрунтування зі всебічним композиційним обґрунтуванням рішень, що приймаються.

У кварталах садибної забудови має зберігатися садибний характер забудови з граничною висотою нових будівель і споруд відповідно до вимог Державних будівельних норм, що стосуються садибної забудови.

Забезпечення дотримання вказаного режиму утримання і використання території комплексної охоронної зони історичного центру здійснюється під контролем Управління охорони об'єктів культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації.

ОХОРОННІ ЗОНИ ОКРЕМО РОЗТАШОВАНИХ ПАМ'ЯТОК (КРІМ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ)

Режим використання територій охоронних зон окремо розташованих пам'яток (крім пам'яток археології) аналогічний режиму використання території, встановленому для комплексної охоронної зони. В охоронних зонах здійснюється реставрація та реабілітація пам'яток, забезпечується охорона традиційного характеру середовища, усунення споруд і насаджень, які порушують традиційний характер середовища, відтворення втрачених цінних об'єктів (у разі необхідності). Нове будівництво можливе тільки у виняткових випадках за проектами, погодженими з відповідними органами охорони культурної спадщини.

На територіях охоронних зон:

зберігаються пам'ятки, історично сформовані розпланування, забудова, включаючи фонові будівлі, елементи ландшафту;

за спеціальними проектами, погодженими з відповідними органами охорони культурної спадщини, виконуються роботи, пов'язані з консервацією, реставрацією, пристосуванням, музеєфікацією пам'яток, благоустроєм їх території;

забезпечується сприятлива для збереження пам'яток гідрогеологічна обстановка, захист від динамічних впливів;

забороняються містобудівні, архітектурні чи ландшафтні перетворення, будівельні, меліоративні, шляхові, земляні роботи без дозволу відповідних органів охорони культурної спадщини, будівництво інженерних і транспортних мереж, складів, гаражів та інших будівель та споруд, які можуть спотворити традиційний характер середовища пам'яток;

Погодження та дозволи на проведення робіт надають:

в охоронних зонах пам'яток місцевого значення – Управління охорони об'єктів культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації;

в охоронних зонах пам'яток національного значення – центральний орган

виконавчої влади в сфері охорони культурної спадщини за поданням Управління охорони об'єктів культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації.

ЗОНИ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАБУДОВИ

На всій території зон регулювання забудови режим використання території передбачає здійснення реконструкції будівель і споруд. Ступінь реконструкції визначається цінністю наявних об'єктів культурної спадщини, особливостями об'ємно-просторового устрою, а також відповідно до вимог збереження традиційного характеру середовища.

1. Зона регулювання забудови «Міста Тучкова»:

Зберігаються цінні історичні розпланування і забудова, озеленення та благоустроїв, виразні елементи ландшафту – сквери, бульвар по проспекту Суворова, інші озеленені території; закріплюється та відтворюється значення пам'яток в архітектурно-просторовій організації історичного середовища; забезпечуються сприятливі умови огляду пам'яток. На всіх ділянках зони регулювання забудови має бути забезпечена відповідність нових будівель і споруд архітектурному середовищу за масштабними параметрами.

Забороняється розміщення нових промислових підприємств, транспортних, складських та інших споруд, які створюють великі вантажні потоки, забруднюють повітряний і водний басейни. Обмежується будівництво транспортних магістралей, розв'язок, естакад, мостів та інших інженерних споруд, які можуть спотворити традиційний характер середовища.

У зоні регулювання забудови висота нових будівель не повинна перевищувати 20 метрів від рівня денної поверхні. У кварталах садибної забудови має зберігатися садибний характер забудови з граничною висотою нових будівель і споруд відповідно до вимог Державних будівельних норм, що стосуються садибної забудови. У разі будівництва нових чи реконструкції з розширенням існуючих будівель і споруд у межах зони регулювання забудови необхідні всебічні композиційні обґрунтування проектних рішень щодо поверховості, типу будинків, їх розміщення, композиційних зв'язків з історичним центром, які мають виконуватися в рамках передпроектних проробок чи історико-містобудівного обґрунтування.

2. Друга (буферна) зона регулювання забудови:

Оскільки в цю зону входять території промислової забудови, які лежать на понижених позначках рельєфу, прилягаючи до комплексної охоронної зони Ізмаїльської фортеці, і ці території забезпечують візуальний взаємозв'язок між Ізмаїльською фортецею та «Містом Тучкова», то регулювання забудови в цій зоні передбачає:

Збереження ландшафту озелених територій, здійснення відповідного благоустрою.

Можливість збереження промислової забудови на цій території.

Допускається реконструкція та будівництво будівель і споруд при умові, що

висота будівель і споруд не має перевищувати 12 метрів від рівня денної поверхні. При цьому необхідні всебічні композиційні обґрунтування проектних рішень, які мають виконуватися в рамках передпроектних проробок чи історико-містобудівного обґрунтування.

Обмежується будівництво транспортних магістралей, розв'язок, естакад, мостів та інших інженерних споруд, які можуть спотворити візуальний взаємозв'язок між Ізмаїльською фортецею та «Містом Тучкова».

Зони охорони археологічного культурного шару

У зонах охорони археологічного культурного шару, які є водночас буферними охоронними зонами пам'яток археології, будь-які земляні та будівельні роботи, а також меліоративні та культиваційні заходи повинні погоджуватись з місцевим органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

Будь-яким земляним та будівельним роботам, а також меліоративним та культиваційним заходам, запланованим на території зон охорони археологічного культурного шару, повинна передувати обов'язкова археологічна експертиза (розвідки та шурфування з метою визначення наявності культурного шару або об'єктів археологічної спадщини), а самі роботи повинні здійснюватись під наглядом фахівця-археолога, який має відповідний дозвіл на проведення археологічних досліджень.

Режим передбачає проведення попередніх археологічних досліджень під час будь-яких земляних робіт, запланованих на території акваторії русла р. Дунай на відстані до 100 м від прибережної зони пам'ятки археології «Культурний шар Ізмаїльської фортеці».

Зони охоронюваного ландшафту

Режим зон охоронюваного ландшафту має забезпечувати охорону природного та переважно природного оточення пам'яток. Він передбачає збереження і відтворення цінних природних і пейзажних якостей пов'язаного з пам'ятками ландшафту, ліквідацію чи візуальну нейтралізацію будівель, споруд і насаджень, що спотворюють цей ландшафт.

Заходи щодо збереження ландшафту повинні забезпечувати охорону особливостей рельєфу, водоймищ, рослинності і відтворення їх історичного вигляду, збереження візуальних зв'язків пам'яток з природним та переважно природним оточенням, що має історичну цінність, захист берегових, лукових територій від зсувів та розмиву, укріплення схилів, ярів, їх озеленення тощо.

Територія, визначена як зона охоронюваного ландшафту, може використовуватись для рекреації з мінімальним упорядженням та для традиційної господарської діяльності, якщо вона не порушує характеру ландшафту і не потребує зведення капітальних будівель і споруд.

В обґрунтованих відповідним чином випадках на візуально ізольованих ділянках можливе спорудження окремих капітальних будівель житлового та громад-

ського призначення висотою не більше 8 метрів від рівня денної поверхні.

Всі роботи в зоні охоронюваного ландшафту здійснюються лише після розроблення історико-містобудівних обґрунтувань і за проектами, погодженими з відповідними органами охорони культурної спадщини та відповідними органами з питань містобудування і архітектури.

2.4.4. Межі та режим використання історичних ареалів м. Ізмаїл

Історичний ареал – це найбільш освоєна в минулому і добре збережена частина території населеного місця, що відрізняється традиційним характером середовища і значною кількістю об'єктів культурної спадщини від інших, менш освоєних або погано збережених частин населеного місця. Історичний ареал є спеціально виділеною у населеному місці територією історико-культурного значення з затвердженими межами, яка фіксується в усіх землепорядних і містобудівних документах та розглядається як специфічний об'єкт містобудівного проектування. Відповідно до нормативно-правових актів, що регулюють питання визначення і використання територій історичних ареалів, на території м. Ізмаїл визначено два історичних ареали, що зумовлено історичними обставинами формування двох містобудівних центрів – Ізмаїльської фортеці XV – XVIII ст. та «Міста Тучкова» XIX – початку XX ст.

Територія історичного ареалу Ізмаїльської фортеці зумовлена формуванням впродовж пізнього середньовіччя укріпленого міста Ізмаїл та бастионної фортеці, а також пов'язаними з ними історичними подіями (зокрема штурмом фортеці 1790 р.).

Межа **історичного ареалу Ізмаїльської фортеці** проходить: на південний схід по вул. Станційне селище, повертає на схід, проходить до залізничної колії, йде уздовж неї на південь, далі перетинає колію, проходить уздовж східного краю яру до вул. Матроської та перетинає її, проходить уздовж західної межі очисних споруд до берегу Дунаю, далі – по береговій лінії ріки та затоки, повертає на північ та проходить по дорозі, уздовж залишків гласису західних укріплень фортеці, повертає на схід біля підземного водосховища, проходить по дорозі до вул. Станційне селище.

Територія історичного ареалу «Міста Тучкова» зумовлена формуванням регулярної міської забудови XIX – початку XX ст. Межа **історичного ареалу «Міста Тучкова»** проходить: по вул. Новокілійській, від її перетину з просп. Суворова до перетину з вул. Леніна, далі по вул. Леніна до вул. Осипенка, по вул. Осипенка до перетину з вул. Чкалова, повертаючи на вул. Пушкіна, проходячи по ній до перетину з вул. Леніна, далі по вул. Леніна до її початку, звертаючи на провулок, що поєднує вул. Леніна з просп. Суворова, виходить на просп. Суворова, огинає його та виходить на його лівий (непарний) бік, проходить по ньому до перетину з вул. Червонофлотською, проходить по ній до її перетину з вул. Адмірала Холостякова, далі по вул. Адмірала Холостякова до вул. Жовтневої, потім від вул. Жовтневої до її перетину з вул. Кишинівською, проходить по вул.

Кишинівській, повертає на вул. Комсомольську, проходячи по ній, повертає на вул. Хотинську, іде по вул. Хотинській до перетину з вул. Болградською, далі по ній до вул. Кишинівської, проходить по вул. Кишинівській до вул. Ватутіна, повертаючи на неї, далі по вул. Ватутіна, повертаючи на вул. Адмірала Холостякова до вул. Сергія Бурлаченка, проходить по ній, перетинає просп. Суворова та по правій (парній) стороні просп. Суворова проходить до вихідної точки.

РЕЖИМ ВИКОРИСТАННЯ ТЕРИТОРІЇ ІСТОРИЧНОГО АРЕАЛУ ІЗМАЇЛЬСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Режим використання території історичного ареалу Ізмаїльської фортеці визначається режимом використання зони охорони археологічного культурного шару з вимогами обов'язкового погодження проектів земляних та будівельних робіт з відповідними органами охорони культурної спадщини, а також обов'язковим здійсненням археологічного нагляду за земляними та будівельними роботами.

Крім того, в межах історичного ареалу Ізмаїльської фортеці діє режим зони регулювання забудови, оскільки пріоритетним напрямом містобудівної діяльності тут є збереження традиційного характеру середовища, охорона і раціональне використання розташованих в цих межах пам'яток і об'єктів культурної спадщини, збереження містоформуючої ролі культурної спадщини.

У межах історичного ареалу опрацюванню проектної документації на будівництво, реконструкцію будівель і споруд повинно передувати розроблення історико-містобудівних обґрунтувань. Розроблення історико-містобудівних обґрунтувань забезпечують орган у справах містобудування і архітектури, орган охорони культурної спадщини, органи місцевого самоврядування. Погодження цих історико-містобудівних обґрунтувань здійснює Управління охорони об'єктів культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації. У разі, якщо будівництво чи реконструкцію будівель (споруд) планується здійснити в межах або поблизу пам'ятки національного значення, історико-містобудівне обґрунтування погоджує центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини за поданням Управління охорони об'єктів культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації.

Погодження програм та проектів містобудівних, архітектурних та ландшафтних перетворень, будівельних, меліоративних, шляхових, земляних робіт в історичному ареалі, надання дозволів на проведення робіт, погодження проектів відведення та надання земельних ділянок, погодження зміни землевласника, землекористувача в історичному ареалі здійснює центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини за поданням Управління охорони об'єктів культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації.

РЕЖИМ ВИКОРИСТАННЯ ТЕРИТОРІЇ ІСТОРИЧНОГО АРЕАЛУ «МІСТА ТУЧКОВА»

Режим використання території історичного ареалу «Міста Тучкова» визнача-

ється режимом використання території комплексної охоронної зони історичного центру, що встановлена на території цього ареалу.

У межах історичного ареалу пріоритетним напрямом містобудівної діяльності є збереження традиційного характеру середовища, охорона і раціональне використання розташованих в цих межах пам'яток і об'єктів культурної спадщини, збереження містоформуєчої ролі культурної спадщини.

У межах історичного ареалу опрацюванню проектної документації на будівництво, реконструкцію будівель і споруд повинно передувати розроблення історико-містобудівних обґрунтувань. Розроблення історико-містобудівних обґрунтувань забезпечують орган у справах містобудування і архітектури, орган охорони культурної спадщини, органи місцевого самоврядування. Погодження цих історико-містобудівних обґрунтувань здійснює Управління охорони об'єктів культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації. У разі, якщо будівництво чи реконструкцію будівель (споруд) планується здійснити в межах або поблизу пам'ятки національного значення, історико-містобудівне обґрунтування погоджує центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини за поданням Управління охорони об'єктів культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації.

Погодження програм та проектів містобудівних, архітектурних та ландшафтних перетворень, будівельних, меліоративних, шляхових, земляних робіт в історичному ареалі, надання дозволів на проведення робіт, погодження проектів відведення та надання земельних ділянок, погодження зміни землевласника, землекористувача в історичному ареалі здійснює центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини за поданням Управління охорони об'єктів культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації.

2.5. Джерела та бібліографія

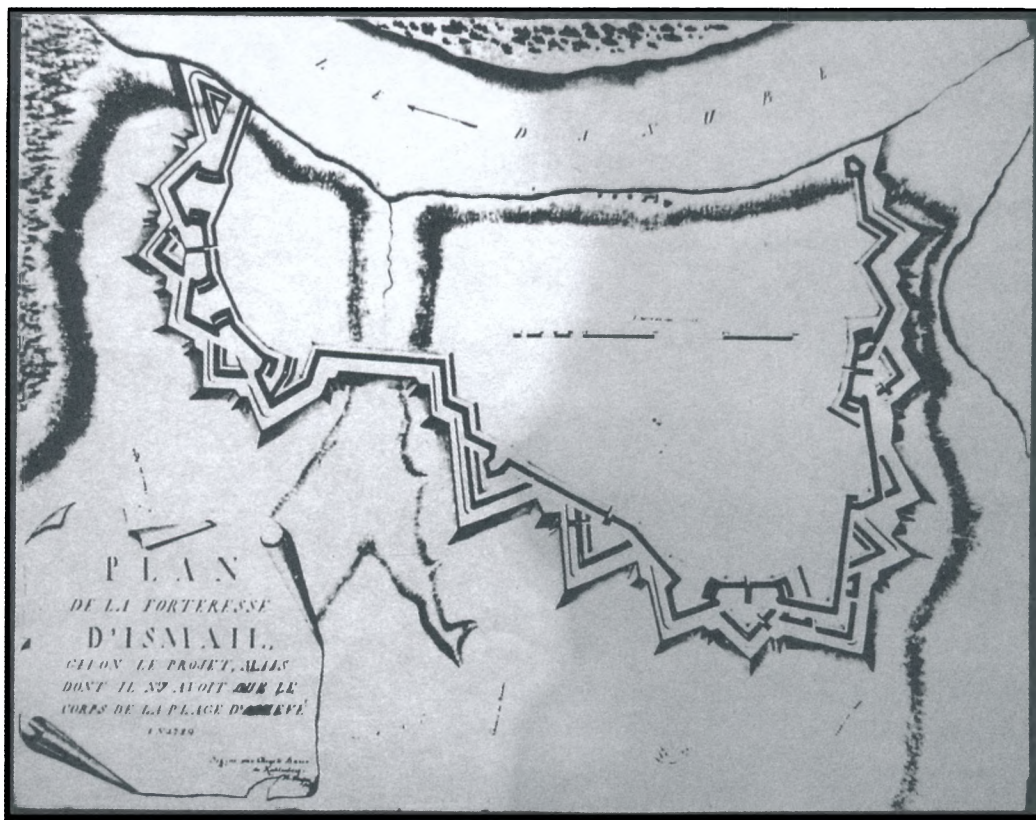
1. *Археологические памятники Одесской области.* – Одесса: Одесский археологический музей АН УССР, 1991. – С. 1-15.
2. *Бачинська О.* Українське населення придунайських земель XVIII – XX ст. (Заселення й економічне освоєння). – Одеса: Астропринт, 2002. – 327 с.
3. *Бачинский А.Д., Добролюбский А.О.* Буджакская орда в XVI – XVII веках: Историко-археологический очерк // Социально-экономическая и политическая история Молдавии эпохи феодализма. – Кишинев: Штиинца, 1988. – С. 82-94.
4. *Бейлекчи В.С., Бейлекчи В.В.* Отчет о полевых исследованиях Измаильского отряда Одесского охранного археологического центра в 1991 г. - Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. експ. – 1991.
5. *Бейлекчи В.С., Бейлекчи В.В.* Отчет о полевых исследованиях Измаильского отряда Одесского охранного археологического центра в 1992 г. - Науковий

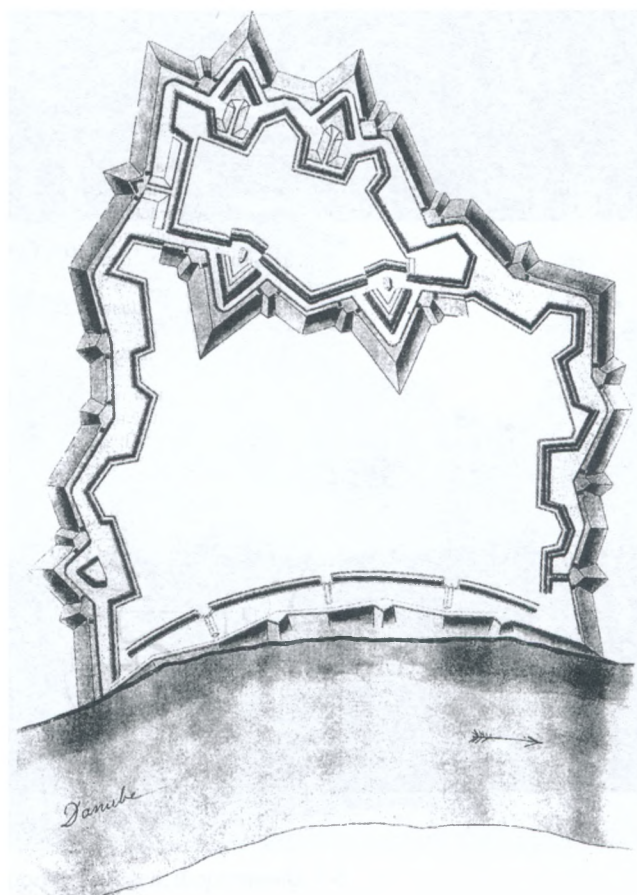
- архів Інституту археології НАН України. – Ф. експ. – 1992.
6. *Бейлекчи В.С., Бейлекчи В.В.* Отчет о полевых исследованиях Измаильского отряда Одесского охранного археологического центра в крепости г. Измаил в 1993 г. - Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. експ. – 1993.
  7. *Боплан Г.Л. де.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воен.— К., 1990. – 254 с. : іл.
  8. Бывшая крепость Измаил и ее памятники. Исторический очерк действительного члена Императорского одесского общества истории и древностей Петра Титовича Коломойцова. – Кишинев, 1912. – 57 с.
  9. *Ващенко В.П., Повітчана К.Є., Хабалашвілі Є.П.* Ізмаїл // Історія міст і сіл України. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. – Одеська область. – С. 432 – 449.
  10. *Верменич Я.В.* Ізмаїл.// Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 3. – С. 423 – 424.
  11. *Глухов И.* План Измаильской крепости с показанием бывшей атаки // А.В. Суворов. Документы. – М.: Изд-во Военного министерства СССР, 1951. – Т.2. – С. 542-543.
  12. *Гончарук Т.Г.* Військові операції на території сучасної Одещини під час російсько-турецьких війн XVIII ст. Методичний посібник. – Одеса: Астропринт, 2002. – 60 с.
  13. *Гудкова А.В., Гумашьян С.В.* Отчет об охранных раскопках на территории крепости Измаил в 1995 г. - Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. експ. – 1995.
  14. *Гумашьян С.В.* Отчет об охранных раскопках в крепости Измаил в 1994 г. - Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. експ. – 1994.
  15. *Гумашьян С.В.* Отчет об охранных раскопках в крепости Измаил в 1996 г. - Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. експ. – 1996.
  16. *Гумашьян С.В.* Исследования на территории крепости Измаил // Восточноевропейский археологический журнал. – 2001. – №2(9).
  17. *Добролюбский А.О.* Стратиграфия турецкого Измаила и ее исторический комментарий // Научно-практическая конференция. – Белгород-Днестровский, 1990. – С. 118-120.
  18. *Добролюбский А.О., Штербуль Н.А., Дынник И.Н.* Отчет о раскопках Измаильской археологической экспедиции за 1989 год. - Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. експ. – 1989.
  19. *Добролюбский А.О., Дынник И.Н.* Первые наблюдения над стратиграфией турецкого Измаила // Охранные историко-археологические исследования на юго-западе Украины. – Одесса-Запорожье, 1990. - С. 168-177.
  20. *Ізмаїл.* Путеводитель. Гончаренко Л.Ф., Димова Л.С., Евдокимова Л.Н. и др. – Измаил, 2004. – 55 с.
  21. *Історія міст і сіл Української РСР:* Одеська область. – К.: УРЕ, 1969. – С. 432-433.
  22. *Карышковский П.О.* Находки позднеримских и византийских монет в Одесской

- области // Археологические исследования на территории Южной Украины. – Киев-Одесса: Вища школа, 1976. – С. 172-177.
23. *Кирилюк С.* Измаил. Краткий исторический очерк (Издание 2-е). – Одесское книжное издательство, 1961. – 75 с.
24. *Киртоаге Г.И.* Административно-территориальное деление юга Днестровско-Прутского междуречья под турецким владычеством в первой половине XVI – XVII веках // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. – Кишинев: Штиинца, 1988. – С. 72-82.
25. *Клименко А.И.* Измаил: Путеводитель. – Одесса: Маяк, 1981. – 95 с.
26. *Клименко А.* Измаил. Путеводитель. Издание 2-е, переработанное и дополненное. – Одесса: Маяк, 1984. – 87 с.
27. *Коломейцев П.Т.* К деятельности ген.-м. Сергея Алексеевича Тучкова по основанию г. Тучкова (ныне Измаил): Документы к основанию города и остатки памятников турецкого владычества и современные в Измаиле // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Т. XXVI. – Одесса, 1906. – С. 37-44.
28. *Коломейцев П.Т.* Генерал-лейтенант С.А. Тучков – основатель города Измаила. – Одесса, 1908. – 54 с.
29. *Колосок Б.В.* Фортеці Ізмаїла // Теорія та історія архітектури. – К., 1995. – С. 71 – 84.
30. *Мелюкова А.И.* К вопросу о границе между скифами и гетами // Древнейшие фракийцы в Северном Причерноморье. – М., 1969. – С. 76.
31. *Милева Л.* К вопросу о возрасте Измаила // Курьер недели – №13 – 15 февраля 2008.
32. *Милева Л.И.* Планы строительства крепости Измаил и их реализация (1770 – 1856). – Измаил: Мемориальный парк-музей крепость, 1994. – 10 с.
33. *Паламарчук С.В.* Город Измаил: начальные этапы истории // *Stratum plus.* – 2000. - № 5. – С. 452-458.
34. *Росохацкий А.А.* Отчет об охранных раскопках в Измаильской крепости в 1990 г. – Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. експ. – 1990.
35. *Российский Государственный Военно-Исторический архив:* фонд 349, опись 13, дела 10010, 10011, 10017, 10027, 10068; фонд 465, опись 1, дела 18, 21, 23, 28, 29, 30; фонд 470, опись 1, дело 12; фонд 846, опись 16, дело 2136.
36. *Сапожников И.В., Богуславский Г.С., Сапожникова Г.В.* Отчет об охранных раскопках в Измаильской крепости в 2006 г. - Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. експ. – 2006.
37. *Сапожников И.В., Богуславский Г.С., Сапожникова Г.В.* Отчет Измаильской ново-строеной экспедиции о работах 2007 г. - Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. експ. – 2007.
38. *Сериков А.* Кто найдет Хотинские ворота? // Курьер недели. – 2008. – 7 марта. – С. 3.

39. *Сериков А.* Где был «кавальер» // Курьер недели. – №45 – 7 июня 2008.
40. *Субботин Л.В.* Памятники культуры Гумельница Юго-Запада Украины. – К.: Наукова думка, 1983.
41. *Тарле Е.* Крымская война. – М.: Военно-морское издательство НКВМФ СССР, 1943. – Т. 2. – С. 574-575.
42. *Челеби Эвлия.* Книга путешествия. – Вып. 1. – Земли Молдавии и Украины. М.: Наука. 1961.
43. *Черняков И.Т.* Итоги полевых исследований 1961 года Одесского археологического музея // Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея за 1961 г. – Одесса, 1963. – С. 7.
44. *Яковлев В.В.* История крепостей. Эволюция долговременной фортификации. – СПб: Полигон, 1995. – 312 с.

План реконструкції Ізмаїльської фортеці Каленберга 1789 р.

План Ізмаїльської фортеці 1796 р.

Ізмаїльська фортеця. Сучасний аерофотознімок

Вали й рів Ізмаїльської фортеці

Успенська церква на території фортеці по вул. Матроській, 24

Мала мечеть на території фортеці по вул. Фортешній, 1-а

Миколаївська церква на території фортеці по вул. Матроській, 23

Покровський собор на проспекті Суворова

Пам'ятник О. Суворову на проспекті Суворова

Пам'ятник С. Тучкову

Будівля митниці по вул. Білгород-Дністровській, 1

Будинок житловий по вул. Бендерській, 41 / Садовій, 2

*Будівля чоловічої гімназії
по вул. Героїв Сталінграду, 47*

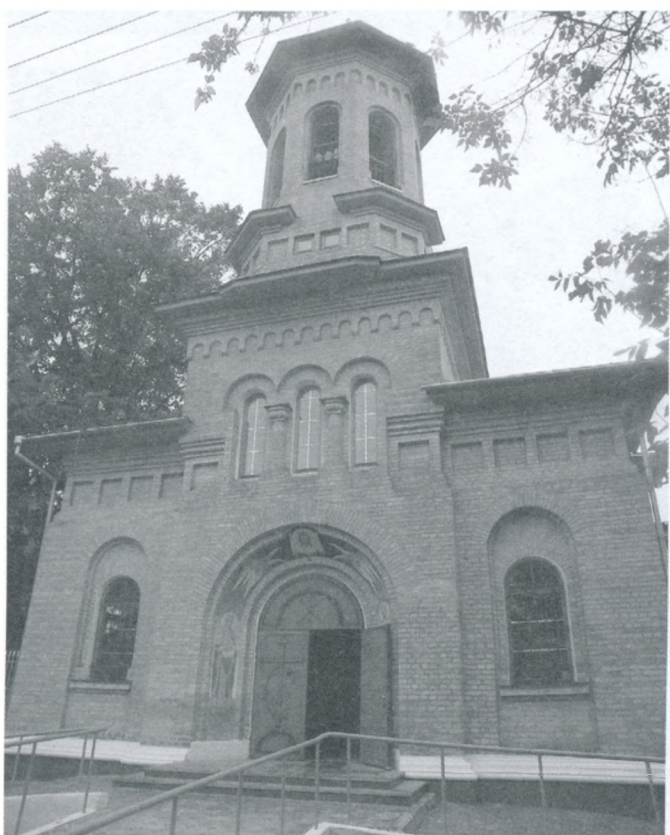

Матроський клуб по вул. Железнякова, 76

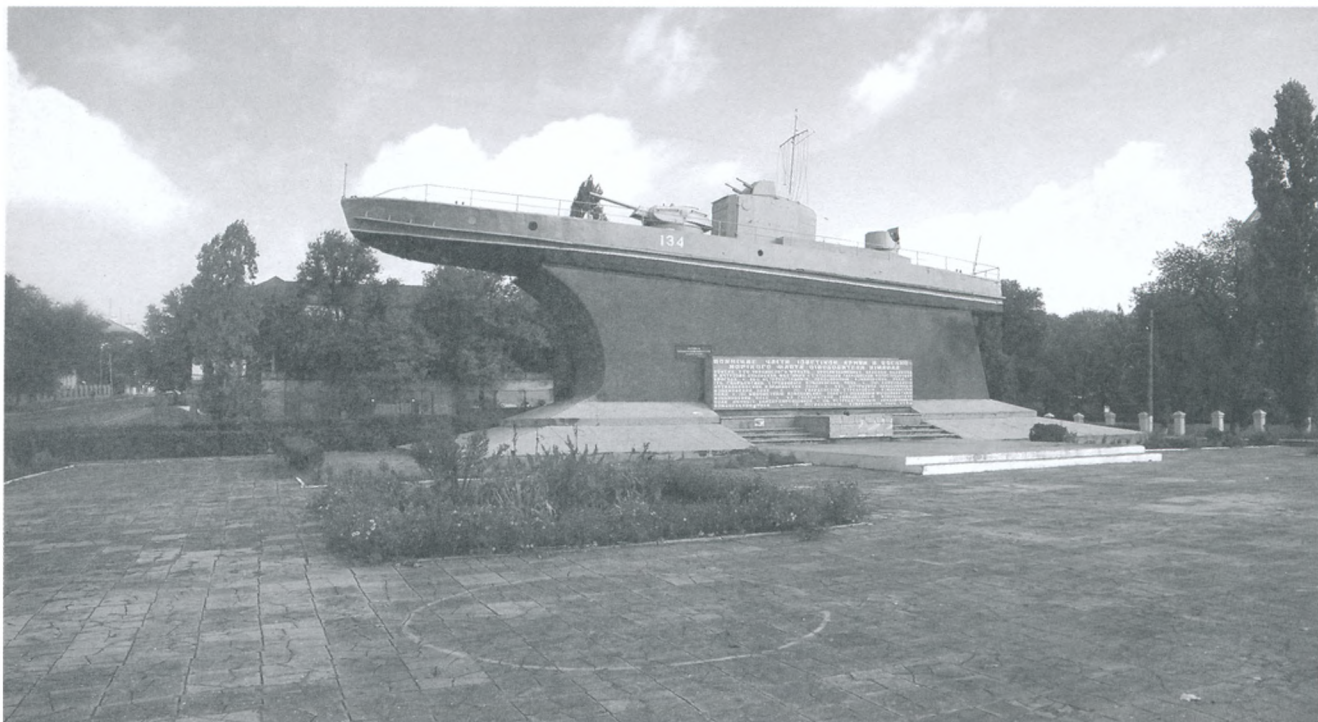

Будинок житловий поміщика Бурта по вул. Кірова, 13 / Героїв Сталінграду

*Церква Св. Костянтина та Олени
по вул. Папаніна, 42 / Калініна*

Пам'ятник морякам Дунайської воєнної флотилії. Бронекатер № 134 (1941–1945 рр.) на п'єдесталі у парку Дружби народів

Вознесенська церква на території кладовища по вул. Пушкіна, 148

Торгові ряди по вул. Садовій, 2-8

Торгові ряди по проспекту Суворова, 37

Будинок з лавками по проспекту Суворова, 42

Огорожа металева дендрологічного парку на проспекті Суворова навколо території Комсомольського парку

Будівля Міської управи по проспекту Суворова, 20

Будинок культури ім. Т. Шевченка по проспекту Суворова, 38

Церква Різдва Богородиці (єдиноверчеська) по вул. Татарбунарській, 34 / Свердлова

Сімейний склеп поміщика Бурта на території колишнього міського кладовища по вул. Т. Шевченка

Військове кладовище в мікрорайоні «Фортеця» біля пам'ятника «Орел»

РОЗДІЛ 3. ІСТОРИКО-МІСТОБУДІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ М. ВІННИЦІ

Робота «Розробка Правил охорони та використання територій історичних ареалів м. Вінниці» виконана у 2008-2009 рр. НДІ пам'яткоохоронних досліджень на замовлення Управління містобудування і архітектури м. Вінниці відповідно до договору від 24 вересня 2008 р.

Необхідність здійснення такої роботи впливає з вимог Закону України «Про охорону культурної спадщини», постанов Кабінету Міністрів України від 26.07.2001 № 878 «Про затвердження Списку історичних населених місць України», від 03.07.2006 № 909 «Про затвердження Порядку визнання населеного місця історичним», від 13.03.2002 № 318 «Про затвердження Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць».

Об'єктом дослідження є ландшафт, розпланування і забудова історичних ареалів міста Вінниці, занесеного до Списку історичних населених місць України. Предметом дослідження є об'єкти культурної спадщини, визначення ступеня збереження традиційного характеру середовища міста та засобів його збереження.

Географічні межі зазначеної роботи визначаються сучасною територією історичних ареалів м. Вінниці визначених історико-архітектурним опорним планом міста, затвердженим рішенням Вінницької міської ради від 23.11.2007 р. № 1498 (20 сесія 5 скликання) у складі Генерального плану м. Вінниці.

Хронологічні межі охоплюють пам'ятки від періоду перших відомих історико-містобудівній науці поселень на території сучасної Вінниці до теперішнього часу.

Метою дослідження є забезпечення збереження пам'яток та об'єктів культурної спадщини, традиційного характеру середовища м. Вінниці. Для досягнення цієї мети вирішуються такі завдання:

- вивчення джерельної бази;

- дослідження наявних на сьогодні розпланування і забудови міста, етапів та принципів їх формування;

- визначення історико-культурної цінності території міста;

- визначення режимів використання територій історичних ареалів міста.

Дослідницькі методи, які використані в цій роботі, відповідають загальноприйнятій методології історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень.

Результатом цих досліджень стали розроблені Правила охорони та використання територій історичних ареалів м. Вінниці.

Графічна частина роботи представлена кресленням Центрального історичного ареалу м. Вінниці (виконавець – О. Бігій).

Практичне значення цього дослідження полягає у призначенні його для використання при доповненні Правил забудови міста Вінниці розділом, який визначає містобудівні обмеження та обтяження у Центральному історичному ареалі.

Представлена робота не є першим дослідженням на цю тему. В 2007 р. було розроблено і затверджено історико-архітектурний опорний план у складі генерального плану м. Вінниці. Також 2007 р. Управління містобудування і архітектури Вінницької міськради та МКП “Місто” розробили план зонування м. Вінниці та визначили структуру правил забудови. У 2009 р. було розроблено Правила забудови та використання територій міста Вінниці, затверджені рішенням міськради від 26.06.2009 р. № 2427.

Відтак правила охорони та використання територій історичних ареалів м. Вінниці, розроблені в цій роботі, базуються як на сучасних дослідженнях нерухомої культурної спадщини та традиційного характеру середовища м. Вінниці, так і на переосмисленні зазначених вище напрацювань наших попередників. На цих методичних засадах ми визначили території пам'яток національного значення, розташованих у межах Центрального історичного ареалу Вінниці, й нанесли їх на кресленику. Межі цих територій не виходять за рамки охоронних зон відповідних пам'яток, визначених у 2007 р.

Межі й режими використання Центрального історичного ареалу, територій та зон охорони пам'яток національного значення м. Вінниці затверджено наказом Міністерства культури і туризму України від 26.02.2010 № 90/0/16-10.

Розроблення Правил охорони та використання територій історичних ареалів м. Вінниці здійснено під науковим керівництвом кандидата архітектури В. Вечерського авторським колективом у складі істориків О. Сердюк (керівник-координатор роботи), О. Зливкової, О. Бігій.

Тексти розділу 3, що подані нижче, написані авторським колективом у складі:
вступ, пункт 3.2 – В. Вечерський;
пункти 3.1, 3.3 – О. Зливкова.

3.1. Історичний розвиток м. Вінниці

Вінниця простяглася на обох берегах р. Південного Бугу. На території, яку займає сучасна Вінниця, люди оселялися з давніх часів. Археологи знайшли тут зняряддя праці епохи неоліту, поховання епохи бронзи, поселення ранньослов'янського періоду, що датуються добою черняхівської культури. На підвищенні лівого та правого берегів гирла р. Вишеньки, а також на південно-західній околиці міста, на першій надзаплавній терасі лівого берега Вишеньки, праворуч і ліворуч Барського шосе, простежуються залишки трипільських поселень.

В епоху раннього залізного віку було збудовано перше на території Вінниці укріплення. Воно розташовувалось на мисі правого берега Південного Бугу та лівого берега р. Вишеньки (сучасна територія лікарні ім. акад. О. Юценка). Вигідне місце розташування укріплення, на думку багатьох дослідників, зумовило його використання і перебудову в пізніші часи, зокрема у слов'янські.

Ймовірно, у передскіфські часи (VIII-VII ст. до н. е.) було побудоване ще одне укріплення в межах сучасної Вінниці – на пагорбі ліворуч від мосту, що веде на Старе місто. Поселення скіфського часу (VII-VI ст. до н. е.) зафіксовані поблизу педучилища, на лівому березі Південного Бугу. З V-VI ст. в околицях сучасної Вінниці простежується присутність східнослов'янського населення. Селища уличів датовані VIII-XI ст. Наростаюча загроза для осілого землеробського населення Середнього Побужжя з боку печенігів і половців примусила уличів будувати земляні укріплення, використовувати стародавні городища. Так на високому береговому мисі поблизу лікарні ім. акад. О. Юценка було споруджено невелике земляне укріплення, яке відділялось від плато з напільного боку валом.

Як свідчать археологічні дослідження, практика використання старих земляних укріплень впроваджувалась й у ранньослов'янський період (X-XI ст.). Давньоруські матеріали виявлено на території Сабарівського городища та на городищі скіфського часу поблизу Прибузького. Приблизно в цей же час виникає невелике земляне укріплення на теперішньому острові Кемпі (Фестивальному), від якого не збереглося і сліду. Можливо, це укріплення існувало ще декілька століть, що дозволило дослідникам давньої історії міста говорити про два перші Вінницькі замки – на острові та на староміському пагорбі.

Картографія археологічних об'єктів довкола міста показує, що для тривалого мешкання в давнину обиралися переважно захищені скелясті пагорби, тераси пологих берегів Південного Бугу та гирла річок Вишеньки та Віннички. З часів кам'яного віку виділилось три основних осередки, довкола яких відбувалось формування майбутнього міста.

Перший – невеликий мис біля лікарні ім. акад. О. Юценка, утворений гирлом річки Вишеньки і правим берегом Південного Бугу, та скелястий лівий берег в районі педагогічного училища. Саме на цьому місці вперше фіксуються сліди перебування первісної людини доби пізнього палеоліту, потім – трипільського часу, епохи бронзи, раннього залізного віку, давніх слов'ян та русичів. Це найдавніші місця перебування людини в межах сучасного міста, які послідовно представляють етапи заселення території.

Другий осередок простежується в районі Сабарівського мису, утвореного лукою Південного Бугу. Тут, по обох берегах ріки, люди мешкали від доби енеоліту (трипільська культура). Цю місцевість надовго обжило населення за скіфських часів (VII-VI ст. до н. е.), яке збудувало тут невелике земляне городище і розпочало будівництво другого.

Третя група археологічних старожитностей простежується від гирла р. Віннич-

ки до мосту на Старе місто, де також за доби трипільської культури мешкало давнє землеробське населення.

Певні групи археологічних пам'яток простежені за кілька кілометрів від річища Південного Бугу.

Таким чином виникненню міста передувало тривале освоєння Середнього Побужжя різноплеми́ним населенням ще від часів кам'яного віку. Еколого-географічні, економічні, етнокультурні та воєнні причини неодноразово переривали історичну тяглість розвитку регіону.

Велику роль у появі міста відіграли процеси становлення та посилення східнослов'янських племен. Наприкінці IX – на початку X ст. під натиском печенігів значна частина племен уличів переселилася з Подніпров'я на Побужжя, а потім – ближче до Північного Причорномор'я. На Південному Бузі залишилось змішане антсько-улицьке населення, яке й збудувало в районі Вінниці укріплення та поселення X-XI ст.

У літописні часи (X-XI ст.) «уличі та тиверці сиділи по Дністру». «Повість временних літ» повідомляє, що київський князь Олег брав данину і панував «над полянами, і древлянами, сіверянами, радимичами, а з уличами і тиверцями воював». Незабаром Середнє Побужжя ввійшло до складу Київської Русі, і вже у 907 р. у відомий похід на Константинополь Олег взяв із собою «тиверців, відомих як товмачі».

Основну загрозу для мешканців Середнього Побужжя на той час становили печеніги, половці, а згодом – татари. З середини XIII ст. татаро-монгольські племена поглинули половців і склали основну загрозу регіону. У 1240 р. орди Батия захопили Київ, монголо-татарські завойовники рушили на захід і незабаром вторглися на Пониззя. Не знайшовши у західних сусідів допомоги і підтримки в боротьбі з навалою, галицько-волинський князь Данило Романович змушений був визнати залежність від Золотої Орди. Татари брали з подолян данину, а самі кочували в Дикому полі у степах на південь від річок Синюха та Тясмин.

На багате, хоч і ослаблене монголо-татарськими поборами Поділля зазіхали угорські, польські, литовські феодалі. У 1362 р. великий князь литовський Ольгерд захопив ці землі і роздав своїм племінникам: Федорові, Юрієві, Олександрю і Костянтину Коріатовичам. Історіографічна традиція XIX-XX ст. першу писемну згадку про Вінницю пов'язувала саме з цією подією.

Заснування Вінниці пов'язане з ім'ям племінника князя Ольгерда Федора Коріатовича. У 1363 р. він заклав дерев'яну фортецю на високій кручі, нижче впадіння у р. Буг його лівого допливу – р. Вінички. Назва «Вінниця» зустрічається вже в документі, підписаному 13 червня 1385 р. у Кракові королем Владиславом Ягелло.

Розташування Вінниці на перехресті важливих торговельних шляхів – до Чорноморського побережжя, Волощини та Туреччини, Західної Європи – було важливою підставою для її економічного розвитку. Розвиток міста гальмували напади кримських татар, що йшли на Поділля Чорним та Кучманським шляхами. Не

завжди загони литовського князя могли дати гідну відсіч кочівникам. У 1399 р. литовські війська зазнали поразки від татар на р. Ворсклі. Як наслідок, була пограбована Правобережна Україна, зазнала спустошень і Вінниця. Стратегічні інтереси у цьому регіоні мала й Польща. У 1435 р. полякам вдалося захопити західну частину Поділля. Східна його частина (Брацлавщина разом з Вінницею) продовжувала перебувати у Литовській державі. З цього часу місто стало центром Вінницького староства.

У першій чверті XV ст. міські землі межували зі Стрижавкою, Якушинцями, Черленковом. Вінницькі міщани користувалися великими земельними наділами, тримали 27 пасік.

Одна з перших згадок про відмежування Вінницьких земель належить до 1566 р. Вінницький староста Богуш Корецький зробив об'їзд вінницьких земель, внаслідок чого було укладено документ. Південно-західні межі вінницького староства окреслені 1603 р. у декреті про відмежування маєтку с. Шкуринців (володіння Хруслинського) від сіл Тюльок (Івана Черленківського), Луки (Івана Мелешка) та вінницького замку. Також були зафіксовані територіальні межі Вінниці.

У зв'язку з захопленням у 1606 р. вінницьким старостою В. О. Калиновським п'ятничанських земель, судді Люблінського коронного трибуналу зробили об'їзд меж Вінницького староства та п'ятничанського маєтку. Межі проходили від впадіння р. Тяжилів у р. Буг аж до верхів'я р. Семенки, звертаючи далі до р. Вельбешівки (до її впадіння в р. Буг), а через Буг р. Суницею до стрижавської та якушинецької п'яти; далі через ліс – до долини Великої, потім – до іншої долини, яка впадає у Буг навпроти гирла р. Тяжилів.

За часів вінницького старости Яна Одживольського (1638-1649) проведено межі між Якушинцями, П'ятничанами та Вінницею.

Характерною особливістю суспільного життя XVI ст. були конфлікти між вінницькими старостами, зем'янами та міщанами.

За часів князювання Семена Олельковича (50-60-ті рр. XV ст.), великого князя київського, Вінниця, що входила до Київських земель, вже виступає значним торговельно-промисловим осередком (згідно з люстрацією 1471 р. у місті було 15 корчем). У XVI ст. для вінницької громади був характерним однонаціональний – український – склад населення. Протягом наступного століття національний склад вінницької громади майже не змінився. Це стосується і місцевих старост. Від кінця XV ст. і до 1569 р. вінницьке староство не надавалось іноземцям (окрім московіта С. Пронського). Цю посаду обіймали волинські магнати-українці: кн. Костянтин Острозький (1491-1529 рр.; з 1517 р. передав управління кн. Роману Сангушку); кн. Ілля Острозький (1529-1541 рр.), кн. Федір Сангушко (1542-1550 рр.) та кн. Богуш Корецький (1550-1579 рр.).

У 1640 р. Вінниця отримала підтвердження на Магдебурзьке право. Самоврядування здійснювалось виборним магістратом, куди входила рада з восьми чоловік на чолі з бурмистром. Ремісники об'єднувалися в цехи.

За Люблінською унією 1569 р. Брацлавщина перейшла під владу Речі Посполитої і була перетворена в Брацлавське воєводство. У 1598 р. у Вінницю були переведені всі урядові установи, і вона стала центром Брацлавського воєводства, тому що Брацлав ще частіше піддавався нападам татар, та й неспокійна Запорізька Січ знаходилася близько. Це обумовило наступний етап зростання Вінниці – забудову правого берега Бугу. Нове розташування замку, що зайняв найважливіше місце в структурі міста, сформувало і розпланувальну мережу вулиць Правобережжя. У 1610 р. брацлавський староста Валентин Калиновський пожертвував тридцять тисяч злотих і два села для колегії єзуїтів, що оселилися у Вінниці. Вони побудували костюл, колегіум (школу), конвikt (гуртожиток), оточивши їх товстими цегляними мурами з наріжними баштами. Ансамбль розмістився на пагорбі правобережжя. Його будівлі у свій час сильно вражали капітальністю і добротністю, і з тих пір за ними закріпилася назва Мури (від латинського *murus* - стіна).

У 1616 р., на противагу колегії єзуїтів, був заснований православний Преображенський монастир. І почалося змагання двох віросповідань. У 1621 р. у Вінниці з'являються домініканці, яким староста Ян Ордживольський дав місце в Мурах і великі маєтності. Вони побудували монастир. Ще через п'ять років відкривається другий православний монастир – Благовіщенський. Важливу роль відігравали тоді православні церковні братства, у Вінниці – братство Козьми і Дем'яна, організоване незабаром після Люблінської унії. Братська школа проіснувала у Вінниці поруч з Мурами близько двохсот років. У 1632 р. за сприяння видатного діяча української культури митрополита Петра Могили був відкритий православний колегіум при Вознесенському монастирі. Але сім років по тому, через підступи єзуїтів, колегіум закритися. А в 1645 р. при Благовіщенському православному монастирі була створена братська школа.

У 1640 р. король Владислав IV дав місту грамоту замість тих, що були втрачені під час пожежі в замку. Відповідно до цієї грамоти відновлювалося право магдебурзького суду, детально викладався порядок виборів посадових осіб, їхні відносини зі старостами і т. п. Однак королівські привілеї стосувалися в першу чергу поляків і католиків загалом. Тому, коли в 1648 році спалахнула національно-визвольна війна, Вінниця зайняла в ній значне місце.

Сьомого липня 1648 р. повстанці на чолі з полковником Максимом Кривоносом звільнили Вінницю від шляхетських військ і вона стає сотенним містом Кальницького полку. У листопаді 1649 р. в місті зупинявся сам Богдан Хмельницький, котрий повертався з полками з-під Зборова після укладання перемир'я, за яким Вінниця була включена в число міст, де гетьман тримав свій гарнізон. Але на початку 1651 р. польсько-шляхетські війська, порушивши перемир'я, вторглися на Поділля. До Бугу наближався коронний гетьман Марцін Калиновський. 11 березня його двадцятитисячний авангард став біля міста. У Вінниці, в укріпленому Вознесенському монастирі знаходилося три тисячі козаків під проводом Івана Богуна. Маючи намір раптовим ударом захопити місто, командир авангарду Ланцкоронський кинув у бій проти загону

козаків, що вийшли назустріч, своїх крилатих гусарів. Вони вишикувалися півмісяцем і почали оточувати невеликий загін. Однак козаки ринулися на ліве крило супротивника, прорвали бойовий порядок, кинулися до ріки, захоплюючи за собою півмісяць. Козаки, які рушили до монастиря, заманили гусарів на лід Бугу, де заздалегідь були підготовлені присипані соломною і снігом ополонки. Почалася облога. Багаторазові штурми монастиря ні до чого не призводили. Незабаром прийшла звістка, що на допомогу обложеним Хмельницький послав Уманський полк Йосипа Глухого і Полтавський полк Мартина Пушкаря. Супротивник поспішив відійти, але його наздогнали в Якушинецькому лісі під Вінницею і знищили.

Протягом 1653-1667 рр. Вінниця була полковим містом гетьманської держави. Після андрусівського перемир'я 1667 р. Брацлавщина, як і вся Правобережна Україна, залишилась під владою польської корони. Однак Річ Посполита настільки ослабла, що не змогла протистояти натиску Османської імперії і за Бучацьким миром 1672 р. віддала туркам значну частину Подільського, Брацлавського і Київського воєводств. Двадцять сім років, до 1699 р., володарювало на цих землях створене турками Сарматське князівство.

Протягом усього XVIII ст. відбуваються козацько-селянські повстання й триває «гайдамаччина». Це був народний протест проти посилення магнатської колонізації і захоплення селянських земель. Незважаючи на могутні соціальні потрясіння, магнатське землеволодіння продовжувало розквітати. Справжніми некоронованими подільськими королями стали Потоцькі. Великими маєтками розпоряджались Грохольські, Ярошинські, Свейковські. Найвищого розквіту магнатська економіка досягла в 1760-1790-х рр.

З середини XVII ст. Вінниця втрачає позицію економічного центру регіону. Западає цехова організація. Ремісники перетворюються на хліборобів. Решта, що зберегла свій статус, об'єдналася в один цех на чолі з цехмістром. Послабленням міщанської громади скористався вінницький староста Мартин Калиновський (1722-1756 рр.). Він, а пізніше його син Людовик, відібрали привілеї у городян. Юридичний статус у недавньому минулому багатих міщан був зведений до кріпацтва. Таких людей називали «чесними» або «робочими».

Як наслідок, Вінниця втратила автономію, незалежний міський суд. Із середини XVIII ст. вінницький уряд призначав староста. Таку політику продовжив староста Йосиф Чосновський (1756-1782 рр.). За його урядництва зростає кількість орної землі, відібраної у міщан.

Економічна ситуація покращилась у другій половині XVIII ст. Започатковані польським урядом у першій половині століття «слободи» (звільнення мешканців на 15-30 років від повинностей і данин), відновлення балтійського експорту та реставрація фільваркового господарства призвели до приросту міського населення. На 1767 р. у Вінниці нараховувалось 29 крамниць, численні шинки, корчми. У 1770-х рр. функціонує ряд цехів, зокрема кушнірський, кравецький, виникає перша у Вінниці мануфактура.

На кінець 80-х рр. XVIII ст. у місті нараховується 3700 мешканців. Економічне життя столиці воєводства зосереджувалось довкола ринку. Поряд стояли ратуша та єврейські крамниці. У межах міста були такі вулиці як Капуцинська (або Довга), Шляхетська, Красносільська, Міська, Широка. До міста вів в'їзд з західної частини – через Летичівську браму. Від ринку до Бугу тягнулася Єрусалимівка. Тут діяла синагога. Від мурів до ринку та Бугу йшли підземні ходи. Їх збудували єзуїти ще в XVII ст.

У XVII ст. Вінниця розширюється територіально: у другій чверті виростає так зване Завалля – Нове місто, біля Летичівської брами, а на південному заході – передмістя Садки.

На лівому березі р. Бугу поряд зі Старим містом постає Слобідка Зубицького, над р. Винничкою – вінницькі (або Старі) Хутори. Біля них виростають Малі Хутори, Щітки та Телепеньки. Навпроти замку за старостування Й. Чосновського з'являється містечко Юзефпіль. Однак ця назва невдовзі поступилася іншій, нині знаній як Замостя. У 80-х рр. XVIII ст. стає відомо про слободу Тяжилів над однойменною річкою.

У 1785 р. через Буг був збудований новий міст. За річкою при дорозі, що йшла до Кізякова та П'ятничанського кордону, знаходився фільварок, поряд – броварня. Нижче домініканського монастиря була гребля через р. Буг. На ній стояли три дерев'яні млини.

Вінницький староста Й. Чосновський скасував принцип виборності місцевих органів влади та особисто призначав війта та міську раду. З 1756 р. місто перебувало у довічному володінні Чосновського. Конституцією 1775 р. Вінниця представлена експектативним правом (тобто таким довічним правом, яке починало діяти по смерті попереднього власника) київському каштеляну Йосипу Стемпковському. Від нього місто було переуступлене князю Станіславу Понятовському, а червні 1790 р. – графу Пропу Потоцькому.

У 1790 р. Вінниця набула автономії та решти прав, дарованих привілеєм 1640 р. Як і раніше влада в місті перейшла до рук магістрату – виборчого органу міщан, який складався з ради, суду та гміни.

Після другого розділу Польщі (1793 р.) Поділля і Брацлавщина відійшли до Російської імперії і утворили Подільську Губернію. До західної частини губернії увійшло Подільне воєводство, в східну – Брацлавське. Вінниця стала губернським містом. У будівлях колишньої єзуїтської колегії розмістилася службова резиденція губернатора Ф. Ф. Берхманата та губернські присутствені місця; сам же губернатор мешкав у П'ятничанах в палаці графа Грохольського.

Наприкінці XVIII ст. у місті було лише 5 мурованих будинків, а разом з дерев'яними – 839. З початку XIX ст. Нове місто поступово забудовується, розсуваючи свої межі все далі і далі від Мурів. З'являється чимало цегляних будинків на кам'яних фундаментах. Використовувався місцевий граніт, що виходив на поверхню на берегах Бугу. Розробку каменю прибрав до своїх рук міський уряд, пере-

даючи в оренду права на заснування та експлуатацію каменоломень підприємцям.

На 1852 р. кількість будинків у місті збільшилась до 1477, з яких 23 були мурованими. В 1860 р. у Вінниці вже 1501 будинок (25 мурованих).

Впродовж досліджуваного періоду провідну роль у місті у виробництві предметів широкого вжитку та наданні різноманітних послуг відігравали цехові корпорації ремісників та поодинокі ремісники.

У 1860 р. в місті мешкало 10000 жителів, було 5 шкіл, лікарня, 190 крамниць. Працював театр. Важливим стимулом подальшого розвитку міста стало будівництво Києво-Балтської залізниці та відкриття залізничного сполучення Козятин – Здолбунів, завдяки чому відкрилась можливість безпосередніх зв'язків з Києвом, Одесою, Москвою, Петербургом, а також Польщею. За останні сорок років XIX ст. Вінниця зросла майже в 3,5 раза. Їй належало перше місце в Подільській губернії за розміром товарообороту.

У місті починають один за одним відкриватися промислові підприємства. У 1880 р. завершено будівництво чавуноливарного механічного заводу «Молот» фабриканта Львовича. Це перше індустріальне підприємство Вінниці. На ньому виробляли машини для цукрових та винокурних заводів, чавунну та мідну апаратуру, соломорізки, кінні приводи і нескладні сільськогосподарські машини, відливали металеві вироби для господарських та побутових потреб.

Наприкінці XIX ст. у Подільській губернії триває інтенсивний розвиток цукрової промисловості. Посіви цукрових буряків стали основним джерелом прибутку подільських поміщиків.

У роки Першої світової війни відомий київський цукрозаводчик Л. Бродський викупив у міської думи 35 десятин землі між залізничним вокзалом та Тяжоловом для будівництва цукрово-рафінадного заводу. Для його зведення виникло акціонерне товариство з капіталом у 5 млн. карбованців. Завод був розрахований на виробництво 15 млн. пудів рафінаду на рік.

З 1880 р. центральні вулиці Вінниці почали освітлювати гасовими ліхтарями. Лише в 1910 р. Київське відділення російського товариства "Всеобщая компания электричества" споруджує електростанцію, а в 1910-1911 рр. – електроосвітлювальну мережу, яка обслуговувала адміністративні установи та будинки багатіїв. У цей час електричні ліхтарі з'являються на вулицях міста.

У червні 1910 р. у Вінниці виникло акціонерне товариство, яке стало до будівництва суперфосфатного заводу, який уже в 1912 р. дав першу продукцію. Він являв собою одне з найзначніших хімічних підприємств країни і був обладнаний за останнім словом тодішньої науки і техніки. З підприємств легкої промисловості найбільшою була взуттєва фабрика «Ястреб», заснована в 1913 р., яка працювала в основному на продукції місцевого шкіряного заводу.

Важливу роль в економіці міста відігравала торгівля. Певне пожвавлення у розвиток торгівлі внесло розширення транспортної системи. Протягом 1880-1881 рр. у місті велось будівництво шосейної під'їзної дороги, яка простягалася від мостів

через Буг до воріт залізничної станції. Її будівництво значно поліпшило зв'язок центральних районів міста з залізничною станцією.

На 1897 р. у Вінниці, де в той час мешкало вже 30,5 тисяч жителів, було 8 лікарів. На початку ХХ ст. кількість лікарів та іншого медичного персоналу в Вінниці дещо збільшилася. В 1897 р. було відкрито окружну лікарню для психічнохворих, яка обслуговувала три губернії – Київську, Волинську та Подільську. Перший лікувальний стаціонар у місті з'явився в 1905 р., коли земській лікарні на чолі з хірургом Л. І. Малиновським було надано приміщення на 75 ліжок. 8 червня 1917 р. розпочала роботу Пироговська лікарня (сучасна обласна лікарня).

Мережа освітніх закладів Вінниці, яка склалася на початок ХХ ст., обслуговувала не тільки місто, а й усю губернію. В 1890 р. після наполегливих клопотань громадськості про відкриття у місті середнього навчального закладу з Могилева-Подільського до Вінниці перевели реальне училище, для якого в 1891 р. київський архітектор Чекмарьов спорудив спеціальне приміщення. Значними подіями в житті міста було відкриття міністерської жіночої гімназії (1900 р.), чоловічої гімназії (1907 р.), комерційного училища, двох 4-класних училищ, музичної школи. Перед 1917 р. у Вінниці функціонувало також кілька приватних навчальних закладів. Найбільшим з них була жіноча гімназія Драганової, що відкрилась у 1903 р. 1 жовтня 1909 р. у Вінниці відкрилася учительська семінарія, переведена сюди з с. Потоків (нині Жмеринського району). Учительська семінарія готувала вчителів початкових шкіл. При семінарії відкрили також двокласне училище. 1 липня 1912 р. у Вінниці відкрився учительський інститут.

У лютому 1907 р. почала працювати Вінницька міська публічна бібліотека ім. М. Гоголя. Вона обслуговувала дорослих читачів усіх станів і звань, крім студіюючої молоді та солдатів. Значною подією в культурному житті Вінниці було будівництво на Замості Народного дому, який розпочав свою роботу 1902 р. з просвітницькими цілями, в основному для молоді. В ньому знаходилася сцена з декораціями для постановки п'єс, зокрема там часто виступала українська аматорська трупа, що складалася зі службовців місцевого державного складу; розміщувалися бібліотека та читальня Товариства народної тверезості. В 1910 р. у місті був відкритий спеціально збудований і добре обладнаний міський театр (тепер театр ім. Садовського). Віднині вінничани мали змогу дивитись вистави не лише у виконанні самодіяльних, а й професійних акторів, які входили до трупи місцевого театру. До Вінниці почали приїждити колективи з великих міст країни. В цей же час у місті з'являються стаціонарні кінотеатри – «ілюзіони». Перший такий «ілюзіон» - «Амбрось» - був відкритий співвласниками Є. К. Добржанською і К. Ф. Ловицьким у 1911 р. на території садиби відомого міського лікаря і домовласника М. Ф. Недельського по вул. Богдана Хмельницького (вул. Козицького). За кілька років у місті відкрилося багато кінотеатрів, найвідомішими з яких були «Електро-Біограф» (1911 р.), «Експрес» (1913 р.), «Патеграф» (1914 р.). У 1913 р. отримано дозвіл на спорудження «літнього дерев'яного балагана для кінематографа» Т. Д. Лентовська-

Едуадсь – у саду ротмістра С. П. Толстого по вул. Катерининській (на місці сучасного літнього театру). Будівництвом театру, названого «Антрепренер», керував Г. Артинов. Улюбленим місцем прогулянок і розваг вінничан був сад-парк літнього театру, де знаходилися майданчики для гри в теніс, крокет і футбол.

На початку ХХ ст. постало питання про надійний зв'язок центральної частини міста з Замостям, де розташувались основні промислові підприємства та залізнична станція. До того часу цей зв'язок здійснювався через дерев'яний міст, що був перекинутий в 1886 р. через р. Південний Буг навпроти сучасної електростанції. В 1902 р. були споруджені нові залізні мости через обидві протоки Бугу, що омивають острів Кемпа. Для зв'язку зі Старим містом в 1909 р. спорудили наплавний міст через Буг. Він замінив собою пором. Вінницькі мости були збудовані за проектом цивільного інженера з Кам'янця-Подільського М. І. Новикова.

У 1910 р. в кінці вулиці Театральної (нині – вул. Козицького) біля будинку Кумбари побудували кам'яні сходи, що служили спуском до порому, який з'єднував Нове місто з військовим містечком. Склалися вони із 118 сходинок, з верхньої відкривався чудовий краєвид на р. Буг та околиці міста. Влітку це було місце прогулянок вінничан. Проектантом спуску був інженер Г. Артинов.

На початку ХХ ст. у місті швидко зростає кількість населення, високими темпами ведеться будівництво. Всі питання будівництва міста підпадають під керівництво місцевого самоврядування. Архітектурні проекти розглядаються при міському управлінні інженером-архітектором. Управління міста в цей час відбувалось таким чином: міська дума обирала міську управу – виконавчий орган, який здійснював керівництво життям міста. Міську раду мали обирати ті жителі міста, які сплачували податки.

У 1911 р. Вінницю населяло 50 тис. мешканців. Церков і молитовних будинків було майже 30, вулиць – 55, фабрик і заводів – 15, одна бібліотека і лазня, 4 лікарні. Понад 10 ресторанів, 9 готелів, електростанція працювала 16 годин на добу, побудовано першу чергу водогону, встановлено електроосвітлення.

Зі зростанням міста все актуальнішою ставала необхідність влаштування трамваю, або, як він тоді звався, - «електричної залізниці». До 1913 р. єдиним видом міського транспорту у Вінниці були візники. 1 вересня 1912 р. розпочалося спорудження трамвайної колії з центру (від жіночої гімназії) на Замостя, де зосередилися основні промислові підприємства – суперфосфатний завод, механічний завод «Молот», насінневий завод та інші. Крім того, тут знаходилась залізнична станція та численні складські приміщення. Спорудженням трамвайної лінії, яким керував інженер Г. Артинов, займалась «Всеобщая компания электричества». 14 жовтня 1913 р. містом пройшов перший трамвай. Спочатку існувало два маршрути: перший – від вокзалу по вул. Олександрівській (проспект Коцюбинського) через міст по Поштової вулиці (вул. Соборна) до реального училища і другий – по Миколаївській вулиці (вул. 50-річчя) до артилерійських і піхотних казарм.

Починаючи з кінця ХІХ ст., поступово поліпшувався санітарний стан Вінниці,

передусім центру міста й тих кварталів, де жили заможні городяни. Однією з найважливіших проблем у місті було постачання населення доброякісною питною водою. Більшість мешканців користувалась водою з Бугу і лише незначна заможна частина міського населення мала змогу споживати колодязну воду. В 1910 р. почалося будівництво міського водогону. З 1913 р. міська дума почала займатися питанням будівництва каналізації; був складений кошторис на спорудження 35 км каналізаційної мережі, на яке планувалось затратити 763 тисячі карбованців. Однак будівництво каналізації у Вінниці не було здійснено в зв'язку з початком імперіалістичної війни.

В 1914 р. Вінниця стає адміністративним центром Подільської губернії.

У Вінниці завжди проживали представники різних національностей і, відповідно, різних релігійних конфесій. Найбільше у місті було православних храмів, а саме, Свято-Преображенський собор в центрі міста, перероблений з колишнього домініканського костельу, закритого в 1831 р., церква св. Кирила і Мефодія (при реальному училищі), цвинтарна церква Воскресіння Христа, церква св. Георгія на Великих Хуторах, церква св. Іоанна Богослова на Малих Хуторах, церква св. Володимира (полкова, влаштована на пожертви офіцерів, солдат і священника), Вознесенська церква, церква св. Миколи (на Старому місті). В цей час у місті був лише один католицький костель – колишній капуцинський кляштор, перейменований в 1888 р. на парафіяльний римо-католицький костель. Для іудейського населення Вінниці діяло три синагоги і 13 молитовних шкіл (на 1911 р.).

На початку ХХ ст. у місті діяло багато різноманітних товариств і організацій. Найбільшим і найвідомішим було Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, що розпочало свою роботу в 1899 р. Метою товариства, діяльність якого охоплювала всю Подільську губернію, був «всебічний розвиток виробничих сил Поділля, підняття на вищий ступінь господарської культури». Товариство влаштовувало у Вінниці сільськогосподарські виставки і ярмарки. Крім того, діяли літературно-мистецьке товариство (з 1908 р.), єврейське літературне товариство (з 1910 р.), районний комітет Єврейського колонізаційного товариства, товариство допомоги бідним євреям м. Вінниці (з 1909 р.), польський громадський гурток (з 1909 р.), медичне товариство (з 1903 р.), вільно-пожежне товариство (з 1899 р.), страхова каса взаємної допомоги (з 1909 р.), три споживчих товариства та інші. Навесні 1910 р. на островах річки поблизу пляжу Кумбари було відкрито яхт-клуб «Спорт», метою якого був фізичний розвиток учнів реального училища.

Бурхливі події відбувались у місті протягом 1917-1918 рр. Завдяки вигідному географічному розташуванню у ньому перебували штаби революційних військ. Владу утримували революційні комітети робітничих та солдатських депутатів, ставленики австро-угорських військ, денікінської армії. У лютому 1919 р. тут перебував уряд Української народної республіки.

В 1932 р. Вінниця стала адміністративним центром новоствореної Вінницької

області, в якому на початок війни (1941 р.) нараховувалось майже 100 тис. жителів. Після визволення у 1944 р. у Вінниці залишилось лише 27 тис. жителів. З 50 промислових підприємств уціліло тільки 10. Повністю було зруйновано понад 1880 житлових будинків.

На кінець 1948 р. була відроджена майже вся промисловість міста. На початок 1955 р. кількість населення перевищила довоєнний період. З 1951 по 1990 рр. випереджаючими темпами розвивались галузі, що визначають технічний прогрес. Побудовані і реконструйовані десятки промислових підприємств: підшипниковий завод, швейна фабрика, завод керамзитового гравію, радіотехнічної апаратури, картографічна фабрика, завод «Кристал» та ін. Була введена в експлуатацію троллейбусна лінія протяжністю 65 км.

З Вінниччиною пов'язані імена багатьох відомих діячів – російського фельдмаршала О. Суворова, декабриста П. Пестеля, поетів О. Пушкіна, М. Некрасова, Т. Шевченка, Лесі Українки, Василя Стуса, письменників І. Котляревського, Марко Вовчок, М. Коцюбинського, Я. Івашкевича, композиторів П. Чайковського, М. Леонтовича, художників М. Сошенка, М. Реріха, видатних полководців двічі Героїв Радянського Союзу І. Черняхівського, Р. Малиновського, І. Бойка. У садибі Вишня, що у Вінниці, останні 20 років свого життя провів видатний вчений, хірург і анатом, громадський діяч і педагог М. Пирогов. Нині тут функціонує національний музей-садиба.

3.1.2. Містобудівний розвиток м. Вінниці

Ландшафтно-розпланувальна структура давньої Вінниці, за археологічними даними та писемними відомостями, має глибоку антропогенну хронологію і є наслідком тривалого формування поліцентричної агломерації над р. Буг. З найдавніших часів на кожному історичному етапі в межах сучасної Вінниці створювались центри носіїв певної етнокультури.

Разом з тим, завдяки археологічним знахідкам, можна спостерігати спадкоємний містобудівний розвиток в найбільш зручних для оборони, придатних для витримування облоги територіях – підвищених та захищених природними водними бар'єрами – в гирлах річок Вишні, Вінички та річкака над Бугом. Про це свідчать археологічні знахідки на цих трьох замчищах. Дерев'яно-земляні укріплення – городні на мисі Вишеньки, за попередніми висновками археологів, були відновлені у XIV ст.; оскільки прилеглого житлового посаду не було виявлено, це замчище археологи ідентифікували як можливий південний форпост Вінниці.

Містобудівний розвиток у XIII-XVIII ст.

Писемні свідчення (1471 р.) вказують на розвиток міста в районі Вінички. Поступальний розвиток забудови з функціями, що притаманні місту, пов'язують з появою на р. Віничці наприкінці XIII ст. садиби Клименчиків. Розвитку міста сприяло його розташування, важливе під час брацлавсько-угорсько-польського походу 1354 р.

Наведені особливості розвитку Вінниці цього періоду дають пояснення нашаруванням згарищ та відбудов XIII-XIV ст., виявлених археологами на вінницькій Замковій горі (точніше, на її напольно-посадській ділянці, що залишилась після каменярі XIX ст. та будівництва староміського мосту XX ст.).

Будівельні особливості замку та міста періоду литовського панування, їх розпланувальна структура в основному повторювали відповідні риси давньоруських міст.

Перший Вінницький замок

Замок був невеликий і представляв у плані прямокутник розміром приблизно п'ятдесят на сімдесят метрів. Стіни зрубної конструкції, складені з соснових і дубових брусів в кліть, мали довжину близько шести метрів кожна. З внутрішньої сторони стіна була плетена з лози з глиняною обмазкою. Поверх шестиметрової глухої стіни влаштовувався критий рубаний парапет – бланкування або обланки, - в якому залишали отвори для стрільби. З боку двору уздовж стін тягнулися сараї-комори; їх дахи служили помостами, де складувалися запаси для оборони. Тут же стояли дерев'яні корита з водою на випадок пожежі. По кутах височили рубані башти з виходом на бланкування. У баштах були встановлені гармати. Проїзд комірної башти закривав звідний міст. У центрі двору стояла Покровська церква, поряд розташовувалися службові й господарські споруди. Тут же колодязь і таємний хід до річки. Не завжди замок був грізним та неприступним. У матеріалах ревізії 1471 р. в ньому була тільки одна гармата і дві пищалі.

У другій половині XV ст. Вінниця за привілеєм Олександра Казимировича вже користувалася Магдебурзьким правом. Самоврядування здійснювалося виборним магістратом, куди входила рада з восьми чоловік на чолі з бурмистром, лава — суд з п'яти лавників з войтом і гмина з дванадцяти чоловік.

У XVI ст. почастишали набіги кримчаків на подільські землі й вінницький замок уже не вмщав тих, хто прагнув сховатися за його стінами. У 1541 р. татари особливо жорстоко спустошили околиці Вінниці й захопили багато полонених, яких, правда, вдалося відбити. Король Сигізмунд I направив сюди свого секретаря Льва Патєєвича Тишкевича, який у 1545 р. дав детальний опис побаченого. За його словами, вінницький замок був дуже малий і «...деревом вельми тонким роблений», в стінах були дірки «... не тільки людям під час пригоди від ворога ніде запертися і оборони вчинити, але і бидла страшно заперти». Озброєння вінницького замку складалося з трьох гармат та ще двадцяти гаківниць і тридцяти дев'яти аркебуз. На три гармати було два пушкарі-гармаші. В роки мирного затишся стан замку також бажав кращого.

У 1558 році був зведений новий замок на неприступніших земляних валах острівця Кемпа (тепер – Фестивальний). Замок був також дерев'яний, і у 1580 р. був спалений татарами.

У 1598 р. до Вінниці були переведені всі урядові установи, і вона стала центром Брацлавського воєводства. Це зумовило наступний етап зростання Вінниці

– забудову правого берега Буга. Нове розташування замку, що зайняв найважливіше місце в структурі міста, сформувало і розпланувальну мережу вулиць Правобережжя, що пучком сходяться до моста, пізніше перекинутого на замковий острів Кемпа, а з нього – на лівий берег. Ця схема вулиць існує і нині.

У 1610 р. почав розбудовуватися архітектурний комплекс колегії єзуїтів. У 1616 р. заснований православний Преображенський монастир. У 1621 р. у Вінниці з'являються домініканці, які в Мурах, поряд з єзуїтами, побудували монастир. Ще через п'ять років відкривається православний Благовіщенський жіночий монастир.

Протягом XVI-XVIII ст. у Вінниці склалося два способи освоєння території, дві основні містобудівні форми: староміська – результат розвитку давнього “города” з орієнтовною композицією забудови і новоміська – результат створення міського майдану та головних вулиць і монастирів Нового міста засобами щільної, лінійно орієнтованої забудови, у т. ч. й єврейського містечка Єрусалимівки. Кожна з цих містобудівних форм має власну об'ємно-просторову структуру та об'єкти культурної спадщини.

Містобудівний розвиток у XVIII-XIX ст.

Після приєднання Поділля до Російської імперії Вінниця стала губернським містом, але після організації Подільської губернії з центром в Кам'янці Вінниця була переведена в ранг повітового міста. В описі вінницького герба 1796 р. сказано: «В 1650 году королем Яном-Казимиром дан сему городу герб, который изображает в красном поле золотую уду, на два жала в стороны разделенную, а в корни содержащую крепость, под которою косым крестом же положены два меча натурального вида». З капітальних споруд в цей час домінували муровані комплекси трьох кляшторів. Замку вже не існувало, й тільки на Кемпі, в земляному укріпленні було влаштовано «строение для содержания арестантов».

Поштовхом для динамічнішого розвитку Вінниці стало будівництво у 1870 р. недалеко від міста залізниці Київ-Балта-Одеса. В місті з'являються промислові підприємства, будуються муровані споруди. Одночасно розплановують квартали на лівому березі Бугу, у так званому Заваллі (за валами), чи Замості, Забужжі – між річкою та залізницею.

У Новому місті розпланувальна мережа вулиць сходилась пучком до мосту через Буг, а головною магістраллю все ще залишалась вулиця Соборна. Інші вулиці розходились уздовж країв високого мису, що його огинала річка, і перетиналися вулицею від мосту через Буг: це вулиця Козицького, колишня Купецька.

На цей час, як свідчить опис плану Вінниці 1795 р., місто “простирается на две, шириной на полторы, окружностью на пять верст, разделяется на две части – старый и новый город. Жителей в нем обоего пола до 3242. В городе 896 строений, в т. ч. каменных 8. Первое строение суть в бывшем иезуитском монастыре, в котором находится кафедральный костел, гимназия и флигели для жилища учителей. Второе – в доминиканском кляшторе. Третье – в капуциновском кляшторе и

при оном сад, обнесен каменною оградою. Церквей греко-униатских деревянных три, еврейских синагог две. Река Буг течением своим разделяет новый город от старого, чрез реку сделана плотина, на которой мельниц мучных три, четвертая медная молотовая машина. В реку близ города впадает малая река Винница, на которой также находится семь мучных мельниц. В окружности земля, надлежащая городу, простирается по долине по реке Виннице до 14, а по ширине – до 13 верст...»

У місті не відбувався гармонійний розвиток середмістя обабіч Бугу, тобто Старого міста разом з Новим. Протягом першої половини XIX ст. староміська містобудівна форма деградує до рівня звичайного сільського середовища, а новоміська перетворюється на маргінальне скупчення неохайних заїжджих дворів, майстерень і халуп. Разом з тим, саме рубежем XVIII-XIX ст. датуються перші, збережені донині, муровані житлові будівлі архітектурного стилю класицизму. Зразком є будинок кінця XVIII ст. на розі вул. Кропивницького (дім, в якому народився художник Н. Альтман).

Поштовхом до впорядкування забудови за принципами класицизму та початком управління містобудівним розвитком Вінниці варто вважати перший генеральний план міста, розроблення якого датовано 1839 р. Завдяки класицистичним вирішенням генплану почали формуватися сучасні вулиці. Важливим досягненням було також загальне розпланувальне поєднання міста, до цілісного формування якого були застосовані управлінські важелі.

Містобудівний розвиток у XIX-XX ст.

З 90-х років XIX ст. забудову міста почали частково регулювати. Завдяки діяльності архітекторів зростали нові, гармонійно сплановані квартали на лівому березі Бугу – в Замості. Нового вигляду надали місту великі адміністративні будівлі та будинки громадських закладів, що в більшості своїй були дво-, три-, а деякі й багатопверховими. З 1889 р. у Вінниці за проектом М. Д. Зайцева спорудили казарми артилерійської бригади (1889-1891 рр.). У 1885-1890 рр. до Вінниці був відряджений К. К. Пруссак, також на будівництво казарм, а Д. К. Пруссак, який працював у Петербурзі, запроектував для міста комплекс окружної психіатричної лікарні (1897 р.). Однак справжня розбудова міста в цей період пов'язана з ім'ям Григорія Артинова, який на початку XX ст. став головним архітектором міста.

У Новому місті мережа вулиць сходилася до мосту через річку з головною магістраллю – вулицею Поштовою (нині вул. Соборна), яка починалася від Калічі і йшла до мостів, перетинаючи місто з заходу на схід. Її продовженням була вулиця Замостянська (нині проспект Коцюбинського), що пролягала від мосту до залізничної станції. У 1911 р. в місті було 44 вулиці, 11 провулків і 6 майданів. Назви вулиць повторювали традиційний для всіх міст імперії набір: Дворянська, Монастирська, Купецька, Торгова, Садова, Поліцейська, Базарна. Назви ж окремих частин вінницького сельбища склались історично і донині існують серед старожилів: До-

линки, Єрусалимка, Слов'янка, П'ятничани, Хутори, Тяжилів, Кумбари, Садки тощо.

Внаслідок розвитку промислового та фінансового капіталу Вінниця перетворилася на значний адміністративний та діловий центр. Сюди почали приїжджати поміщики, капіталісти, комівояжери у різних справах. Так виникла потреба в готелях. У 1912 р. у Вінниці було вже дев'ять готелів, пишні і претензійні назви яких відповідали тодішній моді на французький кшталт: "Бель-Вю", "Європейський", "Континенталь", "Гранд-Отель", а збудований в 1912-1913 рр. готель "Савой" був однією з найбільших і найоригінальніших архітектурних споруд у Вінниці: великий шестиповерховий будинок, обладнаний центральним водяним опаленням та електричним ліфтом, що було на той час технічною новинкою у Вінниці. На ті роки припадає і будівництво у Вінниці споруд окружного суду, міської думи (1911 р.).

На початку ХХ ст. багато було зроблено і в справі впорядкування міста: центральні вулиці забруковано, тротуари вимощено цеглою або цементними плитами, розплановано міський парк. Проводилися роботи з озеленення: на Поштової та Замостянській вулицях влаштували бульвари.

У 1932 р. за ініціативи міськради розпочато розроблення проекту генерального плану Вінниці (цю роботу виконувала Одеська філія інституту "Діпромисто"). Через рік проектування було передано Харківській філії Діпромисто і доручено групі проектувальників під керівництвом архітектора А. Д. Гуровича. В 1934 р. проект затвердили місцеві інстанції і науково-технічна рада Наркомгоспу УСРР.

У зв'язку з партійними та урядовими постановами цього періоду про розширення мережі шкіл та дитячих садків, ясел тощо проектувальники вимушені були коригувати генплан.

Незважаючи на тривалий термін складання генплану, забудова міста провадилась за погодженням з автором проекту генплану архітектором А. Д. Гуровичем, який надавав великої уваги питанням забудови міста. Саме в цей час вулиця Леніна (нині Соборна) перетворилась з вулиці з містечковим сквером посередені та одноповерховими будинками-заїздами в широкий проспект, збудований 4- і 5-поверховими будівлями. На околицях міста, де велося індивідуальне будівництво, були прокладені забруковані дороги, проведено водогін та електороосвітлення. За період 1931-35 рр. була збудована одна з найкращих вулиць міста – вул. Дзержинського (сучасна Театральна) (об'єм всіх збудованих на ній будівель – близько 200 тис. кубометрів). Ця вулиця являє собою єдиний архітектурний ансамбль. По вул. Пирогова почалося будівництво медичного містечка. Були споруджені терапевтичний корпус (архітектор В. М. Юрих) та морфологічний корпус (архітектор Р. Г. Балабан). З окремих споруд цього періоду слід зазначити обласну бібліотеку споруджену на проспекті Леніна (сучасна вул. Соборна), п'ятиповерховий житловий будинок облвиконкому, стаціонар обласної лікувальної комісії та ін. У забудові Вінниці в цей період брали участь професор М. О. Шехонін, Р. Г. Балабан, В. Л. Фельдман, В. М. Юрих, М. А. Ваксман, М. Б. Біндер, С. І. Рабін та ін. Одночасно реконструювалися та надбудовувалися старі будівлі.

У Генеральному плані Вінниці 1930-х рр. використовувались наявні зелені масиви міста, передбачалась організація нових садів та парків. На території колишнього католицького цвинтаря площею у 29 га був організований Центральний парк культури і відпочинку ім. Горького. У 1938 р. було закладено районний парк в Замості площею в 5 га. Один із закритих цвинтарів на вул. Ворошилова перетворено на сквер. Мальовничі береги р. Південний Буг використовувалися для організації зон відпочинку.

У післявоєнний період був розроблений новий Генеральний план Вінниці. Великого розмаху досягло житлове будівництво. Виросли нові житлові масиви на Лівобережжі та у "Вишеньках", споруджені нові громадські будівлі, серед яких найпримітнішою є Державний український музично-драматичний театр ім. М. К. Садовського, побудований у стилістиці радянського ретроспективізму з орієнтацією на неокласицистичні форми (архітектор Д. Чорновіл, 1949 р.).

У квітні 1972 р. Вінниця стала містом з районним поділом. Указом Президії Верховної Ради УРСР у місті були створені Ленінський, Замостянський і Староміський райони. На рубежі 1970-80-х рр. територія міста зросла до 62 кв. км. Однією з відмінних рис Вінниці кінця 1960-х – середини 1980-х рр. було те, що значну частину її території вкривали зелені насадження – лісопарки, сквери, бульвари. В цей же час розбудовуються нові житлові мікрорайони. У 1960-х рр. визначена та реалізована забудова південно-західної частини міста. На площі 250 га на початку 1970-х рр. було завершено будівництво житлового масиву Вишенька.

В 1984-1987 рр. було розроблено Генеральний план міста Вінниці. 23 листопада 2007 р. Вінницька міська рада схвалила новий Генеральний план міста.

3.2. Проектно-регулятивний розділ

Загальні положення

Історичний ареал – це найбільш освоєна в минулому і добре збережена частина території населеного місця, що відрізняється традиційним характером середовища і значною кількістю об'єктів культурної спадщини від інших, менш освоєних або погано збережених частин населеного місця. Історичний ареал є спеціально виділеною у населеному місці територією історико-культурного значення із затвердженими межами, яка фіксується в усіх землепорядних і містобудівних документах та розглядається як специфічний об'єкт містобудівного проектування. Відповідно до нормативно-правових актів, що регулюють питання визначення і використання територій історичних ареалів, у м. Вінниці у 2007 р. було визначено Центральний історичний ареал.

Замостянський історичний ареал, визначений науково-проектною документацією, розробленою у 2007 р. (канд. арх. С. Царенко), визначений не у відповідності до вимог нормативних документів: він не має традиційного характеру середови-

ща, значної кількості об'єктів культурної спадщини; для забезпечення збереження пам'яток, розташованих тут, достатньо затвердити зони охорони цих пам'яток. Виключення цього ареалу може розглядатися після коригування Генерального плану м. Вінниці.

Режим використання історичного ареалу встановлює загальні обмеження господарської діяльності на його території і конкретні регламенти, які визначаються його історико-культурним потенціалом (кількістю, видами, типами і категоріями об'єктів культурної спадщини, історичною містобудівною структурою, наявністю чи відсутністю заповідників), а також установленими зонами охорони пам'яток.

Межі Центрального історичного ареалу визначені й затверджені у складі Генерального плану міста Вінниці (інститут Діпромiсто, 2007 р.). Оскільки вони визначалися на основі розробленого історико-архітектурного опорного плану, то на даному етапі розвитку міста межі Центрального історичного ареалу коригування не потребують. Їх необхідно затвердити відповідно до вимог чинного законодавства наказом Міністерства культури і туризму України.

3.2.1. Визначення режимів використання Центрального історичного ареалу Вінниці (Правила охорони та використання історичного ареалу Вінниці)

Режими використання історичного ареалу та обмеження господарської діяльності на територіях історичного ареалу визначаються режимами використання територій пам'яток та зон охорони пам'яток, установлених на територіях ареалу.

Частина територій історичних ареалів, а саме території пам'яток та їх охоронних зон належать до земель історико-культурного призначення.

У нашій роботі, додатково до тих зон охорони пам'яток, які були визначені й затверджені в складі Генерального плану міста Вінниці 2007 р. (інститут Діпромiсто, 2007 р.), відповідно до вимог чинного законодавства визначені території пам'яток культурної спадщини національного значення, їхні охоронні зони, зони регулювання забудови, а також зона охорони археологічного культурного шару. Це пам'ятки, які зазначені нижче.

Пам'ятки національного значення в межах Центрального історичного ареалу м. Вінниці

1. Миколаївська церква та дзвіниця (дер.) в Старому місті (постанова РМ УРСР від 24.08.1963 р. №970)
2. Єзуїтський монастир: костьол, колегіум, келії (постанова РМ УРСР від 24.08.1963 р. №970)
3. Домініканський монастир: костьол, келії, башта та мури (постанова РМ УРСР від 24.08.1963 р. №970)
4. Пам'ятник хірургу, анатому і педагогу М. Пирогову (постанова КМУ від 03.09.2009 р. №928)
5. Центральний парк культури і відпочинку ім. Горького (постанова колегії

Держкомприроди Української РСР від 27.07.1977 р.)

Межі території зазначених вище пам'яток та їхніх зон охорони нанесені на основному кресленнику, який є невід'ємною складовою цієї роботи.

У зв'язку з усім вищезазначеним, ГЛАВА 2. "ПЛАНУВАЛЬНІ ОБМЕЖЕННЯ, ЯКІ ДІЮТЬ НА ТЕРИТОРІЇ ВІННИЦІ" Плану зонування Вінниці (інститут Діпромисто, 2007 р.) повинна бути доповнена новим розділом, який має бути наступним, після статті 43. Нижче наводиться проект тексту цього нового розділу.

3.2.2. Планувальні обмеження, які діють на території Центрального історичного ареалу Вінниці за умовами охорони культурної спадщини

Перелік зон (територій), що мають планувальні обмеження, пов'язані з умовами охорони культурної спадщини:

1. Центральний історичний ареал
- У межах Центрального історичного ареалу:
2. території пам'яток національного значення
  3. території пам'яток археології
  4. зона охорони археологічного культурного шару
  5. охоронні зони
  6. зони регулювання забудови

На територіях, що знаходяться в межах Центрального історичного ареалу та зон охорони пам'яток, режим використання визначається на підставі Законів України «Про охорону культурної спадщини», «Про охорону археологічної спадщини», «Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць», Державних будівельних норм Б.2.2-3-2008 "Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження історико-архітектурних опорних планів, спеціальної науково-проектної документації для визначення історичних ареалів населених місць України", Б.2.2-2-2008 "Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження науково-проектної документації щодо визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток архітектури й містобудування", а також затверджених зон охорони пам'яток.

ВСТАНОВЛЕННЯ ПЛАНУВАЛЬНИХ ОБМЕЖЕНЬ

№	Території, що мають обмеження	Законодавчі та нормативні підстави встановлення обмежень
1.	Територія Центрального історичного ареалу	Закон України «Про охорону культурної спадщини» Порядок визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць ДБН Б.2.2-3-2008 "Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження історико-архітектурних опорних планів, спеціальної науково-проектної документації для визначення історичних ареалів населених місць України"

2.	Території пам'яток	Закон України «Про охорону культурної спадщини»
3.	Території пам'яток археології	Закон України «Про охорону культурної спадщини» Закон України «Про охорону археологічної спадщини»
4.	Зона охорони археологічного культурного шару	Закон України «Про охорону культурної спадщини» Закон України «Про охорону археологічної спадщини»
5.	Охоронні зони	Закон України «Про охорону культурної спадщини» ДБН Б.2.2-2-2008 "Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження науково-проектної документації щодо визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток архітектури й містобудування"
6.	Зони регулювання забудови	Закон України «Про охорону культурної спадщини» ДБН Б.2.2-2-2008 "Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження науково-проектної документації щодо визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток архітектури й містобудування"

ОСНОВНІ УМОВИ ТА ОБМЕЖЕННЯ ЩОДО ЗАБУДОВИ ТА ІНШОГО ВИКОРИСТАННЯ ОКРЕМИХ ТЕРИТОРІЙ

1. Центральний історичний ареал.

У межах Центрального історичного ареалу пріоритетним напрямом містобудівної діяльності є збереження традиційного характеру середовища, охорона і раціональне використання розташованих в цих межах пам'яток і об'єктів культурної спадщини, збереження містоформівної ролі культурної спадщини.

Крім того, на територіях пам'яток та в зонах охорони пам'яток, які встановлені на території Центрального історичного ареалу, мають дотримуватися режими використання територій, визначені для територій пам'яток та кожної з зон охорони.

На території Центрального історичного ареалу гранична висота (поверховість) будинків та споруд визначається на підставі затвердженого детального плану території, а у разі відсутності затвердженого детального плану – на підставі проекту забудови кварталу або містобудівного (історико-містобудівного) обґрунтування та уточнюється під час погодження проектною документацією на будівництво конкретного об'єкта.

При цьому на території Центрального історичного ареалу, обмеженій вулицями Соборною, Першотравневою, Театральною, гранична висота нових будівель і споруд, що виходять на червоні лінії вулиць, не повинна перевищувати 18 метрів від рівня денної поверхні, а висота акцентних будівель не вище 21 метра. Гранична висота нових будівель, які розміщуються у глибині кварталів з периметральною середньоповерховою забудовою, має визначатися математичними розрахунками у складі історико-містобудівних обґрунтувань таким чином, щоб видима з вулиці проекція верхньої частини фасаду нової будівлі за висотою становила не більш ніж 38 % висоти фасаду тієї будівлі, яка виходить на червону лінію вулиці.

В інших кварталах забудови Центрального історичного ареалу має зберігатися той характер забудови, переважно – садибний, який існує нині з дискретно розташованими малоповерховими будівлями.

Відхилення від встановленої вище граничної висоти нових будівель і споруд у бік збільшення висоти допускаються тільки на підставі відповідних історико-містобудівних обґрунтувань зі всебічним композиційним обґрунтуванням рішень, що приймаються.

На територіях Центрального історичного ареалу, прилеглих до р. Південний Буг, має забезпечуватися охорона природного та переважно природного оточення пам'яток. Це передбачає збереження і відтворення цінних природних і пейзажних якостей пов'язаного з пам'ятками ландшафту долини р. Південний Буг, ліквідацію чи візуальну нейтралізацію будівель, споруд і насаджень, що спотворюють цей ландшафт.

Заходи щодо збереження ландшафту повинні забезпечувати охорону особливостей рельєфу, акваторії р. Південний Буг, рослинності і відтворення їх історичного вигляду, збереження візуальних зв'язків пам'яток з природним та переважно природним оточенням, що має історичну цінність, захист берегових, лукових територій від зсувів та розмиву, укріплення схилів, ярів, їх озеленення; проведення інших природоохоронних заходів.

На територіях в зонах земель водного фонду (зона Р-4) можлива господарська діяльність, якщо вона не порушує характеру ландшафту і не потребує зведення капітальних будівель і споруд. Відкриті простори лук можуть використовуватись для епізодичних масових свят та гулянь без будівництва споруд, а також як лукопарки та гідропарки з відповідними технічними заходами та впорядкуванням, що не впливають негативно на ландшафт та не змінюють його характеру.

У місцях традиційної забудови можливе зведення окремих нових будівель та реконструкція існуючих, які не порушують цінних природних, історичних та пейзажних якостей ландшафту.

У межах Центрального історичного ареалу опрацюванню проектної документації на будівництво, реконструкцію будівель і споруд повинно передувати розроблення історико-містобудівних обґрунтувань. Їх розроблення забезпечує орган охорони культурної спадщини Вінницької міської ради. Погодження цих історико-містобудівних обґрунтувань здійснює орган охорони культурної спадщини Вінницької обласної державної адміністрації. У разі, якщо будівництво чи реконструкцію будівель (споруд) планується здійснити в межах зон охорони пам'ятки національного значення, історико-містобудівне обґрунтування погоджує центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини за поданням місцевого органу охорони культурної спадщини.

Погодження програм та проектів містобудівних, архітектурних та ландшафтних перетворень, будівельних, меліоративних, шляхових, земляних робіт в історичних ареалах, надання дозволів на проведення робіт в історичних ареалах, погодження проектів відведення та надання земельних ділянок, погодження зміни землевласника, землекористувача в історичних ареалах здійснює центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини за поданням органу охорони культурної спадщини Вінницької обласної державної адміністрації на підставі ви-

снунків органу охорони культурної спадщини Вінницької міської ради, в межах делегованих повноважень.

На території центрального історичного ареалу забезпечується збереження, консервація, реставрація, реабілітація, музеєфікація, ремонт, пристосування пам'яток культурної спадщини.

Ці заходи щодо пам'яток національного значення здійснюються лише за наявності письмового дозволу центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини (Держкультурспадщини МКТ) на підставі погодженої з ним науково-проектної документації.

Щодо пам'яток місцевого значення ці заходи здійснюються за наявності письмового дозволу органу охорони культурної спадщини Вінницької обласної державної адміністрації на підставі погодженої з ним науково-проектної документації.

Розроблення проектів та проведення робіт з консервації, реставрації, реабілітації, музеєфікації, ремонту, пристосування пам'яток здійснюються за наявності у проектувальника та виконавця робіт ліцензій, виданих в установленому законом порядку. Розробленню проектів передуює проведення необхідних науково-дослідних робіт, у тому числі археологічних і геологічних.

Зміна, реконструкція пам'яток культурної спадщини не допускається. Влаштування мансардних приміщень на будівлях-пам'ятках можливе тільки в габаритах існуючого даху, або в габаритах первісного даху, зафіксованого матеріалами історичної іконографії. В цьому разі спеціалізованою науково-дослідною організацією має виконуватися довідка про предмет охорони пам'ятки, яка має бути погоджена відповідним органом охорони культурної спадщини (Держкультурспадщини МКТ – для пам'яток національного значення, органом охорони культурної спадщини Вінницької обласної державної адміністрації – для пам'яток місцевого значення).

У межах Центрального історичного ареалу:

2. Території пам'яток національного значення

На територіях пам'яток режим використання території передбачає:

збереження розпланування, пам'яток та об'єктів культурної спадщини, елементів історичного упорядження;

забезпечення сприятливого для пам'яток гідрологічного режиму, пожежної безпеки, захисту від динамічних навантажень та інших негативних техногенних і природних впливів;

проведення робіт щодо реставрації і пристосування пам'яток, упорядження та озеленення території за спеціальними проектами, погодженими центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини;

улаштування доріг і доріжок, зовнішнього освітлення, озеленення та впорядкування, встановлення інформаційних стендів та вітрин, які стосуються пам'яток, та забезпечення інших форм благоустрою, викликаних умовами сучасного використання пам'яток;

заборону нового будівництва; допускається тільки реставрація і реабілітація пам'яток та реконструкція інших будівель і споруд без збільшення їх висотних параметрів.

3. Території пам'яток археології

На територіях пам'яток археології забезпечується охорона археологічного культурного шару, проведення археологічних досліджень з музеєфікацією виявлених розкопками стародавніх будівель і споруд. При цьому заборонено розкопування "на знесення" археологічного культурного шару по всій його площі й на всю глибину; необхідно резервувати нерозкопані ділянки археологічного культурного шару як еталон на майбутнє.

Будь-яким земляним та будівельним роботам, пов'язаним з розриттями, запланованим на територіях пам'яток археології, повинні передувати археологічні дослідження (розкопки), а самі роботи повинні здійснюватися під наглядом фахівця-археолога. У проектно-кошторисній документації на будівництво в обов'язковому порядку передбачаються кошти на проведення археологічних досліджень перед початком земляних робіт.

4. Зона охорони археологічного культурного шару

У межах зони охорони археологічного культурного шару всі будівельні і земляні роботи, посадка дерев проводяться з дозволу органів охорони культурної спадщини під наглядом археолога.

До початку крупних земляних або будівельних робіт на ділянках археологічного культурного шару повинні проводитись археологічні дослідження відповідно до планів розміщення будівництва.

По завершенні археологічного дослідження ділянки культурного шару, виявлені й залишені на місці фрагменти стародавніх будівель і споруд, підлягають охороні, консервації та музеєфікації як нерухомі пам'ятки культурної спадщини. У разі їх відсутності повністю вивчені ділянки археологічного культурного шару за рішенням державних органів охорони культурної спадщини виключаються зі складу зон охорони археологічного культурного шару.

5. Охоронні зони

Режим використання територій охоронних зон пам'яток національного та місцевого значення спрямований на забезпечення збереження історичного середовища пам'яток і можливість відтворення його втрачених цінних елементів. В охоронних зонах забороняється будівництво, земляні роботи і впорядження, що порушують засади збереження пам'яток та традиційного характеру середовища.

В охоронних зонах:

зберігають та виявляють історично цінні розпланування, забудову, впорядження і ландшафт та відтворюють їх кращі втрачені елементи і якості, усувають дис-

гармонійні будівлі і споруди та елементи впорядження, створюють сприятливі умови для огляду пам'яток та їх оточення;

забезпечують необхідні для збереження пам'яток гідрогеологічні умови, чистоту повітря і водоймищ, захист від динамічних впливів, зсувів, пожежну безпеку.

За погодженням з відповідними органами охорони культурної спадщини і органом з питань містобудування і архітектури виконкому Вінницької міської ради можуть виконуватись:

роботи, пов'язані зі збереженням, реабілітацією та відтворенням будинків і споруд, розпланування та впорядження, що формують історичне середовище пам'яток;

улаштування доріг і доріжок, в окремих випадках невеликих автостоянок, зовнішнього освітлення, озеленення та впорядження, розміщення реклами, встановлення інформаційних стендів та вітрин, які стосуються пам'яток, та забезпечення інших форм благоустрою, викликаних умовами сучасного використання, але такими, що не порушують традиційного характеру середовища пам'яток та природного ландшафту, що підпорядкований пам'яткам;

земляні роботи, якщо вони не порушують середовища пам'яток та наявних археологічних об'єктів;

заміна підприємств, майстерень, складів, які виводять з зони, та будівель, які зносять, будинками та спорудами чи зеленими насадженнями, що не заважають візуальному сприйняттю та збереженню пам'яток і не порушують їх оточення;

вибіркові реконструкція і збільшення розмірів окремих будівель, які не порушують традиційного характеру середовища у відповідності з розробленими і погодженими історико-містобудівними обґрунтуваннями.

Нове будівництво можливе лише у виключних випадках і тільки за проектами, розробленими на основі історико-містобудівних обґрунтувань та погодженими з відповідними державними органами охорони культурної спадщини.

В охоронній зоні Миколаївської церкви має зберігатися садибний характер забудови з висотою будівель не вище 2 (двох) поверхів з мансардою.

В охоронній зоні пам'ятника М. Пирогову будівництво нових будівель і споруд не допускається.

6. Зони регулювання забудови

Режим зон регулювання забудови визначає ступінь допустимих перетворень (мінімальні, обмежені, активні) на територіях зон.

У зонах регулювання забудови зберігають пов'язані з пам'ятками цінну історичну забудову і розпланування, характерні містобудівні утворення та виразні елементи ландшафту, закріплюють і відтворюють значимість пам'яток в архітектурно-просторовій композиції та історичному середовищі; забезпечують сприятливі умови огляду пам'яток.

Нове будівництво та реконструкція в зонах регулювання забудови регламен-

тують за розташуванням, функціональним призначенням, висотою, прийомами забудови, масштабом, масштабністю членувань, матеріалом, кольором. Зазначена регламентація в обов'язковому порядку зазначається в історико-містобудівних обґрунтуваннях, які передують розробленню проектої документації на будівництво (реконструкцію) об'єктів архітектури в межах Центрального історичного ареалу.

Для забезпечення огляду пам'яток та їх комплексів і збереження особливостей їх видового розкриття в панорамах і перспективах необхідно:

зберігати оглядові точки, найсприятливіші для візуального сприйняття пам'яток; не закривати пам'ятки новобудовами та зеленими насадженнями зі сприятливих боків огляду та не допускати зведення нових будинків і споруд, які негативно впливають на композиційну значущість пам'яток.

Нове будівництво і реконструкцію підпорядковують основним закономірностям історичної забудови з додержанням відповідності архітектури нових будинків і споруд пам'яткам, а також з урахуванням масштабних, стильових, колористичних та інших особливостей традиційного середовища.

У зонах регулювання забудови не дозволяється розміщувати нові промислові підприємства, транспортні, складські та інші споруди, що створюють значні вантажні потоки, забруднюють повітряний та водний басейни, вогне- та вибухонебезпечні об'єкти, а також об'єкти, що є дисгармонійними до середовища, яке охороняється.

У зонах регулювання забудови не дозволяється будівництво транспортних розв'язок, естакад, мостів та інших інженерних споруд, що порушують традиційний характер середовища. Якщо такі споруди мають бути зведені, застосовують технічні прийоми і конструкції, що не дисонують з пам'ятками та історичним середовищем ареалу.

У зоні регулювання забудови Миколаївської церкви, розташованої на березі р. Південний Буг, має зберігатися садибний характер забудови з висотою будівель не вище 2 (двох) поверхів з мансардою.

Будівництво, реконструкція, земляні та інші роботи в зонах регулювання забудови можуть здійснюватися лише за проектами, погодженими відповідними органами охорони культурної спадщини та відповідними органами з питань містобудування та архітектури.

У **Плані зонування Вінниці** (інститут Діпромiсто, 2007 р.), у розділі II "ПЛАН ЗОНУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ МІСТА" у главі 1 "ХАРАКТЕРИСТИКА ФУНКЦІОНАЛЬНО-ПРАВОВИХ ЗОН МІСТА" у статті 35 "Функціональна класифікація територій, типи територіальних зон" визначено: "Виходячи з аналізу існуючої забудови міста, а також перспектив функціонального використання та планувального розвитку, передбачених проектною документацією, на території міста можна виділити ряд функціональних типів територій, які, в свою чергу, підрозділяються на відповідні територіально-планувальні елементи – зони".

Відповідно до цього Правилами забудови та використання територій міста Вінниці на території міста встановлено типи територій з відповідними зонами.

Серед цих зон є такі, які входять до території Центрального історичного ареалу, але не мають детально прописаних переважних видів використання земельних ділянок, дозволених видів використання, які супутні переважним видам, та допустимих видів використання, які потребують спеціальних зональних погоджень.

У Центральних громадсько-ділових зонах – це Ц-3: Зона реабілітації та інвестиційних проектів з розвитку і підтримки історичної забудови.

У Житлових зонах – це Ж-і: Зона житлової забудови в умовах охорони історико-культурного середовища.

У Спеціальних зонах – це С-5: Зона меморіальних парків.

Тому в нашій роботі для перелічених вище зон встановлюються:

переважні види використання земельних ділянок;

дозволені види використання, які супутні переважним видам;

допустимі види використання, які потребують спеціальних зональних погоджень.

Ц-3: Зона реабілітації та інвестиційних проектів з розвитку і підтримки історичної забудови.

Переважні види використання земельних ділянок:

організації і установи органів представницької, виконавчої і судової влади;

будівлі до 6-ти поверхів змішаного використання з житловими одиницями у верхніх поверхах і розміщенням в нижніх поверхах об'єктів ділового, культурного, обслуговуючого і комерційного призначення при умові по-поверхового розділення різних видів використання;

готелі до 6-ти поверхів, будівлі для прийому гостей, центри обслуговування туристів;

багатоквартирні житлові будинки до 6-ти поверхів з квартирами спеціального типу (для малосімейних, квартири-студії, квартири екстракласу);

музеї, виставочні зали;

танцювальні зали, дискотеки;

театри, концертні зали;

бібліотеки, архіви, інформаційні центри;

магазини, торгові комплекси;

виставки товарів;

підприємства громадського харчування (їдальні, кафе, закусочні, бари, ресторани);

офіси до 6-ти поверхів;

видавництва і редакційні офіси;

банки, відділення банків;

суди, нотаріальні контори, інші юридичні установи;

відділення зв'язку, поштові відділення, телефонні і телеграфні станції;

зали, клуби, центри спілкування і занять багатоцільового і спеціалізованого призначення;

комп'ютерні центри;
теле- і радіостудії;
аптеки;
пункти надання першої медичної допомоги;
консультативні поліклініки;
відділення, дільничні пункти міліції;
приймальні пункти пралень і хімчисток, пральні самообслуговування;
пошивочні ательє, ремонтні майстерні побутової техніки, перукарні та інші
об'єкти обслуговування;
громадські туалети;
парковки перед об'єктами ділових, культурних, обслуговуючих і комерційних
видів використання;
алеї, сквери.

Дозволені види використання, які супутні переважним видам:

казино;
спортзали (з басейном або без), басейни, спортклуби;
зали рекреації;
дворові майданчики: дитячі, спортивні, господарські, відпочинку;
об'єкти пожежної охорони;
об'єкти інженерного забезпечення.

**Допустимі види використання, які потребують спеціальних зональних по-
годжень:**

культові споруди (відповідно до містобудівної документації);
багатопверхові гаражі і автостоянки, підземні гаражі і автостоянки, вбудовані
і на окремих земельних ділянках;
поліклініки;
тимчасові павільйони і кіоски для будь-яких видів роздрібної торгівлі та об-
слуговування..

Такі види використання та граничні висотні параметри нової забудови від-
повідають Містобудівній програмі "Інвестиційні зони вулиці Соборна", техніко-
економічним показникам інвестиційних зон вул. Соборна, 92, майдан Незалежності та вул. Соборна, 53 у складі цієї програми, затвердженої рішенням Вінницької
міської ради від 29.02.2008 № 1787.

**Ж-і: Зона житлової забудови в умовах
охорони історико-культурного середовища.**

Переважні види використання земельних ділянок:

багатоквартирні житлові будинки до 6-ти поверхів;
багатоквартирні житлові будинки до 3-х поверхів;

однородинні будинки окремо стоячі, або зблоковані, з приквартирними ділянками;

дитячі дошкільні заклади;

загальноосвітні школи;

магазини товарів першої необхідності, вбудовані і окремо стоячі;

заклади громадського харчування до 25 посадочних місць, вбудовані і окремо стоячі;

аптеки;

пошивні ательє, ремонтні майстерні побутової техніки, перукарні, інші об'єкти побутового обслуговування;

приміщення для фізкультурно-оздоровчих занять (вбудовані);

приміщення для культурно-масової роботи і аматорської діяльності (вбудовані);

майданчики дитячі, спортивні, відпочинку, господарські;

сквери, алеї;

гостьові (тимчасові) автостоянки;

квітники, палісадники.

Дозволені види використання, які супутні переважним видам:

готелі до 6-ти поверхів;

поліклініки, амбулаторії, диспансери без стаціонару;

спортивні зали, басейни, площинні спортивні споруди;

клубні установи, центри дозвілля, танцювальні зали;

позашкільні заклади;

кафе, їдальні, ресторани в окремо стоячих будівлях;

офісні приміщення (вбудовані);

відділення, дільничні пункти міліції;

поштові відділення, пункти телефонного та телеграфного зв'язку;

відділення банків;

житлово-експлуатаційні і аварійно-диспетчерські служби;

об'єкти пожежної охорони;

об'єкти і будівлі інженерної інфраструктури;

гаражі, вбудовані в житлові будинки;

гаражі манежного типу підземні;

гаражі манежного типу наземні;

майданчики для вихулу собак;

майданчики для сміттєзбірників;

громадські туалети.

Допустимі види використання, які потребують спеціальних зональних погоджень:

культові споруди (відповідно до містобудівної документації);

тимчасові павільйони і кіоски для будь-яких видів роздрібної торгівлі та обслуговування

місця масового відпочинку;

технічні будівлі і споруди для обслуговування даної зони або міста в цілому;

тимчасові павільйони та кіоски для різноманітних видів роздрібної торгівлі та обслуговування;

АЗС (за спеціальним дозволом);

артезіанські свердловини;

ветеринарні прийомні пункти та аптеки.

С-5: Зона меморіальних парків.

Переважні види використання земельних ділянок:

меморіальні парки;

меморіальні кладовища;

могили; пам'ятні місця, пов'язані з історичними подіями;

пам'ятники, меморіальні комплекси;

багаторічні насадження.

Дозволені види використання, які супутні переважним видам:

паркові доріжки, алеї;

малі архітектурні форми, вказівні знаки;

павільйони для охорони, очікування транспорту з вбудованими кіосками;

громадські туалети;

будки телефонів-автоматів.

Допустимі види використання, які потребують спеціальних зональних погоджень:

культові споруди (відповідно до містобудівної документації);

виставочні павільйони;

концертні майданчики;

розважальні комплекси (ігротеки, танцмайданчики, дискотеки);

оранжереї;

об'єкти інженерного забезпечення;

автостоянки.

Насамкінець зазначимо, що після того, як дана робота була затверджена в установленому порядку, цей Проектно-регулятивний розділ має бути в обов'язковому порядку включений до складу чинних "Правил забудови та використання територій міста Вінниці". Це забезпечить виконання нормативних вимог охорони культурної спадщини та збереження традиційного характеру середовища.

3.3. Джерела та бібліографія

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии. — М., 1895. — 159 с.
2. Білінський М. Вінницький замок. Історичний нарис з доби 16-18 ст. — Вінниця, 1926. — Т. VI. — 18 с.
3. Білкун М. З чого все починається // Соціалістична культура. — 1972. — № 10. — С. 27-28. [До питання зберігання культурної спадщини та про роботу музеїв Вінницької області]
4. Білозерова Л. Приїздіть до Вінниці: Путівник. — Вид. 2-е, випр. і доп. — Одеса: Маяк, 1977. — 62 с., 8 арк. іл.
5. Біруля О. Архітектурна історія Вінниці. — Вінниця, 1930. — 63 с.
6. Борщевський В. В. Гордість поколінь // Вінницька Правда. — 1976. — 7 жовтня. [Про діяльність обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.]
7. Бугаєвич І. Славне місто над Бугом. До 600—річчя Вінниці // Вінницька правда. — 1962. — 27 жовтня.
8. Буглов М. Дорогами Вінничини // Вінницька правда. — 1962. — 10 лютого.
9. Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектури спадщини України. — К, 2002. — 593 с.
10. Визначні і пам'ятні місця Вінничини // Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. — Вінницька область. — К, 1972. — С. 70—71. [Карта і перелік визначних і пам'ятних місць області.]
11. Винар Л. Литовсько—Руська держава // Енциклопедія Українознавства. — Львів, 1994. — Т. 4. — С. 1303-1305. [Державне утворення, до складу якого входили Брацлавщина та Поділля (XIII—XVI ст.)]
12. Вінниця: Путеводитель / Вінницький обласний архів. — Вінниця, 1960. — 318 с.
13. Вінниця 1363-1993: Фотоальбом / Текст Т. Гречанівської. — Вінниця: Континент-ПРИМ, 1993. — 32 с.
14. Вінниця, її околиці та Вінницька округа. Ч. I. Культура та природа: Провідник екскурсанта, приїжджого та краєзнавця з 37 іл., планом м. Вінниці, картою Вінницької округи нового районування / О. Савостіянов, Л. Тимошенко, В. Отамановський та ін., за ред. В. Отамановського (УАН. Вінницька філія; Вс. Б-ка України, кабінет виуч. Поділля). — Вінниця, 1927. — 34 с.
15. Вінниця. Історичний нарис.— Вінниця: Кн.-газ. вид., 1964. — 354 с.
16. Вінниця: Історичний нарис. Гол. ред. проф. Подолинний А. М. — Вінниця: Книга-Вега, 2007.
17. Вінницький альбом. 1998: Літ.- худ. та іст-краєзн. альманах, засн. у 1998 р. / Упорядник Петров В. Б. — Вінниця: Тезис, 1999. — 363 с.
18. Воловик В. Ф., Зінченко А. Л. Чим нам дорогий старий млин // Вінницька Правда. — 1986. — 6 грудня.
19. Воловик В. Ф., Винниковоцький С. Я. Документи Винницького обласного госар-

- хива о памятниках истории и культуры // Памятники истории и культуры Винницкой области. – 1990. – Вып. 8. — С. 34-44.
20. Воловик В. Ф., Зінченко А. Л. Исчезнувшие памятники // Памятники истории и культуры Винницкой области. – 1990. – Вып. 8. — С. 120-133.
21. Воляник В. К. Отражение памятников археологии Винницкой области в Своде // Памятники истории и культуры Винницкой области. – 1990. — Вып. 8. – С. 79-92.
22. Вся Винница: Литературно-художественный календарь-справочник и адресная книга на 1911 г.
23. Г. Винница // Подольские губернские ведомости. — 1843. — № 43.
24. Гордість Поділля: Путівник. — Одеса: Маяк, 1979. — 70 с.
25. Древности Винницы // Исторический вестник. — 1888. — март. — С. 752.
26. Загнітко Д. Н. та ін. Вінницький краєзнавчий музей: Путівник. — Одеса: Маяк, 1984. — 79 с.
27. Заєць І. Наші предки — трипільці // Вінницька Правда. — 1990. — 26 серпня. [Результати археологічних розкопок на території області.]
28. Заєць І. Поселення трипільської культури на території м. Вінниці // Матеріали III історико-краєзнавчої конференції «Вінниця: минуле і сучасність», присвяченої 50-річчю визволення м. Вінниці від німецько—фашистських загарбників. — Вінниця, 1994. — С. 10-12.
29. Заєць І. Трипільська культура в контексті праслов'янської історії // Культура Поділля: історія і сучасність. Матеріали 2-ї науково—практичної конференції, присвяченої 500-річчю м. Хмельницького. — Хмельницький, 1993. — С. 80-81. [У тому числі йдеться про знахідки на території Вінницької області.]
30. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / Ін-т історії АН УРСР; голов. ред. колегія: Тронько П. Т. (голова) та ін. Вінницька область / Ред. колегія: Олійник А. Ф. (голова) та ін.— К: Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1972. — 778 с.
31. Історія України в документах і матеріалах. Т. 3. — К., 1941. — С. 121, 156, 186, 191, 202, 204-209.
32. Корицкий В. С. Винница: Путеводитель. — Одесса: Маяк, 1985. — 110 с.
33. Кот С. И. Документы Государственного архива Винницкой области по истории охраны памятников за годы Советской власти // Памятники истории и культуры Винницкой области. – 1990. — Вып. 8. — С. 4-34.
34. Лациба В. Вінницька область // Регіональний портрет України. — К., 2003. — С. 29-38.
35. Литвиненко А. Ю. Парки Вінничини. — Одеса: Маяк, 1971. — 39 с.
36. Луговая Е. И. Винницкая область в памятниках истории досоветского периода // Памятники истории и культуры Винницкой области. – 1990. — Вып. 8. — С. 167-193.
37. Любай Б. І. Кургани скіфського часу на Вінничині // Археологія. – 1977. — Вип. 21. — С. 77-84.

38. Лютворт Г. А., Ішук І. П., Тельман Й. Г. Вінниця. — Одеса: Маяк, 1972. — 80 с. [Історико-краєзнавчий нарис]
39. Мазурик В. Вінничина в історичних списках XVI—XIX ст. // RIA. — Віта. — 1994. — 18 червня (№24). — С. 4; 25 червня (№25). — С. 4; 2 липня (26). — С. 4; 9 липня (№ 27). — С. 4; 23 липня (№ 29). — С. 2.
40. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. (Преимущественно по летописям) // Университетские известия, год 25—й. — К., 1885. — № 4. — апрель. — С. 281-336; № 5. — С. 376, 378.
41. Музей М. М. Коцюбинського у Вінниці: Путівник / Г. Т. Литвиненко, Б. В. Хоменко. — Вид. 3—є, доп. і перер. — Одеса: Маяк, 1972. — 95 с.
42. Населені місця Поділля / Подільське губ. стат. бюро // БІЄ. — Вінниця, 1925. — LXXII. — 443 с. [Є відомості про населення, кількість господарств, земельні наділи в користуванні населення, про зв'язок, народну освіту та охорону здоров'я по населених пунктах].
43. Населені місця Поділля. — Вінниця: Вид-во Подільського губ. стат. бюро, 1925. — XIII. — 51 с.
44. Нова Вінниця // Вісті. — 1935. — 2 січня. [Про сучасне і минуле Вінниці].
45. Опис Вінницької округи / За ред. Ф. Самутіна та В. Отамановського. — Вінниця, 1926.
46. Орловский М. Историко-статистическое описание городов и сел Подольской епархии // Подольские епархиальные ведомости. — 1862—1864.
47. Орловский М. Историческое описание Винницы, уездного города Подольской губернии // Подольские епархиальные ведомости. — 1863. — № 4; 1863. — № 15; 1864. — № 1-2.
48. Отамановский В. Д. Винница как тип украинского города Южного правобережья. — М., 1946.
49. Отамановський В. Д. Вінниця в XIV-XV ст.: Історичне дослідження. — Вінниця. — 464 с.
50. Пам'ятні місця Вінниччини: Путівник / За ред. Олійника А. Ф. Автори тексту: Квітний Н. С., Пшук І. П., Лютворт Г. А., Рубін М. Б. — 2-е доп. вид. — Одеса: Маяк, 1968. — 111 с.
51. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: В 4 т. — Т. 2. Винницкая область... Крымская область. — К: Будівельник, 1985. [Иллюстрированный справочник-каталог.]
52. Памятники истории и культуры Винницкой области: Науч.—вспом. библиогр. указатель / Винницкая обл. б-ка им. К. А. Тимирязева; Винницкая обл. б-ка для детей им. И. Я. Франко; Винницкая обл. организация Украинского общества охраны памятников истории и культуры. — Винница, 1986. — 106 с.
53. Панченко В. Гербівник міст України / В. Панченко; музей гетьманства; Східно-європейський дослідний ін—т ім. В. К. Липинського. — К.-Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1996. — 168 с.

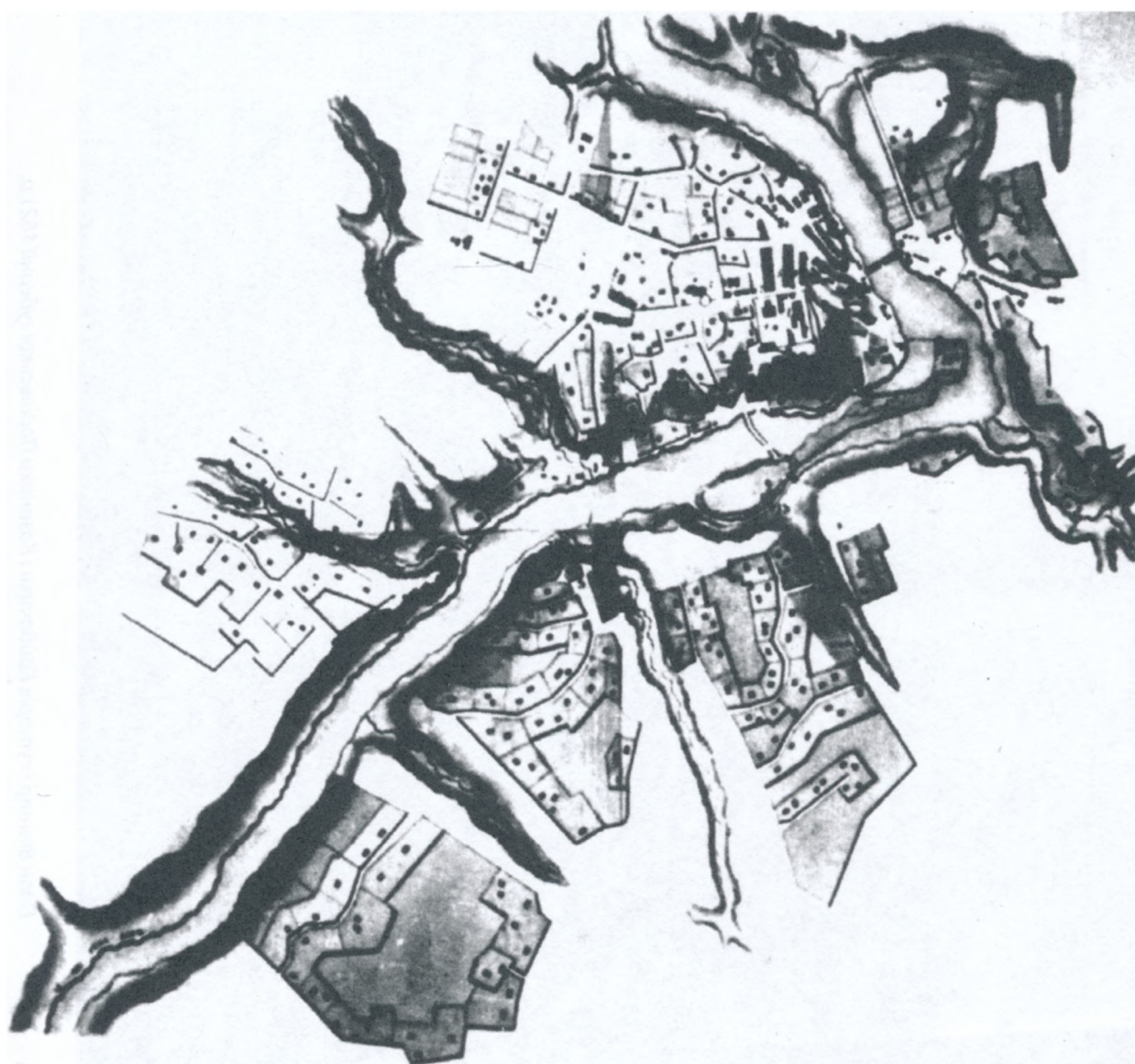
54. Панченко В. Міські та містечкові герби України. — К: Просвіта, 2000. — 186 с.
55. Петренко О. С. Опис документів, які зберігалися в маєтку князів Четвертинських в селі Янкові // Подільська старовина. — Вінниця, 1993. — С. 283-321. [Включає відомості про міста Вінницю і Тиврів 1354-1799 рр.]
56. Петров В. П. Давні слов'яни V—VIII ст. // Український історичний журнал. — 1966. — № 2. — С. 30-37. [Літописні дані в світлі археологічних матеріалів.]
57. Пилипчук І. В. Археологічні знахідки на Вінниччині // Український історичний журнал. — 1970. — № 10. — С. 150-151.
58. Пироговський меморіал у Вінниці: Бібліогр. Показчик / Вінницька обласна університетська б—ка ім. Тімірязева.— Вінниця, 1997.— 23 с.
59. Пироговський меморіал у Вінниці: Бібліографічний показчик / З. С. Мартинова, Л. І. Фоменко, Г. М. Авраменко / Нац. музей—садиба М. І. Пирогова; Ун. наук. б-ка ім. К. А. Тімірязева. — Вінниця, 1997. — 23 с.
60. Пискова Э. Н., Кароева Л. Р. Материалы о памятниках истории и культуры в музеях области // Памятники истории и культуры Винницкой области. — 1990. — Вып. 8. — С. 65-78.
61. Питюк В. Столиця — Вінниця? // Старожитності. — 1993. — С. 13-14, 22.
62. Прокопчук В. Минуле Поділля очима краєзнавців (XIX—початок XX ст.) // Краєзнавство, 1994. — № 1/2. — С. 7—11.
63. Пшук І. П. В пам'яті поколінь: Путівник.— Одеса: Маяк, 1984. — 70 с. [По пам'ятних місцях на Вінниччині.]
64. Рубін М. Б. Пам'ятники визвольної війни 1648-1654 рр. на Вінниччині. (До 300-річчя воз'єднання України з Росією) // Вінницька Правда. — 1953. — 28 серпня.
65. Рубцов П. І. Старовинні парки Вінницької області // Праці Ботанічного саду (АН УРСР). — Т. 6. — 1959. — С. 106-113.
66. Секретарьов А. М. Місто над Бугом: 400 років тому і потому: історичні нариси. — Вінниця: Антекс, 1999. — 60 с.
67. Сіцінський Є. Нариси з історії Поділля. / Вінницька філія Всенародної б—ки при Укр. АН. — Вінниця: Друк. Укр. АН, 1927. — 73 с.
68. Собчук Г. Садиба М. І. Пирогова // Пам'ятники України. — 1973. — № 1. — С. 49-51.
69. Степаненко А. Г. Вінниця у кінці XIX — на початку XX ст. // Вінницька газета. — 1994. — 8 вересня.
70. Хавлюк П. І. Вінниця та її околиці в давнину // Матеріали III історико-краєзнавчої конференції «Вінниця: минуле і сучасність», присвяченої 50-річчю визволення м. Вінниці від німецько-фашистських загарбників. — Вінниця, 1994. — С. 6-9. [Археологічний нарис.]
71. Черленіовський Л. О. Реконструкція обласних центрів України. Вінниця // Архітектура Радянської України. — Вип. 7-12. — 1940.
72. Черняховская культура // Материалы исследования по археологии СССР. — № 82. — Изд—во АН СССР. — 345 с. — С. 15.

73. Яворська О.Г., Малікова Л.Б., Мельник Т.І. Забуті парки Вінниччини // Культура Поділля: історія і сучасність: Матеріали 2-ї науково-практичної конференції, присвяченої 500-річчю м. Хмельницького. — Хмельницький, 1993. — С. 217-220.
74. Янківер П. Три тисячі експонатів // Вінницька Правда. — 1982. — 12 листопада. [Про археологічні знахідки в Вінницькій області.]
75. ЦДІАУК, ф. 494, оп. 34, спр. 1059. «План г. Винницы и хуторов Кайдачихи и Казанихи Винницкого у Подольской губернии 1821 г.»
76. ЦДІАУК, ф. 692, оп. 1, спр. 6658. План м. Вінниці.

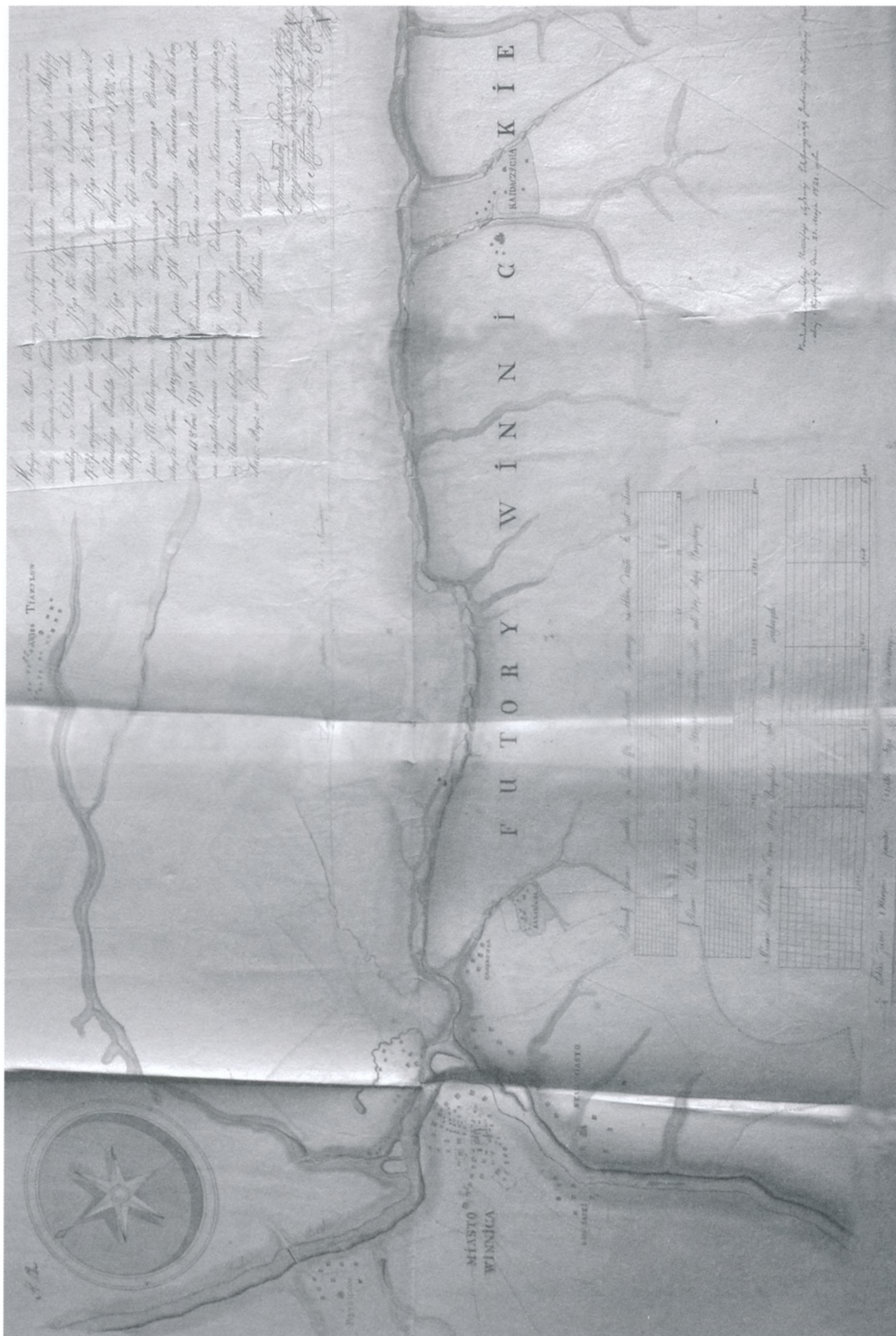
Вінниця на Спеціальній карті України Г.-Л. де Боплана, 1650 р. (північ унизу)

План Вінниці 1810 р.

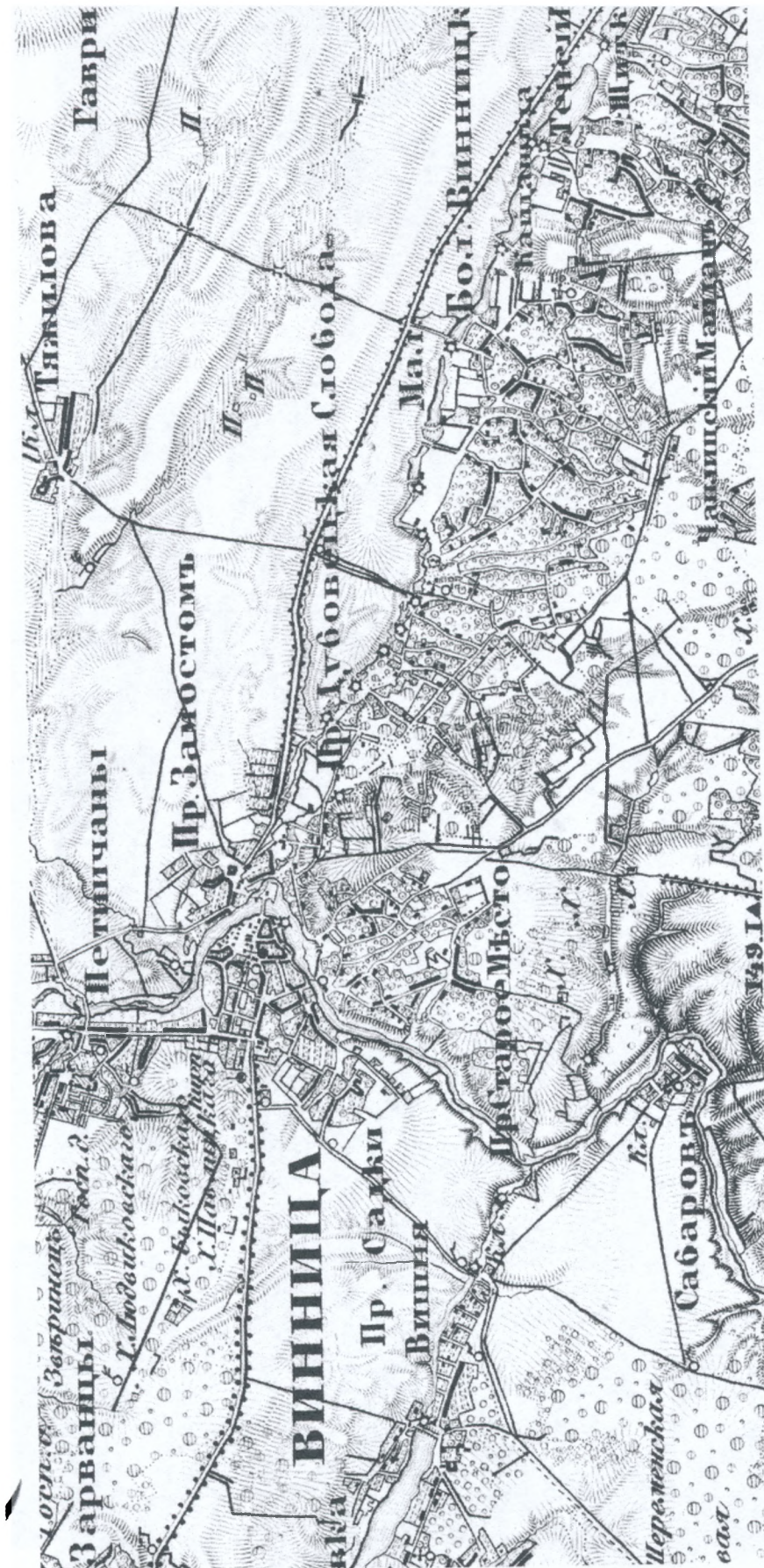
План Вінниці і хуторів Кайдачичи і Казаних Подільської губернії 1821 р.

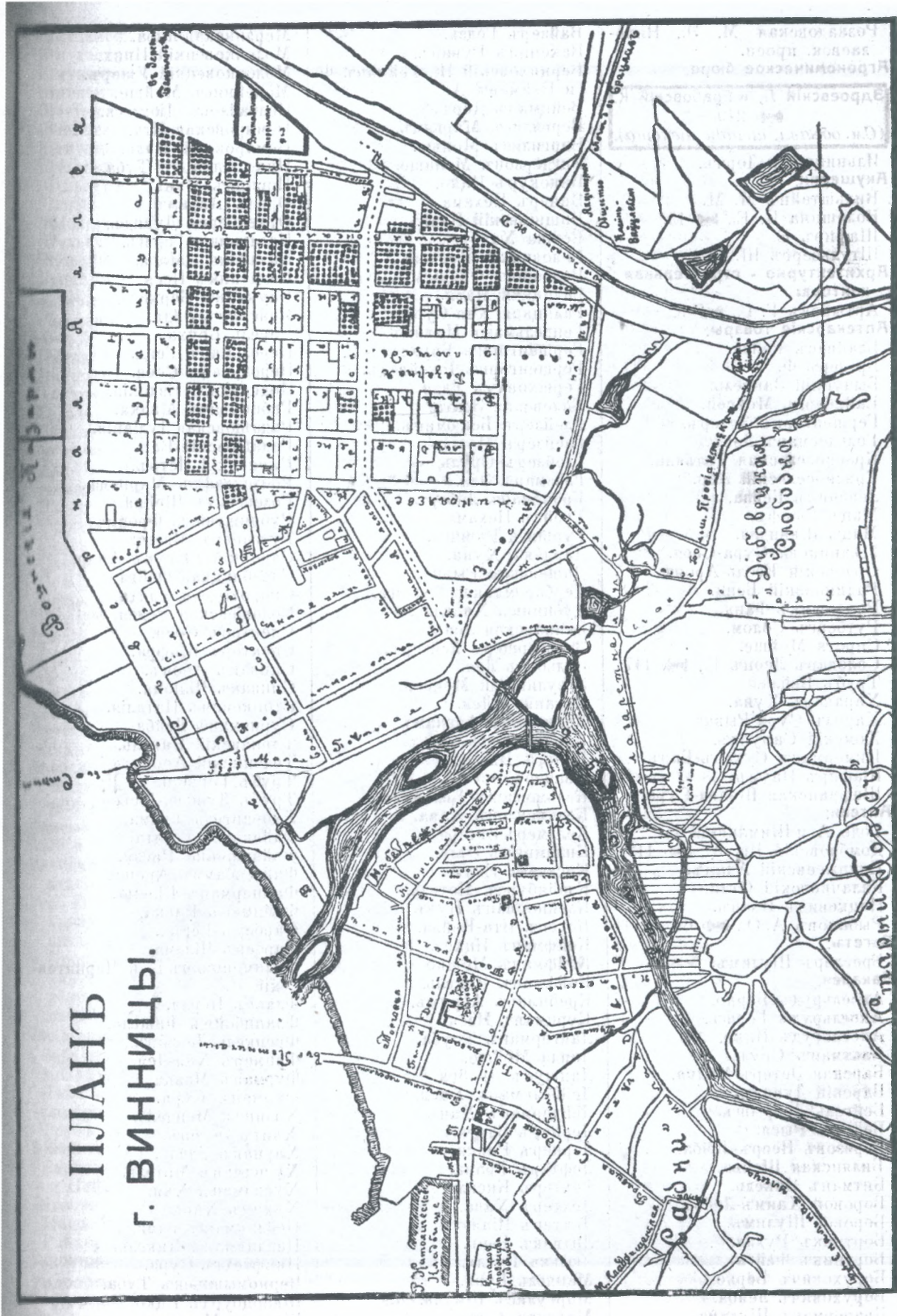
Вінниця. Акварель Наполеона Орди 1872 р.

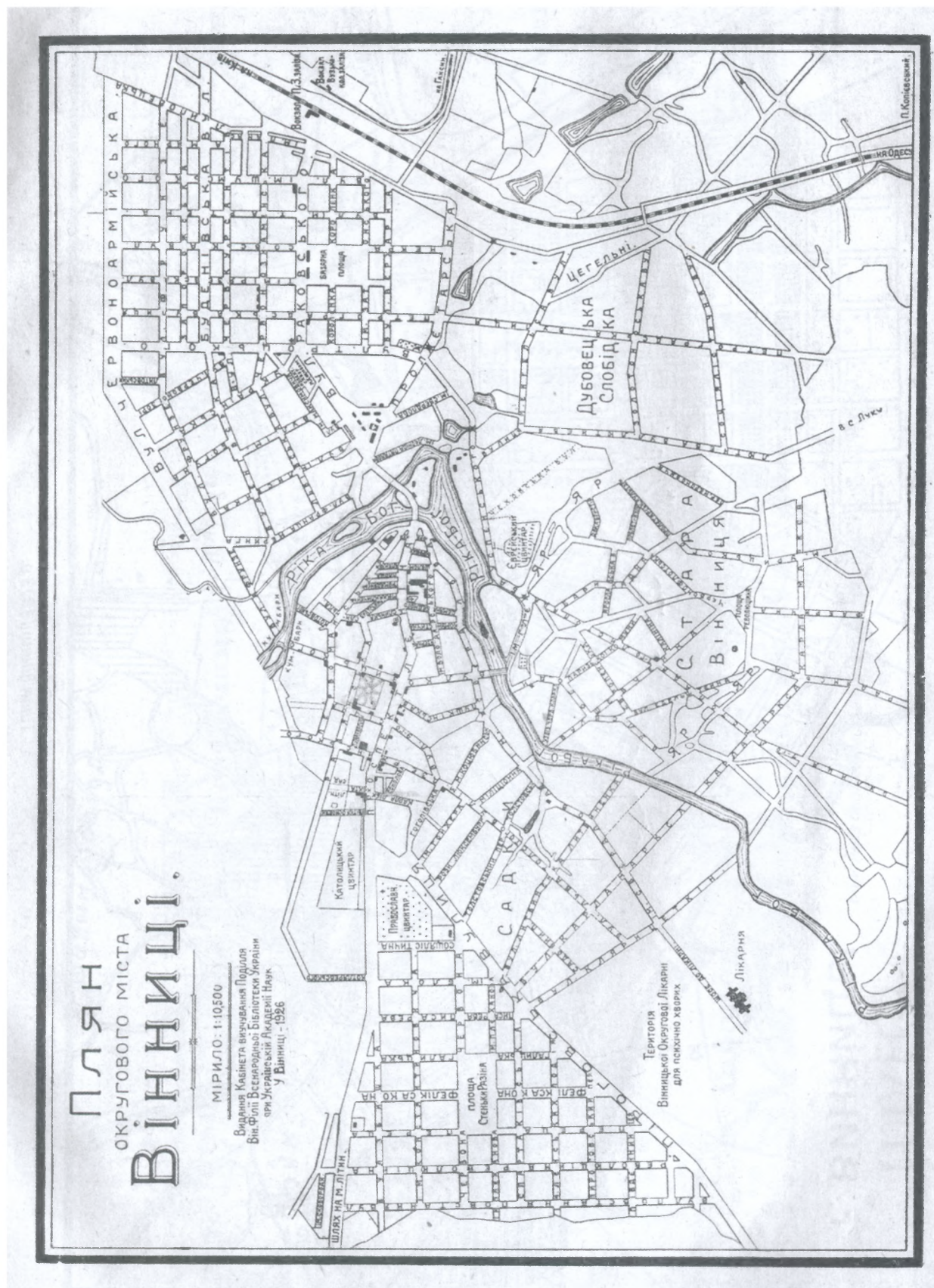
Вінниця з околицями на військовій карті, орієнтовно 1850 р.

План Вінниці 1913 р.

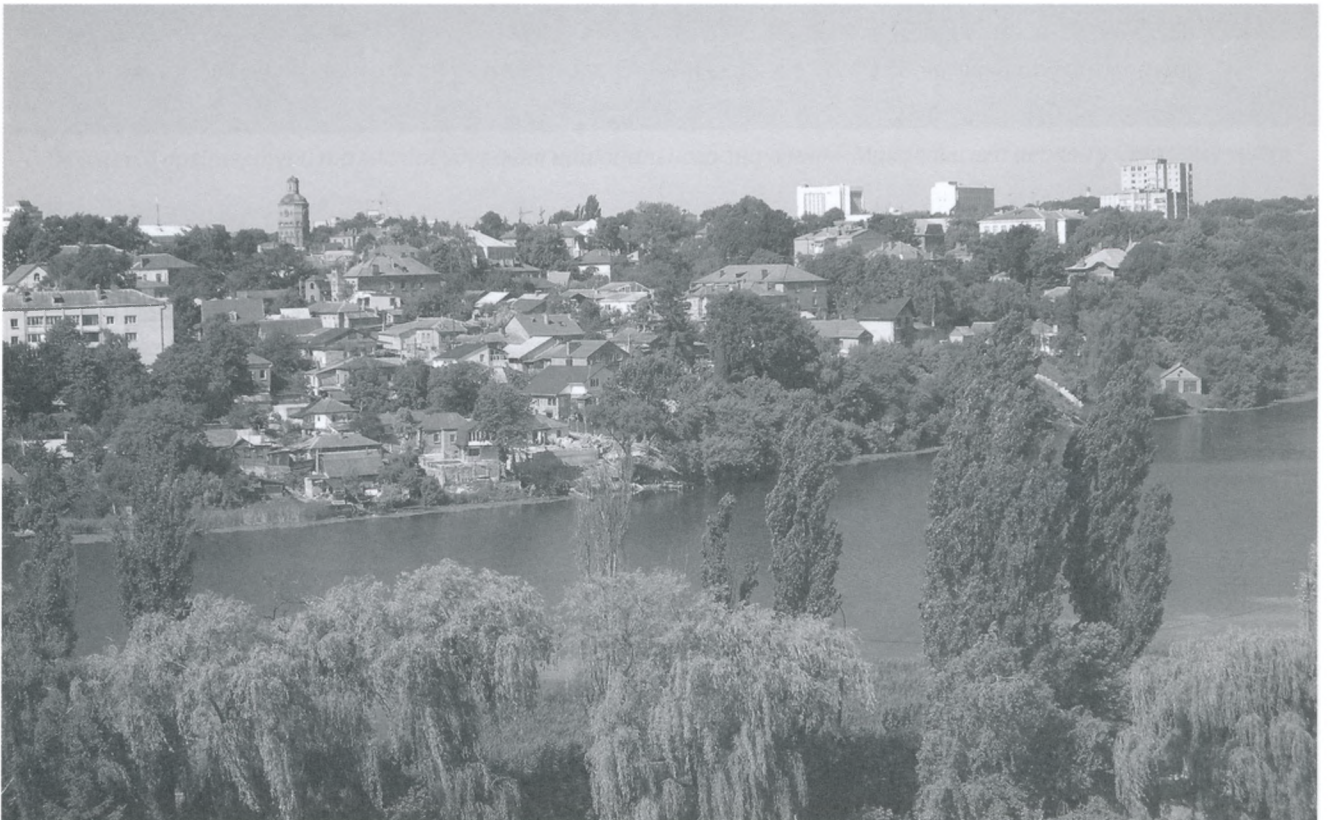

План Вінниці 1926 р.

Річка Південний Буг навпроти історичного центру міста

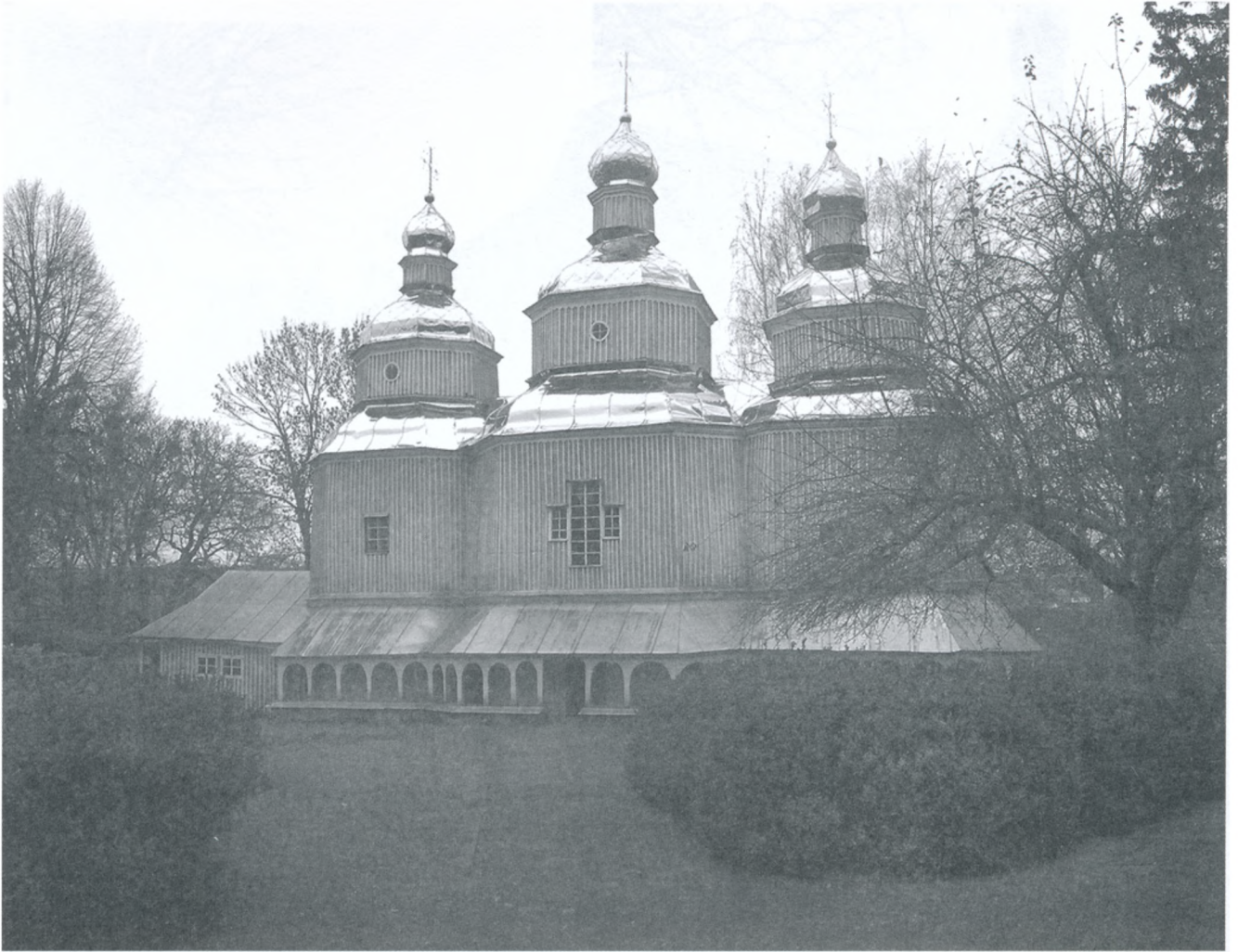
Панорама Вінниці з р. Південним Бугом

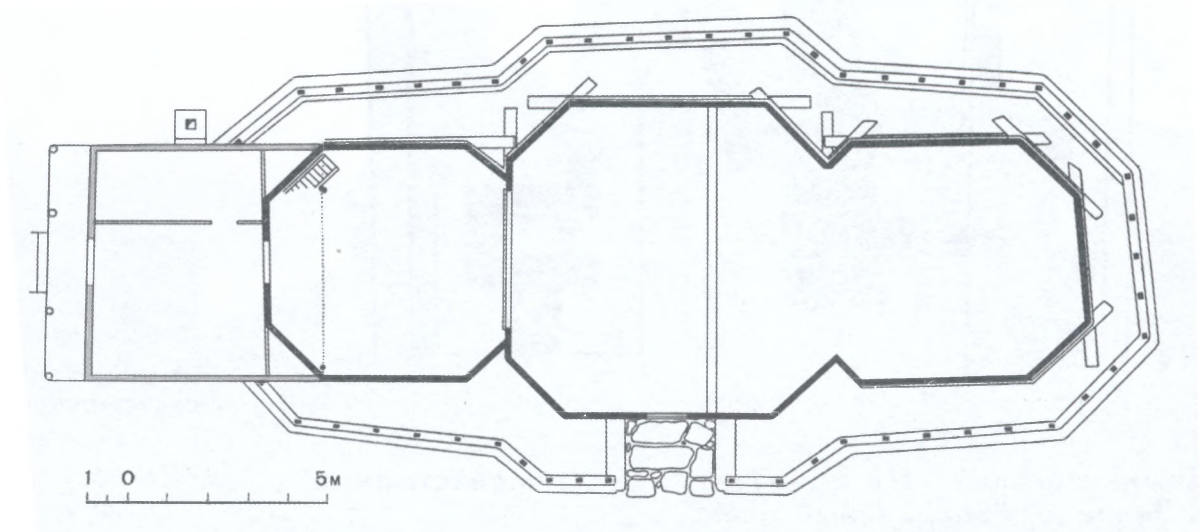

Пам'ятка історії – місце, де у 1651 р. козаки під проводом І. Богуна розгромили польське військо

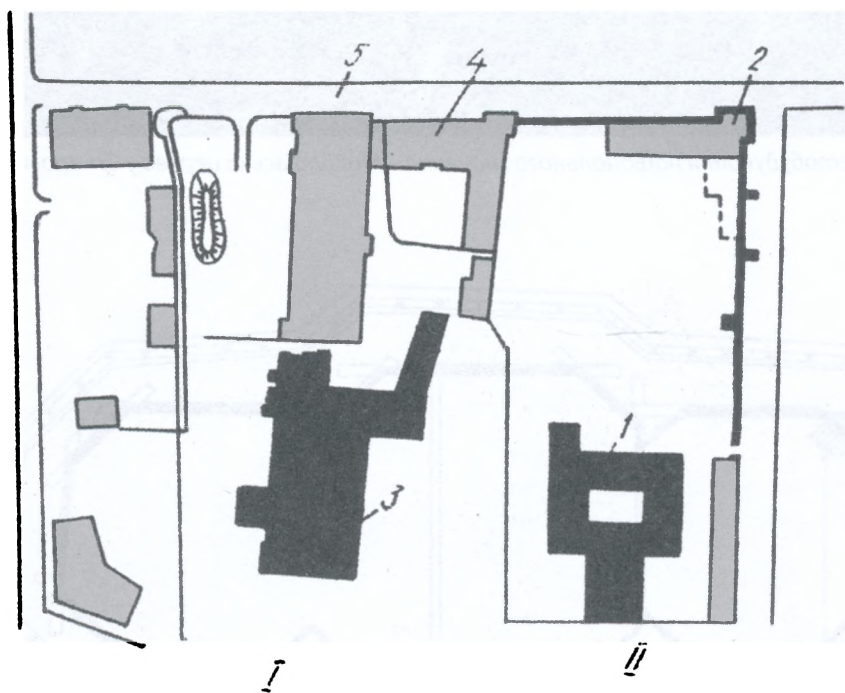
Пам'ятка архітектури та містобудування національного значення – Миколаївська церква у Старому місті

План Миколаївської церкви за П. Юрченком

Пам'ятка архітектури та містобудування національного значення – дзвіниця Миколаївської церкви у Старому місті

Доминиканский (II) и иезуитский (I) монастыри в г. Виннице. Генеральный план:

1 — костел и кельи доминиканского монастыря; 2 — башня и стены доминиканского монастыря; 3 — костел и коллегиум иезуитского монастыря; 4 — кельи; 5 — гимназия.

Генеральный план сакрального комплекса в Мурах – єзуїтської колегії та домініканського монастиря, що є пам'ятками архітектури та містобудування національного значення

*Наріжна башта й мури домініканського монастиря –
пам'ятка архітектури та містобудування національного значення*

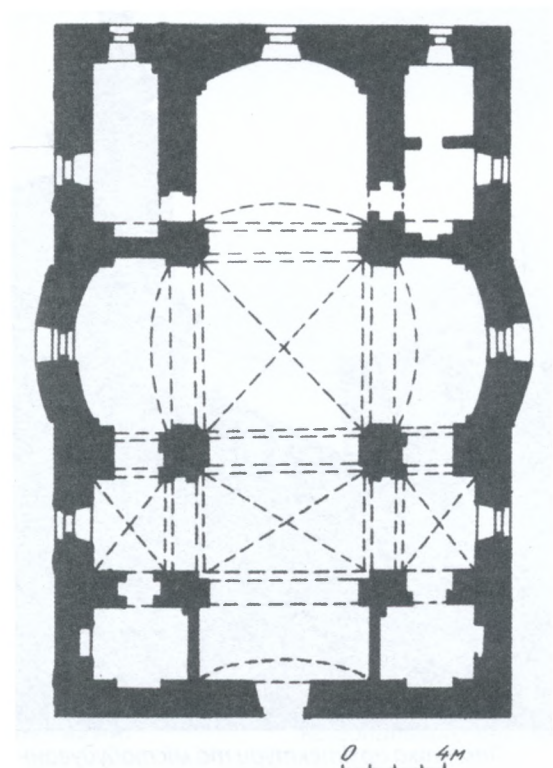

Пам'ятка архітектури та містобудування національного значення – домініканський монастир

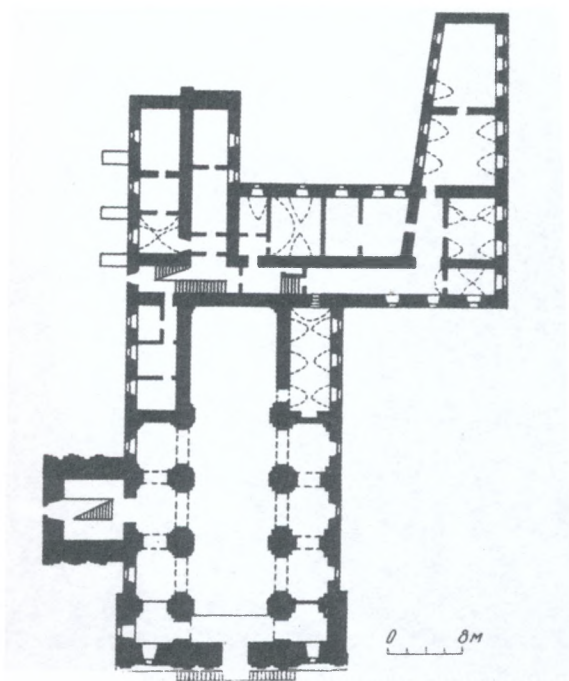
*Пам'ятка архітектури та містобудування національного значення –
костьол домініканського монастиря (нині православний Спасо-Преображенський собор)*

*План костьолу домініканського монастиря
(Спасо-Преображенського собору)*

Головний фасад костьолу домініканського монастиря (Спасо-Преображенського собору)

План єзуїтської колегії

Костьол єзуїтської колегії – пам'ятка архітектури та містобудування національного значення

Єзуїтська колегія – пам'ятка архітектури та містобудування національного значення

Корпус єзуїтської колегії та Вінницький краєзнавчий музей

Келії єзуїтської колегії, нині Вінницький обласний художній музей

Капуцинський монастир на вул. Соборній, 12-14

*Костьол капучинського монастиря
на вул. Соборній, 12-14*

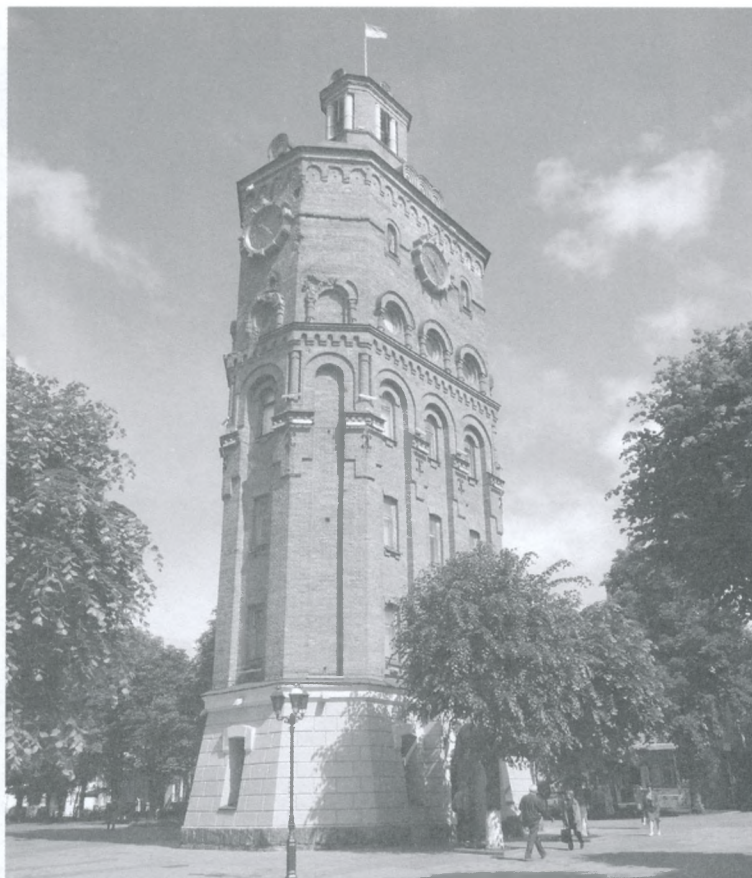

Забудова вулиці Козицького в історичному центрі міста

Готель "Савой" на вул. Козицького, 36, 48

Водонапірна вежа міського водогону
на вул. Грушевського, 11

Особняк на вул. Пушкіна, 38

Школа мистецтв (особняк Длуголенського) на вул. 1-го Травня, 66

Особняк на вул. Артинова, 5

Особняк на вул. Свердлова, 102

Особняк на вул. Л. Толстого, 11

Житловий будинок на вул. М. Грушевського, 10

Житловий будинок на вул. Соборній, 56

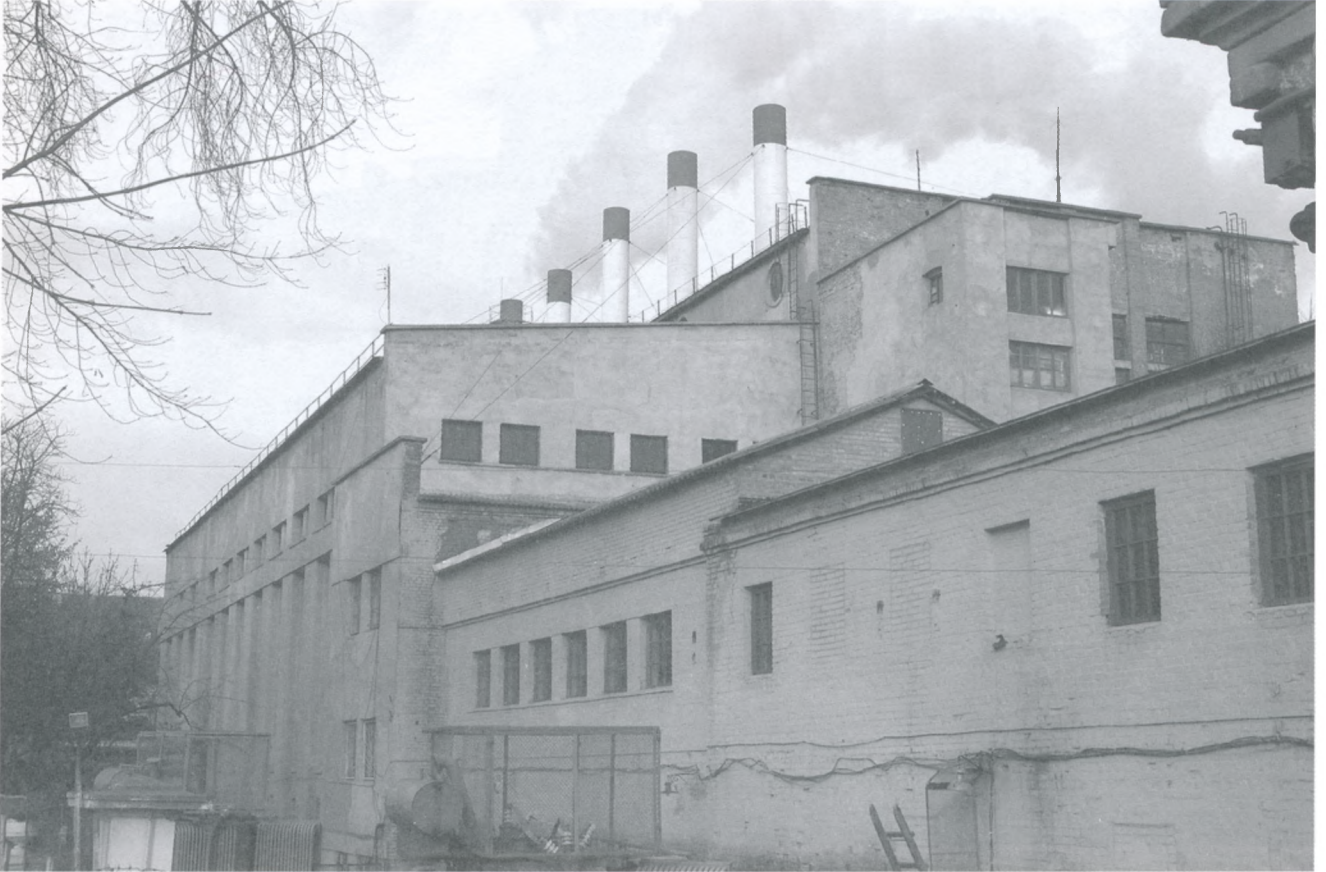

Будинок судових установ на вул. Грушевського, 17

Конторська будівля на вул. Л. Толстого, 2

Теплова електростанція на вул. 1-го Травня, 1

Вінницький державний академічний музично-драматичний театр імені М. Садовського на вул. Театральній, 13

Житловий будинок на вул. Соборій, 81

Пам'ятник хірургу М. Пирогову на початку вул. Пирогова. 1971 р.

Пам'ятник жертвам комуністичного терору в Центральному міському парку

Пам'ятний знак жертвам Голодомору в Центральному міському парку

Пам'ятний знак Українським січовим стрільцям у Центральному міському парку.

*Пам'ятник поету В. Стусу
на майдані Василя Стуса. 2002 р.*

РОЗДІЛ 4. ІСТОРИКО-МІСТОБУДІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ М. ГОРЛІВКИ

Даний розділ монографії присвячено історико-містобудівним дослідженням Горлівки, занесеної до Списку історичних міст України. Це публікація результатів науково-дослідної роботи, виконаної в 2009-2010 рр. Науково-дослідним інститутом пам'яткоохоронних досліджень на замовлення Українського державного науково-дослідного інституту проектування міст «Діпромисто» та Горлівської міської ради відповідно до договору від 17.07.09 № 25, що передбачала розроблення історико-архітектурного опорного плану і проекту зон охорони пам'яток та визначення меж і режимів використання історичних ареалів Горлівки¹.

Об'єктом дослідження є територія міста Горлівка. Предметом дослідження є розпланувально-просторовий устрій міста, ландшафт території міста, забудова, об'єкти і пам'ятки культурної спадщини, а також пошук оптимальних методів і заходів з охорони нерухомої культурної спадщини міста та збереження традиційного характеру його середовища.

Мета дослідження полягає в забезпеченні збереження пам'яток та об'єктів культурної спадщини, традиційного характеру середовища м. Горлівка. Для досягнення цієї мети вирішуються такі завдання:

- вивчення джерельної бази;
- аналіз археологічної спадщини міста;
- історико-архітектурні та історико-містобудівні дослідження міста;
- дослідження розпланування і забудови міста, етапів та принципів їх формування;
- визначення історико-культурної цінності території міста;
- визначення меж історичного ареалу міста;
- визначення зон охорони пам'яток;
- визначення режимів використання територій історичного ареалу міста.

Результатом вказаних досліджень став історико-архітектурний опорний план міста та проект зон охорони пам'яток, визначені межі і режими використання територій історичних ареалів міста, рекомендації щодо коригування місцевих правил забудови та збереження традиційного характеру середовища.

Науково-дослідна робота, завершена у 2010 р. і передана замовнику, складала-

---

¹ Горлівка. Історико-архітектурний опорний план і проект зон охорони та визначення меж і режимів використання історичних ареалів м. Горлівки. – К., 2010.

ся з текстових, графічних та ілюстративних матеріалів. Текстова частина роботи – пояснювальна записка – містить дослідницький та проектно-регулятивний розділи, повний перелік пам'яток та об'єктів культурної спадщини, альбом іконографічних матеріалів, а також фотоматеріали з фіксації об'єктів архітектури, містобудування, історії, археології та монументального мистецтва.

Графічна частина роботи представлена 18 креслениками:

Історико-архітектурний опорний план центральної частини м. Горлівки – основне креслення;

Зони охорони центральної частини м. Горлівки;

Історико-архітектурні опорні плани 14 районних селищ м. Горлівки;

Схема територіального і розпланувального розвитку м. Горлівки;

Схема ландшафту м. Горлівки.

Наукова новизна цього дослідження полягає в уточненні класифікації пам'яток та об'єктів культурної спадщини міста, визначенні меж і режимів використання територій зон охорони пам'яток та історичних ареалів Горлівки.

Практичне значення дослідження полягає передусім у призначенні його для використання при розробленні інститутом «Діпромiсто» Генерального плану розвитку м. Горлівки, а також для коригування Правил забудови міста, уточнення зонування міської території.

Представлена робота є першим дослідженням на цю тему. Відтак система охоронного зонування та визначення історичного ареалу, запропоновані в цій роботі, базуються на сучасних натурних дослідженнях нерухомої культурної спадщини та традиційного характеру середовища Горлівки. Після затвердження даної роботи та нового Генерального плану розвитку м. Горлівка "Місцеві правила забудови м. Горлівка" мають бути опрацьовані й прийняті у такій редакції, яка б включала поділ території міста на зони за переважними і допустимими видами забудови та іншого використання земельних ділянок, дозволеними у кожній зоні, з урахуванням нормативних вимог охорони культурної спадщини та збереження традиційного характеру середовища.

До складу авторського колективу зазначеної вище роботи входили 11 фахівців різних спеціальностей, не тільки штатних працівників НДІ пам'яток охоронних досліджень, а й УДНДІПМ «Діпромiсто». Робота виконана під науковим керівництвом архітектора О. Вандюк авторським колективом у складі кандидатів архітектури В. Вечерського (науковий консультант), О. Харлана, історика О. Сердюк (керівник-координатор роботи), мистецтвознавця І. Єрзіної (відповідальний виконавець), археологів Р. Осадчого, С. Черновола за участю фахівців УДНДІПМ "Діпромiсто" – директора інституту І. Шпилевського, архітекторів Т. Губенко, Ю. Лубенченко, А. Бучковського.

Тексти розділу 4, що подані нижче, написані авторським колективом у складі:

вступ – В. Вечерський, О. Харлан;

пункти 4.1 – 4.5 – О. Харлан, О. Вандюк;

пункт 4.6 – Р. Осадчий, С. Черновол;

пункт 4.7 – І. Єрзіна;

пункт 4.8 – О. Харлан, О. Вандюк, В. Вечерський;

пункт 4.9 – О. Харлан, О. Вандюк, І. Єрзіна.

Текст проілюстровано матеріалами фотофіксації, виконаними співробітниками Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень, а також іконографічними матеріалами з джерел, список яких наведено в прикінцевому бібліографічному переліку. Наведені кресленики історико-архітектурного опорного плану виконали О. Харлан та О. Вандюк.

4.1. Коротка історична довідка

Заселення території сучасного міста почалося на поч. XVIII ст., коли запорозькі козаки засновувати свої зимівники та хутори по річках Корсунь, Залізна, Бахмутка та Лугань. Їх основними заняттями було скотарство, хліборобство, бджільництво та полювання. Після остаточного приєднання цих земель до складу Російської імперії у другій пол. XVIII ст. за указом імператриці Єлизавети на лівобережних територіях, в межиріччі Сіверського Донця та його приток, було утворено нову військово-адміністративну одиницю – Слов'яно-Сербію. Вона підпорядковувалась Військовій колегії Сенату, її адміністративним центром було призначено місто Бахмут. Тут селилися серби, волохи, болгари, греки, що переселялися з Османської та Габсбурзької імперій. Вони разом з місцевими мешканцями селилися в новоутворених військових поселеннях, поділених на роти, що несли службу з охорони південних кордонів Російської імперії. Їх очолювали полковники австрійської військової служби Живан Шевич і Райко Депрерадович. Як свідчить рукописна карта Бахмутського повіту 1756 р., де позначено гусарські роти генерал-майора Депрерадовича, на території сучасної Горлівки також існували окремі військові поселення. Так у другій пол. XVIII ст. виникли поселення Государів Байрак і Зайцево.

У 1776 р. зимівники і хутори в балці Сухий Яр та в урочищі Жований Ліс злилися в слободу Зайцево, південну частину якої назвали Микитівка, на честь одного з її жителів – Микити Девятилова. Сюди переселилися мешканці Чернігівської, Полтавської та інших губерній. Одночасно з Зайцевим виникла слобода Залізна, поселеннями якої були переселенці переважно з Харківської губернії². У 1795 р. у селі Государів Боєрак та слободі Зайцево нараховувалося 6514 мешканців, в слободі Залізна в 1884 р. – 3529 жителів. У 1800–1805 рр. утворюються хутори Щербинівський, Нелепівський³.

Подальший розвиток населених місць пов'язаний з початком вугледобування в цьому регіоні. На початку XIX ст. в районі слобід Зайцево, Залізної, Щербинівського і Нелепівського хуторів було відкрито значні поклади вугілля і з'явилися перші селянські дрібні шахти. Добуте вугілля продавали в Бахмут і Харків.

² Макаревский Ф. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Вып. 2. – Екатеринослав, 1880. – С. 43-47, 57-64.

³ На колишніх землях Микитівки і Зайцевого міститься Микитівський район, у східній частині Залізної – Центрально-міський район Горлівки.

Промисловий підйом району розпочався наприкінці 60-х рр. XIX ст. з будівництвом Курсько-Харківсько-Азовської залізниці⁴. Підрядник робіт С. С. Поляков викупив у селян Зайцевого і Залізного в 1868-1869 рр. землі, по яких прокладено колії залізниці. 23 грудня 1869 р. відбулося урочисте відкриття лінії Харків-Слов'янськ-Ростов, станція отримала назву Корсунь. Для робітників залізниці було збудовано невеличке селище.

На запрошення С. С. Полякова гірничий інженер П. М. Горлов організує геологорозвідувальні роботи. Спочатку він удосконалив добування вугілля на двох існуючих селянських шахтах, що знаходились поруч з залізницею, а в 1871-1873 рр. на їх місці було збудовано потужну промислову шахту «Корсунська копальня № 1» (сучасна шахта «Кочегарка»), яка за технічним оснащенням і організацією гірничих робіт була однією з кращих в Донбасі. Навколо шахти також з'являється селище. В 1872 р. на базі цього підприємства створено акціонерне товариство Південно-Російської кам'яновугільної промисловості, фундатором якого був С. С. Поляков⁵. Воно стало першою вугільною компанією Центрального району Донбасу. Крім добування вугілля, випалювання коксу та їх оптової реалізації, видобувало залізну руду, володіло вапняними і цегляними заводами, значними ділянками залізниці і т. ін.

У серед. 1880-х рр. залізничну станцію Корсунь було перейменовано на станцію Горлівка.

Наприкінці XIX ст. власниками компанії «Товариство Південно-Російської кам'яновугільної промисловості» стають французькі підприємці. Вони купують понад 1000 десятин землі, збільшують основний капітал товариства, будують нові рудники. Так у 1889 р. відкрито шахту «Альберт» (сучасна шахта № 5 ім. Леніна), у 1897 р. – «Альфред» (сучасна шахта № 8 ім. Гайового). Починаючи з 1896 р., з шахт, які належали товариству, щорічно добувалося понад 50 мільйонів пудів кам'яного вугілля та коксу.

На початку 90-х рр. XIX ст. в Горлівці було засновано «Бельгійське товариство Государевобайрацьких кам'яновугільних копалень» і «Товариство Микитівських копалень».

У 1879 р. довкола Горлівки інженер А. В. Миненков відкрив родовища ртутних руд. Було створено товариство та орендовано землю у селян. Згодом родовище придбало «Товариство ртутного виробництва А. Ауербах і К^о». Восени 1885 р. розпочалося будівництво шахти «Софія», а пізніше – заводу для виробництва ртуті, де в грудні 1886 р. було одержано першу в Російській імперії ртуть. Поруч з заводом відкрили рудник, де для його потреб добували вугілля, збудували залізничну колію, яка з'єднала завод та станцію Микитівка. У 1891 р. почався вивіз ртуті за кордон. На початку XX ст. Росія займала третє місце у світі по її видобутку. На той час на заводі працювало біля 100 працівників.

⁴ По Екатерининской железной дороге. Вып. II. – Екатеринбург: Тип. Екатерининской железной дороги, 1912. – С. 125–144.

⁵ Поляков Самуїл Соломонович (1836-1888 рр) – відомий в Росії будівельник залізниць. Побудував декілька залізничних ліній, заснував перше залізничне училище в м. Єлець, Донський земельний банк, Азово-Донецький комерційний банк.

З розвитком вугільної промисловості зростає необхідність в обладнанні для шахт і металургійних підприємств. У 1897 р. бельгійська компанія побудувала в Горлівці машинобудівний завод (сучасний Завод ордена Трудового Червоного Прапора ім. С. М. Кірова), який виготовляв обладнання для шахт та металургійних підприємств. Поблизу заводу виникло селище, де у 1899 р. мешкало близько 3 тис. чоловік. На початку ХХ ст. воно увійшло до складу Горлівки.

Подальший розвиток Горлівки характеризується посиленням концентрації виробництва. Місто стає важливим промисловим центром півдня Російської імперії. Наприкінці ХІХ ст. тут працювали цегельний, цементний, алебастровий заводи, декілька кам'яних кар'єрів і парових вальцьових млинів. Горлівські шахти об'єднував синдикат «Продвугілля». У 1913 р. порівняно з 1899 р. вуглевидобудок зріс утричі і досяг 2,2 млн. т. На всіх підприємствах працювало 13 тис. робітників.

У 1890 р. у центрі міста відкрився «клуб-театр зборів службовців», де ставилися самодіяльні вистави, проводилися вечори відпочинку, а також виступали артисти з інших регіонів. До 1898 р. в Горлівці проживало 7 тис. чоловік.

У 1905 р. спалахнуло Горлівське збройне повстання – один з найбільших робітничих виступів на теренах України.

Чисельність населення Горлівки дуже швидко зростала: якщо на 1912 р. вказувалося про існування більше 5000 душ населення⁶, то у 1913 р. в Горлівці зафіксовано 50 підприємств з загальною чисельністю 13 тис. робітників. У 1916 р. у м. Горлівка та на його околицях проживало 30 тис. чоловік. У центрі Горлівки містилися будинки власників підприємств, кілька десятків казарм і понад 1200 типових будинків на троє вікон, які стояли на 18 лініях (місцева назва селищних вулиць), в кожній до 70 будинків. Близько 10 тисяч робітників проживали у напівземлянках, сараях та літніх кухнях. В місті існувало 2 православні церкви, школа, поштова станція⁷, 3 лікарні на 80 ліжок, 2 церковно-парафіяльні, 4 заводських та 10 двокласних земських шкіл. У них навчалася одна десята частина дітей міста. Штейгерська школа готувала штейгерів, маркшейдерів і машиністів підйому. З 1914 р. функціонував клуб-кінотеатр «Банакер» на 300 місць.

У роки Першої світової війни в Горлівці набувають розвитку вугільна, ртутна та коксобензолна галузі промисловості.

З 1920 р. місто входить до складу Донецької губернії, у 1923-1932 рр. – Донецької округи.

У 1925 році з шахтних і заводських селищ був створений районний центр Горлівка з населенням 27,3 тис. чоловік (з селищами – 40,5 тис. мешканців). У той час шахтами Горлівки добувалося 2,2 млн. тонн вугілля на рік.

У роки індустріалізації (кінець 1920-х – поч. 1930-х рр.) у Горлівці проходила реконструкція старих і створення нових підприємств, велося значне промислове будівництво, під час якого споруджено: в 1923 р. – шахту ім. Румянцева, у 1928 р. від-

⁶ По Екатерининской железной дороге. Т.2. Управление Екатерининской железной дороги, 1912. – С.155.

⁷ Там само. – С. 155.

крито коксохімічний завод, у 1929 р. – шахту № 19-20, в 1933 р. – шахту «Кочегарка», азотно-туковий завод ім. С.Орджонікідзе, в тому ж році – найбільший в світі цех з виробництва врубових машин (на машинобудівному заводі, який виробляв до 3 тис. одиниць техніки на рік). У 1929 р. на базі колишнього штейгерського училища створено гірничий технікум.

У 1932 р. Горлівка – велике промислове місто. У цьому році вийшла Постанова СТО про будівництво міста Нова Горлівка у зв'язку з необхідністю поліпшення житлових умов робітників і переведенням обласних установ Донбасу до Горлівки. В Держплані на 1933 р. було передбачено будівництво нових будинків облвиконкому, обкому, житлових будівель на 2000 кімнат, готелю на 200 номерів, лікарні на 300 місць, школи на 1000 учнів, а також прокладання основних магістралей водогону та каналізації.

У 1932 р. прокладено першу трамвайну лінію довжиною 8 км., яка поєднала селища шахт № 4 та № 5. У цей період населення обслуговували 6 лікарень, 3 пологових будинки, дитячий санаторій, 3 станції швидкої допомоги, 54 дитячих садочки, 68 шкіл, 22 палаци культури і клуби, 25 бібліотек. До 1940 р. у місті працювало 10 заводів, 13 шахт з загальним річним видобутком 7,2 млн. т. вугілля, проживало 181,5 тис. чоловік.

Напередодні Великої Вітчизняної війни площа Горлівки становила 100 кв. кілометрів. Було споруджено новий водогін і каналізацію, друкарню, фабрику-кухню, поштамт, універмаг, дві лазні, готель, стадіон. У 1941 р. почала працювати найбільша в Донбасі шахта № 4-5 «Микитівка». На захід від залізничної станції виник новий міський центр, де побудували Будинок Рад, Палац праці, міську поліклініку тощо.

У 1941 р. указом Президії Верховної Ради УРСР в межі м. Горлівки включено територію міст Калінінськ, Комсомольськ та Микитівка. Створено три міських райони, які отримали назву Калінінський, Микитівський та Центральноміський.

Окупація міста німецькими військами у період Великої Вітчизняної війни тривала з 29 жовтня 1941 р. по 5 вересня 1943 р. Місто зазнало серйозних руйнувань.

У повоєнні роки тут побудовано нові житлові мікрорайони, віддалені від промислових підприємств, покращено водопостачання, реконструйовано каналізаційну мережу. Було відновлено всі школи і дошкільні установи, 11 палаців культури і клубів, 7 парків культури і відпочинку. У 1954 р. з м. Біла Церква до Горлівки переведено педагогічний інститут іноземних мов. На 1955 р. у місті проживало 204 тис. чоловік. У 1956-1958 рр. у Горлівці введено в дію 6 шахт, ремонтно-механічний, 3 бетонних і деревообробний заводи, 11 крупних цехів. У 1959 р. відкрився художній музей. У 1959-1965 рр. побудовано, реконструйовано і розширено 18 підприємств, у т. ч. у грудні 1963 р. введено в дію шахту ім. Гагаріна. До 1979 р. у місті нараховувалося 337 тис. мешканців.

У вересні 1968 р. за успіхи в господарчому та культурному будівництві, розвитку вугільної промисловості Горлівку нагороджено Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

На сьогодні Горлівка – місто обласного підпорядкування Донецької області. Розташована в північно-східній частині області. Через місто проходить канал Сіверський Донець-Донбас. Місто – значний промисловий центр Донбасу, складова частина Горлівсько-Єнакіївського промислового вузла. На сьогодні це значний індустріальний центр України.

4.2. Характеристика природної складової ландшафту

Місто Горлівка розташовується на височинах Донецького кряжа з пологими схилами, урвищами, куполами з округлими обрисами, відрогами різної довжини.

Випускник Гірничого кадетського корпусу 1810 р. Є. П. Ковальський (1782-1867 рр.), член Ради Гірничого департаменту Росії, який досліджував край у 1826 р., записав у «Геогностическом обозрении Донецкого кряжа»: «главная гряда, отличающаяся большим протяжением в длину и особенно высотой, начинается между селениями Зайцовым и Государевым Боераком и дает начало важнейшим рекам здешнего края, из которых одни изливаются на север и восток в Донец, а другие на юг в Миус».

В «Памятной записке Екатеринославского губернского статистического комитета» за 1875 р. відзначено «три больших отрога от Зайцевской волости и Государева Боерака. Цепи холмов во многих местах перерезаны глубокими и крутыми балками, выдающаяся местность в этом же районе находится около с. Государев Боерак. Здесь проходит цепь высоких каменных холмов, известных под названием Высокий Лес, тут же в глубоких балках берут начало речки Лугань и Бахмут». Один з характерних малих відрогів у межах сучасного міста проходить вздовж вул. Кременної у селищі Кірово поблизу шахти «Комсомолец».

Ці місця описано відомим географом-мандрівником П. П. Семеновим-Тян-Шанським в «Географическо-статистическом словаре Российской империи» (1863-1885) та 19-томному виданні-довіднику «Россия. Полное географическое описание нашего отечества» (1899-1914 р.) за редакцією П. П. Семенова-Тян-Шанського і В. І. Ламанського.

Детальну характеристику рельєфу західної частини міста в ХІХ ст. дали також А. В. Міненков, А. А. Ауербах, А. А. Шепелєв та інші спеціалісти.

Письменник Н. Є. Каронін-Петропавловський, перебуваючи влітку 1891 р. у районі Микитівки, сприйняв цю місцевість таким чином: «вокруг все та же безконечная степь, изрезанная в разных направлениях сухими балками и такими же возвышенностями... Всюду тянутся бурые, выжженные пространства, желтые хлебные поля и зеленые луга, боязливо приютившиеся по крошечным степным реченкам».

Місцевий рельєф можна охарактеризувати як перехідний від пагорбного до гірського.

Гребінь Донецького кряжа є природним вододілом для р. Сіверського Донця

з притоками і р. Міуса з Кринкою. Взагалі нараховується 29 річок, що беруть свій початок на території сучасної Горлівки. Основні річки – Лугань (виток біля станції Байрак), Бахмутка (виток біля станції Трудова), Корсунь (притока Кринки), Залізна Балка (притока Кривого Торця), Залізна (Чегарі), Широка Балка, Росоховатка, Батманка, Солом'янка (Солом'яна Балка), Скотовата, Гурти, Калинова (Житній Яр), Широкий Яр, Жованка, Поклонська, Ячмінна. Усі річки характеризуються як мало-водні. У різний час влаштовано греблі й водоймища: Гуєновська, Чорна Водокачка, Жованська, Залізнянська, Закорсунська, Батманівська, Гольмовські, Короленківські, Горлівське море. Повз місто протягнуто потужні водоводи каналу «Сіверський Донець – Донбас».

Для комплексного ландшафтного аналізу міської території й визначення ступеня впливу його умов на формування містобудівних композицій було складено генералізований рельєф місцевості. На цій схемі зафіксовано елементи природного рельєфу – вододіли, тальвеги, яри, річки, озера, заплави та штучні форми, що виникли внаслідок техногенної діяльності людини – терикони шахт, кар'єри.

Найвищі позначки рельєфу по водорозділах до 304 метрів над рівнем моря (за Балтійською системою висот). Позначки в низинах балок поблизу річок близько 220 метрів.

Загалом природний рельєф території міста характеризується як пагорбовий з плавним пониженням в долини річок і балок.

Слід зазначити, що при прокладанні залізничної колії в XIX ст. – першого крупного інженерного об'єкта – рельєф місцевості було ретельно досліджено і оптимально використано. Залізниця тягнеться по найвищих позначках вододілів.

У формуванні розпланувальних систем житлових районів та історичних поселень, що потрапили в адміністративні межі сучасної Горлівки, природні складові рельєфу враховувалися у повній мірі; композиційно-планувальні заходи відзначаються достатнім ступенем різноманітності й індивідуальністю.

При сприйнятті образу промислового міста велике значення мають елементи техногенного ландшафту – терикони, насипи, кар'єри. Терикони, які мають висоту 65-75 метрів, стали штучними ландшафтними домінантами й орієнтирами у міському просторі; терикон шахти «Кочегарка», що розташований у центральній історичній частині Горлівки, став своєрідним символом міста.

Найнижчі позначки кар'єра ртутної копальні сягають на 120 м від денної поверхні прилеглої території.

У південно-східній частині міста розташовано лісовий масив Софіївське урочище площею 565 га – об'єкт природно-заповідного фонду місцевого значення.

Зелені насадження скверів, парків, бульварів розташовані в житлових районах міста у великій кількості.

4.3. Містобудівний розвиток Горлівки

Історичний процес формування поліцентричних агломерацій є закономірним проявом функціональної і структурно-територіальної інтеграції міст. Як наслідок виникає системоформівна основа для їх взаємного розвитку. Врахування особливостей формування розпланувальної структури Горлівки та сусідніх міст у процесі перетворення міської агломерації, що склалася, у групову систему населених місць дасть можливість більш комплексно регулювати її раціональний розвиток.

Місто Горлівка розташоване в центральній частині Донецької області на підвищених позначках пагорбного Донецького кряжа. Є опорним елементом промислового каркаса регіону та входить у поліцентричну агломерацію населених пунктів Донбасу⁸, головними передумовами формування якої (як і багатьох інших на Донбасі) були концентроване (групове) розміщення поселень внаслідок росту шахт і розвитку на базі вуглевидобування галузей важкої промисловості (металургійної, коксохімічної, хімічної, машинобудівної), що характеризуються високою концентрацією місць прикладання праці та збільшенням кількості міських поселень, що призводило до їх територіального зближення.

Перші поселення в районі сучасної Горлівки з'явилися на початку XVIII ст., коли запорозькими козаками було засновано зимівники вздовж річок Залізної, Лугані та Бахмутки. Зимівники були невеликих розмірів і розташовувалися дуже щільно по обох берегах річок. Найбільше їх було навколо річки Залізної (територія сучасного Центрально-міського району).

Наприкінці XVIII ст. після остаточного приєднання цих земель до Російської імперії в межиріччі Сіверського Донця та його приток було утворено Слов'яно-Сербію, а на місці колишніх зимівників влаштували державні військові поселення, мешканці яких несли службу з охорони південних кордонів. Дані поселення називалися гусарськими ротами. Вони мали одну або кілька вулиць, які тяглися вздовж річищ.

У 1745 р. засноване село Государевий Байрак, у 1776 р. – зимівники і хутори у Балці Сухий Яр і Жований Ліс, що пізніше злилися в слободу Зайцеве. Слобода на поч. XIX ст. мала значні розміри. У 1800-1805 рр. виникають хутори Щербинівський, Нелепівський та ін. У найбільших поселеннях Зайцевому та Государевому Байраку було споруджено церкви, навколо яких розміщувалися громадські майдани з особливими функціями і призначенням. Коло церков будувалися школи, влаштовувалися ярмарки та ін.

Вже на поч. XIX ст. у вказаних поселеннях було відкрито поклади вугілля, після чого з'являється велика кількість селянських шахт. Вугілля використовували не лише для місцевих потреб, а й на продаж у міста Бахмут та Харків.

Даний район входив до складу Бахмутського повіту Катеринославської губернії.

⁸ Структура міської мережі Донбасу складалася поетапно під впливом соціально-економічних чинників у процесі послідовного переходу від відносно простої центричної форми до найбільш складної – зональної – і вже остаточно до територіального об'єднання багатоцентрових агломерацій. Див. Бочаров Ю. П., Кушніренко М. М. Особенности планировки многоцентровых городских агломераций // Строительство и архитектура. – № 6. – К, 1981. – С. 1-3.

З початком будівництва Курсько-Харківсько-Азовської залізниці в 1868 р. розпочалося промислове освоєння краю. Концесію на будівництво ділянки залізниці від держави разом з зобов'язанням збудувати тут рейковий завод отримав С. С. Поляков. Для будівництва залізниці й заводу було запрошено провідних фахівців, серед яких був і гірничий інженер Петро Миколайович Горлов.

Траси залізниці вирішено було провести по основних вододілах у кількох напрямках. Спочатку було збудовано залізничну станцію Корсунь з невеличким прилеглим селищем, велися розвідувальні роботи для будівництва заводу, було відкрито багаті поклади кам'яного вугілля високої якості. Поблизу залізниці у 1871 р. П. М. Горлов будує «Корсунскую копь», що складалася з двох шахт. Це було найбільше підприємство вугільної промисловості Донбасу. Всі вказані об'єкти розташовувалися у безпосередній близькості від залізниці (на схід від неї), це було дуже зручно і вигідно для експортування вугілля в інші регіони країни.

У 1879 р. на підприємствах даного поселення працювало понад 1 тис. робітників. Селище для шахтарів збудували поблизу селища залізничників (на південний схід). Воно складалося з кількох вулиць (ліній) з невеличкими земельними ділянками. Наприкінці XIX ст. відкриваються ще кілька шахт і рудників (Альберт, Альфред, Ауербах, св. Андрія та інші), навколо яких будуються робітничі селища.

У 1879 р. на південь від станції Микитівка (на північний захід від станції Корсунь) було відкрито поклади кіноварі, на базі яких будується копальня і завод з виробництва ртуті – перший в Російській імперії. Навколо цього підприємства також виникають робітничі селища.

У 1897 р. засновано машинобудівний завод з виготовлення шахтного обладнання. До нових шахт та копалень прокладаються залізничні колії. Залізнична мережа все більш ускладнюється.

На початку XX ст. відбувається значний промисловий розвиток регіону, виникають нові промислові об'єкти: відкрито брикетну фабрику, що постачала вугільні брикети для Чорноморського та Балтійського пароплавств. У 1915 р. збудовано хімічний, а в 1916 р. – коксобензольний заводи. Паралельно з цим ускладнюється структура залізничних колій, збільшується кількість селищ навколо підприємств. Будуються типові одноповерхові будинки на кілька сімей та велика кількість напівземлянок і землянок (найпоширеніший здавна тип житла в регіоні).

Основним чинником виникнення міст Донбасу є поклади корисних копалин і в першу чергу кам'яного вугілля, дешева робоча сила, а також будівництво залізниці.

Центральне місце в системі дисперсно розташованих робітничих селищ займає Горлівка (назву станція та селище отримали в серед. 1880-х рр.). Власником селища було Акціонерне товариство Південно-Російської кам'яновугільної промисловості. Тут існували дві церкви (Макар'ївська домовна (1891 р.) та Миколаївська (1905 р.)), штейгерське училище, торогові лавки, магазини, синагога, лікарня, школа, клуб-театр, народна бібліотека, працювали спортивні секції. В громадському центрі

було зосереджено будівлі управління та адміністрації. Головні вулиці селища (лінії) проходили паралельно до залізничної колії – з півночі на південь. Другорядні вулиці йшли перпендикулярно до головних, формуючи мережу невеличких прямокутних кварталів. Хоча власники підприємств і селищ займались будівництвом житла, громадських споруд, в цілому рівень благоустрою поселень був низьким.

У 1913 р. у горлівський гірничий округ входить приблизно 50 підприємств, де задіяно 13 тис. робітників. Поселення Горлівка з прилеглими колоніями (з населенням близько 30 тис. чоловік) у 1916 р. отримує статус заштатного міста.

Під час революції та громадянської війни 1917-1920 рр. регіон значно потерпів від військових дій та розрухи.

З 1920-х рр. починається процес втілення передових світових ідей містобудування та архітектури в Донбаському регіоні. Донбас складається як територіально-промисловий комплекс. Інтерес до цього регіону пов'язаний перш за все з реалізацією планів ГОЕЛРО і відновленням вуглевидобувної промисловості в перші роки радянської влади.

Процес розвитку нових міст безпосередньо пов'язаний з соціально-економічними процесами в країні, адміністративними перетвореннями в регіоні. Вводяться заходи з поліпшення житлових умов, покращання благоустрою та вдосконалення інженерного обладнання міста і робітничих селищ. Розпочинається розроблення принципів нового розселення, нових типів житлових та громадських будівель для Донбасу, зароджується районне планування.

Регіон, розділений раніше між різними губерніями, перетворюється в єдину адміністративно-територіальну одиницю (в 1918 р. утворено Донецьку губернію) і економічний район (Всесоюзна кочегарка) з новими паростками міського способу життя, мережею міст і робітничих селищ. На основі принципів районного планування проектується і будуються нові міста, реконструюються і розвиваються існуючі поселення.

У центральній та регіональній пресі того часу з'являються публікації про будівництво робітничого житла, нового губернського центру, висовуються ідеї про використання прогресивного світового досвіду в містобудуванні Донбасу, а також пропагується будівництво палаців праці при копальнях і шахтах. Уже в 1919 р. академік архітектури О. М. Бекетов розробляє типові проекти для Донбасу.

У 1920 р. при Раді Праці й Оборони створили комісію з обстеження і вивчення території Донбасу для розміщення нових селищ. Аналіз результатів роботи комісії при зіставленні з іншими історичними даними дозволили дослідникам (Вергеліс О. В.) отримати уявлення про стан, особливості розміщення промислових поселень дожовтневого періоду в структурі сучасного міста Горлівка, більшість з яких вже зникли. Графічна реконструкція дозволила встановити характер забудови, благоустрою, типи житлових та громадських споруд, виявити та зафіксувати містобудівну спадщину минулих етапів. До початку 1920-х рр. характер розселення залежав

від розміру промислових підприємств і їх розташування, особливостей розповсюдження вугільних пластів, розвитку транспортної мережі.

На початку нового етапу (поч. 1920-х рр.) проводилося планове обстеження технічного стану копалень, підприємств, житла; почалася організація проектування і будівництва житлових споруд; проведено архітектурні конкурси проектів житла для Донбасу. Для цього в 1923 р. утворили особову урядову комісію з відновлення кам'яновугільної промисловості регіону. В цей час у Горлівці зосереджено велику кількість спеціалізованих фабрично-заводських, шахтарських, залізничних селищ з якнайбільшою щільністю поселень. Для вирішення житлового питання впроваджується державна політика системи розселення в цілому, використання прогресивних форм планування, коли єдиним правильним виходом з існуючої живої кризи вважалося створення селищ-садів і міст-садів.

Селищне будівництво, яке розпочалося як у Горлівці, так і в інших містах Донбасу, мало свої особливості: селища будувалися поблизу промислових підприємств, були невеликих розмірів, проектували їх і будували самі підприємства з урахуванням місцевих умов і власних інтересів. У проектах приділялась увага інженерним питанням, композиції плану, розміщенню громадських споруд, напрямкам пішохідних і транспортних зв'язків, перспективному розвитку. Основними елементами плану були громадський центр, житлові квартали, парк, спортивна зона. Широкі вулиці або бульвари орієнтувались на центральну площу, де в більшості випадків розташовувався Палац праці або Палац культури. Цим спорудам відводилася значна роль у формуванні об'ємно-планувальної композиції і зовнішнього вигляду робітничого селища. Вони були головними і найбільш розповсюдженими об'єктами нової архітектури. Увесь устрій громадського і трудового життя робітників був пов'язаний з цим типом споруд, де відбувалися святкові концерти, обряди, зібрання, театральні вистави, перегляд кінофільмів, гуляння тощо. За проектом архітектора О. Бекетова в Горлівці було збудовано селище Радіальне (1926 р.).

У 1929 р. була створена і розпочала діяльність урядова комісія з будівництва нових міст Донбасу, програму якої представив професор П. П. Хаустов.

Найбільша містобудівна активність в Донбасі спостерігається в 1930-ті рр. Містобудівний розвиток Горлівки цього періоду пов'язаний з розробленням державних програм відновлення промисловості регіону, електрифікації, вирішення житлової кризи. Головною особливістю цього етапу є відмова від практики будівництва тимчасового житла і перехід на проектування постійних місць проживання за генеральними планами. Характерним типом поселень стали селища для робітників, збудовані для одного чи групи підприємств: заводські, шахтарські, селища енергетиків і залізничників.

Зовнішній вигляд, розпланувальна структура, взаємозв'язок з підприємствами, характер і напрямок пішохідних зв'язків, розташування громадських споруд в селищі визначалися специфікою підприємства і його розмірами. В цей час в забудові міста і його селищ з'являються споруди нової архітектури (житлові будинки, па-

лаці праці, клуби-театри). При розробленні цих проектів відповідно до тодішньої державної ідеології втілювались в життя погляди на новий побут і тип житла.

Напівселянському складу робітників, умовам їх праці найбільш відповідав садибний тип будинку з індивідуальним входом, невеличкими ділянками, господарськими службами, що вело до появи характерних типів житлових будинків і розвитку присадибної забудови. Проблемою цієї садибної забудови залишалася відсутність водопостачання і каналізації.

Територія як об'єкт містобудування підлягала аналізу, вивчались питання розміщення промисловості, перспективи її розвитку у взаємозв'язку з розміщенням «нових міст». Окрім того, формулюється нове бачення містобудівного розвитку всього регіону, що включало появу нової групової форми розселення і структури міста, а також нової естетики містобудування і комплексного вирішення основних проблем.

На основі районного планування Донбасу в 1930-ті рр. було здійснене проектування і будівництво централізованого водопостачання, каналізації, реконструйована стара залізнична мережа і збудовано нові гілки до промислових підприємств, комплексно вирішувались питання енергопостачання, благоустрою, озеленення тощо.

Головними елементами, що надали місту і регіону в 1930-х рр. своєрідності, є галузеві промислові комплекси: вугільні, машинобудівні, залізничні.

Графічний аналіз розпланувальної схеми Горлівки дозволив виявити принципи організації «нового міста», головні елементи структури плану і його побудови в світлі теоретичних та проектних пошуків українських містобудівників. Тут було використано принцип побудови гнучкої, секційної структури міста, організація східчастої системи обслуговування та громадських центрів, взаємозв'язок з природою, принцип розпланувальної і композиційної побудови житлових кварталів – прообразів сучасних житлових комплексів. Проект Нової Горлівки розроблявся в 1930 р. під проводом А. Ейнгорна.

Відповідно до вимог реального життя концепцію нових міст було змінено. Інститут Діпромiсто переглянув розроблені проекти. Окрім будівництва нових було передбачено реконструкцію існуючих міст і робітничих селищ, будівництво великих чи об'єднаних селищ.

У розпланувальній структурі міст вперше з'явилася багатоповерхова забудова, великі житлові квартали, закладено широкі вулиці, бульвари, площі, значні громадські споруди, парки, зелені зони міст. Постало питання про принципи ансамблевої забудови.

Ідея створення розчленованої структури міста, що формується на основі поєднання природних (рельєф, річки, балки), геологічних умов (наявність і розташування покладів корисних копалин), транспортної інфраструктури (залізниця, вулична мережа) і місць прикладання праці (заводи, групи шахт), яку закладено на поч. 1930-х рр., зумовила структуру плану Горлівки і його подальший розвиток до 1940-х рр.

Забудова 1930-х–1940-х рр., що збереглася (система містобудівних ансамблів і об'єктів міського центру), розпланувальна структура і забудова центрів міських районів (колишніх селищ) мають особливу містобудівну цінність, потребують збереження і повинні використовуватись як містоформівні елементи.

Під час Великої Вітчизняної війни значна частина забудови Горлівки та інших міст Донбасу постраждала, більшість підприємств і шахт міста зазнали нищівної руйнації. Тому на кін. 1940-х рр. місто потребувало глобальної реконструкції і відновлення втраченої інфраструктури.

Новий містобудівний етап розпочався після закінчення військових дій в регіоні. З 1943 р. починається відбудова промисловості та соціальної сфери міста. Засновуються нові та розвиваються існуючі заклади культурно-освітнього напрямку – навчальні заклади, музеї, палаци, клуби тощо. Відновлюються копальні та шахти, робітничі селища та залізниця, впроваджуються нові форми праці (артілі), прокладаються нові трамвайні колії, впорядковуються центральні вулиці.

Місто відновлювалося і будувалося за генеральним планом. Нові квартали розпланували на південь від центральної частини в бік авторемонтного заводу і на захід від міського розсадника. Формується забудова центральної частини міста, що розташовується вздовж проспекту Перемоги, а також від проспекту в напрямку міського розсадника. На місці розсадника влаштовується міський парк з великим стадіоном і ставом. У кварталах, які формують площу Перемоги, передбачається будівництво виключно чотири-,п'ятиповерхових житлових будинків. У нижніх поверхах цих будинків розміщувалися різноманітні магазини. Було заплановано спорудження будинку «Орггресу» з великим ательє моди. Велику увагу надавалося сполученню між різними частинами міста, а також робітничими селищами. Було поновлено рух автобусів і трамваїв. Широко впроваджувалася газифікація і теплофікація міста. В першу чергу передбачалося газифікувати центральну частину. Відбудовуються адміністративні споруди, кілька великих житлових будинків, пасаж, Палац культури ім. Леніна для шахтарів, будуються кінотеатр «Шахтар», управління Центрального району «Донбасенерго», адміністративна споруда комбінату «Артемвугіль» та інші.

Підсумовуючи, можна визначити основні етапи містобудівного розвитку території сучасної Горлівки:

I етап: поч. XVIII ст. – 1868 р. Допромислова доба від заснування козацьких поселень на поч. XVIII ст. до початку будівництва залізниці у 1868 р.

II етап: 1870-ті рр. – 1917 р. Промислове освоєння, розташування підприємств вуглевидобувної галузі, переробної промисловості. Формування навколо дискретно розташованих підприємств селищ, які поступово зростали. Виявлення центру агломерації. З 1916 р. – статус позаштатного міста.

III етап: поч. 1920-х рр. – 1941 р. Відбудова і розвиток промисловості регіону, реалізація плану ГОЕРЛО, утворення державної комісії з обстеження стану підприємств і житлових селищ. Розроблення принципів районного планування, рекон-

струкції старих поселень і будівництва нових міст, принципів нового розселення. В 1930-х рр. відбувається становлення Донбасу як промислово-територіального комплексу. Реалізується програма індустріалізації. В 1932 р. Горлівка отримує статус міста, утворюється Донецька область. Розплануванням, забудовою, інженерною інфраструктурою міста з 1930-х рр. займається Діпромисто (Гипроград).

IV етап: 1943 р. – кін. 1950-х рр. Пovoєнна відбудова та розвиток містобудівної структури, підприємств, житлової та громадської забудови.

V етап: 1960-ті рр. – сучасний час. Подальший розвиток міста на підставі містобудівних рішень попередніх генеральних планів. Житлова забудова кварталів 4-поверховими будинками масових серій (1960-ті – 1970-ті рр.). Формування нової великомасштабної забудови на вільних територіях.

4.4. Загальна характеристика історичного ареалу

Результати досліджень з аналізом етапів розвитку та розпланування міста, добрий ступінь збереженості розпланувальної структури, концентрація об'єктів культурної спадщини спонукають встановити історичний ареал, який охоплює центральну територію міста станом на початок 1930-х – кінець 1950-х рр. Вказана територія успадкувала розпланувальний каркас вуличної мережі відповідно до характеру первинного задуму генпланів 1930-х рр., що були реалізовані протягом 1930-х–1950-х рр. і слугували основою розвитку міста до 1970-х рр.

Перебіг історичного розвитку Горлівки свідчить про невисоку міру збереженості структури історичного містобудівного ядра кін. XIX ст. – поч. XX ст., тому ця частина міста не увійшла до центрального історичного ареалу. Пам'ятки, що збереглися на схід від залізниці, мають дискретне розташування у розпланувальній структурі сучасного поселення. Тут зосереджені: комплекс парафіяльної церкви, збудованої у 1905 р., найбільш давні у місті адміністративні та громадські споруди (клуб-театр, магазини та інші), датовані кінцем XIX – початком XX ст., які можуть бути щойно виявленими об'єктами культурної спадщини, історичні об'єкти та пам'ятки монументального мистецтва. Серед вказаних об'єктів архітектури найбільше містобудівне значення має історична домінанта – Миколаївська церква (1905 р.).

У межі центрального історичного ареалу, який розташовується на захід від залізниці, включено забудову центральної частини Горлівки, що почала формуватися з 1930-х рр. Перебіг історичного розвитку міста свідчить про високу міру збереженості структури історичного ядра Горлівки. Тут сконцентрована і більшість пам'яток архітектури і містобудування місцевого значення, що є містобудівними домінантами та акцентами в історичному середовищі міста. Тут зосереджені: Палац культури ім. Леніна (1924-1928, 1950-ті рр.), адміністративні будівлі в/о «Донбасенерго» (1934 рр.) та «Артемвугілля» (1931-1950-ті рр.), які є пам'ятками архітектури і містобудування місцевого значення; історичні об'єкти та пам'ятки монументаль-

ного мистецтва. Вказані об'єкти архітектури мають велике містобудівне значення і є історичними домінантами міста.

Крім того, до центрального історичного ареалу також необхідно включити і рекреаційну зону загальноміського значення, парк ім. О. Горького, сформований протягом 1950-х рр. на основі міського розсадника, що існував ще в дореволюційний час.

Враховуючи викладені вище міркування, межі Центрального історичного ареалу проходять: по вулицях Академіка Макарова, Григоращенко, Курильській, Жуковського, Трансформаторній, Ульянова, Стахановській, Ломоносова, Чехова, Червонопрапорній, Мойсеєнка, Уманській, Надії Купченко, Гайового, Леніна, Петровського, Пушкінській, Першотравневій, Судейка, Горького, Баранова, Комсомольській, Гагаріна, Рудакова, Герцена, Академіка Павлова, Миколи Чури.

На вказаній території розташовано: 6 пам'яток історії місцевого значення (з 64 об'єктів, розташованих в межах міста), 3 пам'ятки архітектури та містобудування місцевого значення; 8 щойно виявлених об'єктів культурної спадщини, що пропонуються на взяття на державний облік (з 12 розташованих у межах міста); 31 значна історична будівля (з 40 таких об'єктів, розташованих у центральній частині міста).

4.5. Архітектурна і містобудівна спадщина

У 1919 р. Рада народного господарства УСРР склала інструкцію, в якій ішлося про необхідність при будівництві підприємства одночасно розробляти і план селища для його обслуговування. При цьому пропонувалося ретельно вивчити прилеглий район в радіусі 10 верст, позначити на карті всі промислові підприємства, зелені насадження, громадські споруди і лише після аналізу проведених вишукувань здійснювати вибір території для будівництва нового або ж розвитку існуючого населеного пункту. В той же час будівельний відділ Центрального правління кам'яновугільної промисловості, який очолював професор А. Л. Ейнгорн, розробив пропозицію «Про заходи з покращання житлових умов, планування і забудову робітничих селищ», в якій вперше було сформульовано ідею про централізацію населених пунктів для поліпшення умов для проживання мешканців⁹.

В 1920-х рр. було розроблено і затверджено нормативні документи, в яких значне місце займали містобудівні норми. Однією з найвагоміших стала умова щодо кожного населеного пункту з населенням понад 5 тис. мешканців – наявність проекту подальшого розвитку, розрахованого на 30 років. При цьому проекти планування населених пунктів «як наново влаштовуваних, так і упорядковуваних, повинні відповідати вимогам санітарної і пожежної безпеки, зручності, краси і зовнішнього благоустрою, а також господарчо-громадської доцільності»¹⁰.

---

⁹ Станиславский А. И. Планировка и застройка городов Украины. – Киев: Будівельник, 1971. – С. 83;

¹⁰ Строительные правила. – Харьков: Изд-ние Инспекции по делам коммунал. хоз-ва НКВД, 1925. – С. 16;

У цей час робиться наголос на необхідності планового проведення містобудівних заходів як єдиного можливого способу створити поселення нового типу. Обов'язковість зв'язку нових споруд з проектом розпланування населеного пункту також стає важливою умовою нового способу господарювання. Великої уваги надають раціональному функціональному зонуванню територій, що передбачало такі заходи, як: виділення промислового району в особливе передмістя, створення легкодоступного для мешканців адміністративного центру, озеленення і створення тихих житлових районів, знищення цвинтарів і влаштування замість них крематоріїв. Важливе місце займали комунікації – вулиці та площі. Вулиці необхідно було диференціювати за призначенням, а «орнаментальні площі»¹¹ забудувувати найбільш визначними громадськими спорудами.

Будівельною одиницею міста повинна була стати не садиба, а упорядкований і озеленений квартал, у якому забудова регулюється за щільністю залежно від місця розташування.

Бурхлива дискусія про міста-сади в тодішній радянській містобудівній науці відіграла свою роль в становленні поглядів українських фахівців, які працювали в Донбаському регіоні, у т. ч. у Горлівці. Термін «місто-сад» фігурував в працях теоретиків України до кінця 1920-х рр.

Захоплення українських фахівців 1-ї третини ХХ ст. теорією Е. Говарда не випадкове. Причин тому було кілька: її популярність за кордоном, певний дореволюційний досвід проектування, демократизм ідеї «міста-саду», відносна дешевизна її втілення, санітарно-гігієнічний бік питання (ряснота зелені, мала щільність забудови), а також відсутність нової радянської теоретичної доктрини.

У 1922 р. Держплан УСРР затвердив проект будівельної програми, в якій йшлося про завдання Управління державної кам'яновугільної промисловості Донбасу (УДКП). Тоді з'явилася можливість будівництва в Донецькому басейні 30 тис. куб. саж. нового житла з повним благоустроєм. За 10-15 років слід було ввести 1,5 млн. куб. саж. житла, тобто в середньому, 820 тис. м³ щорічно. Зазначалося, що необхідно будувати тільки капітальні споруди, використовуючи пісковик, а також в невеликому обсязі цеглу¹². Ці організаційні заходи вплинули на інтенсивне зростання проектної справи і містобудівники в середині 1920-х рр. виконують велику кількість проектів розпланування нових поселень¹³.

З найбільш оригінальних і цікавих розпланувальних праць слід відзначити і проект нового поселення на території сучасної Горлівки – селище шахти «Кочегарка № 1» («Радіальний») (1926-1929 рр., арх. О. М. Бекетов). Варто звернути увагу на основні його риси:

1. Дане поселення, як і низка інших, виникло під егідою боротьби з житловою кризою. Воно вирішене як автономна містобудівна одиниця, функціонально і композиційно не пов'язане з існуючими населеними пунктами, хоча й зверталась

11 Термін за В. М. Семеновим. Див. Семенов В. Н. Благоустройство городов. – М., 1912. – С. 116-125.

12 Балтузевич И. Строительный сезон в Донбассе. – Строит. промышленность. – 1923. – № 2. – С. 36;

13 Проекти планувань ряду селищ було розроблено у другій пол. 1920-х рр.

увага на вигідний зв'язок з центральною частиною існуючої Горлівки.

2. Важливим чинником виникнення селища було діюче промислове підприємство – шахта «Кочегарка», тому при розробленні проекту селища однією з головних проблем було розташування промислових і сельбищних територій: проектувався максимально зручний зв'язок з місцями праці, враховувалися шкідливі викиди промисловості (місце розташування селища визначалося з урахуванням панівних вітрів і рельєфу, влаштовувалась необхідна санітарно-захисна зона).

3. В проекті детально вирішено питання впорядкування, позначено характер забудови, враховано перспективи подальшого розвитку поселення, для чого резервувалася територія.

4. Вплив теорії Е. Говарда помітний у використанні виключно забудови садибного типу, значній кількості озелених територій (запроектовано парк і громадські ділянки зелені всередині селища), а також у розпланувальній схемі поселення (радіально-кільцева схема).

5. Вулиці диференціюються в залежності від призначення на добре озеленені центральні бульвари і житлові вулиці.

6. У межах проекту спостерігається прагнення до уніфікації розмірів, конфігурації і типу забудови окремих кварталів.

7. Центр селища виділяється не лише у плані, а й забудовою – там впроваджувалися вищі за поверховістю громадські споруди.

8. Важливою рисою проекту була єдність архітектурно-художньої ідеї всього поселення, створення мінімальними коштами архітектурних ансамблів.

9. Велику увагу в проекті надано питанням колективізації побуту, створенню необхідної мережі культурно-побутового обслуговування.

Тож з вищенаведеного добре видно, що в проект даного селища закладено зовсім новий соціальний зміст. Проект складено відомим зодчим, який часто використовував класичні засоби побудови ансамблів, вводячи такі характерні розпланувальні елементи, як променева орієнтація вулиць, надаючи головній площі правильної геометричної форми в вигляді напівкола. У цьому видно вплив доктрини Е. Говарда, в якій пропонується використання радіально-кільцевої схеми розпланування.

Проектування перших робітничих селищ стало необхідною школою містобудівної майстерності, допомогло сформулювати низку проблем, які потребували першочергового вирішення, підготувало зодчих до складнішої роботи з подальшого розвитку міст.

Майже до кінця 1920-х рр. будівництво в Донбасі велося так званими «колоніями» - селищами при кожному промисловому підприємстві. Така практика ускладнювала створення необхідного рівня упорядкування і культурно-побутового обслуговування, забезпечення санітарних норм.

Минуло зовсім небагато часу і нове соціальне замовлення призвело до того, що у другій пол. 1920-х рр. в дослідницьких розробках зодчих домінує саме містобудівний аспект. Панівний до цього погляд на поселення майбутнього, сформу-

льований у першій пол. 1920-х рр., будівельні норми і інструкції не задовольняють містобудівну практику. Заходи, запропоновані в минулі роки, відстають від зростаючих соціальних потреб.

Важливим кроком у розвитку містобудування в Україні стало створення державних організацій, діяльність яких впливала не лише на усталення проектної справи в республіці, а й на визначення реальної містобудівної ситуації, опрацювання концептуальної бази містобудування, створення техніко-економічних гіпотез розвитку міст, складання нормативних документів, які дозволяли уніфікувати проектний процес і порядок затвердження і реалізації проектних пропозицій. У цей час було створено Державну комісію з будівництва нових міст Донбасу (1929 р.).

У березні 1930 р. створено Державний інститут з проектування міст України – Діпромiсто (російською мовою – Гипроград). Його створення було обумовлене цілою низкою чинників: значним обсягом проектних розробок; необхідністю створення умов для запобігання дублюванню робіт і розпорошенню фахівців; відсутністю єдиних апробованих методів проектування; необхідністю створення нових містобудівних нормативів.

Наприкінці 1920-х – на поч. 1930-х рр. з'являється необхідний досвід для розроблення перших проектів і початку будівництва нових міст Донбасу. Подальший містобудівний розвиток Горлівки визначався новим проектом, який діяв протягом 30 років. До того ж було складено проект районного планування усієї території Донбасу, який виявляв місця для перспективної розробки корисних копалин, розміщення промислових майданчиків і сільськогосподарських територій, мережу основних комунікацій, диференціював населені пункти за їх основною функцією (житлові, адміністративні, торговельні, культурно-просвітницькі тощо).

Відповідно до схеми територія Донбасу членувалася на 13 промислових районів, у кожному з них передбачалося будівництво нового соціалістичного міста. В Горлівсько-Микитівському промисловому районі з передбаченою кількістю населення на 1933 р. 58 тис. чол. Діпромiсто також розробив проект районного планування.

У зону впливу міста-центру потрапляла територія радіусом близько 10 кілометрів, при цьому відстань від місця проживання до виробництва визначалася в межах 1-5 кілометрів.

Головним завданням даного проекту було членування населеного пункту на будівельні зони, визначення в цих зонах характеру забудови садибними спорудами, висоти будівель, типу зовнішнього впорядження.

Забудова основного елемента поселення – кварталу – була периметральною по червоних лініях з обов'язковим влаштуванням наскрізного провітрювання кварталу. Висота забудови у місті не повинна була перевищувати шести поверхів.

У центрі міста вздовж головного проспекту передбачалось створення великої площі, на якій розташувались би будівлі театру-клубу, а також центрального будинку державних і міських установ. Зв'язок міста з численними шахтами передбачався за допомогою трамваю. Передбачалось збудувати їдальні, клуби, лікарні, лазню та

школи. Понад 10 % площі міста відводилося для влаштування розміщення парків, бульварів і скверів. Забудова передбачалася здебільшого 1-3-поверхова, а значну частину території було відведено під індивідуальне будівництво.

Необхідність створення кращих умов побуту, праці і відпочинку населення примусила відмовитися від апробованої практики будівництва невеличких селищ при кожній шахті, забудованих виключно малоповерховими індивідуальними будинками. Вважалося не обов'язковим будувати житло безпосередньо біля шахти. Прогресивнішим було об'єднання селищ декількох підприємств в більший населений пункт з розвинутою транспортною мережею.

Паралельно з розробкою проекту районного планування виконувався проект розпланування центрального району міста. При цьому детально опрацьовувалися техніко-економічні показники для першого соціалістичного міста Донецького басейну – Нової Горлівки. Тоді ж розпочалися роботи зі складання ескізного проекту розпланування й проробки схем забудови окремих кварталів міста.

Територію для будівництва нового міста обрали на захід від існуючої Горлівки. Враховуючи значення населеного пункту для розвитку гірничодобувної промисловості усього Донбасу, передбачалось, що в 1933 р. у місті буде проживати 30 тис. мешканців, а через 20 років населення збільшиться втричі. Було визначено розміри території забудови – зі сходу на захід місто тягнулося майже на 9 км., а з півночі на південь – на 3,5 км.

Складний рельєф ділянки зумовив функціональне зонування території міста. Поселення розміщувалося обабіч великого яру, який став поздовжньою віссю міста. Ця понижена частина рельєфу за проектом використовувалася як парк культури і відпочинку. Зелена смуга завширшки 600 м вела до нового центру Нової Горлівки, розташованого у східній частині міста. На північний схід і південний захід передбачалося спорудження низки підприємств харчової промисловості, для обслуговування міста – заводи штучного льоду, холодильники, овочесховища, хлібозаводи. Велике клінічне містечко площею 35 га було запроектовано на південній околиці міста.

Чіткість функціонального зонування обумовила і простоту розпланувальної схеми. Через місто йшли швидкісні магістралі – основна, прокладена по низу яру, разом з бульваром завширшки 70 м, і дві паралельні їй, завширшки 50 м. Ці дороги розвантажували центральну частину міста від транзитного руху.

Деяка схематичність запропонованої розпланувальної схеми Горлівки компенсувалась поглибленим опрацюванням рішень житлових територій. Пропонувалося організувати три райони, кожний зі своїм видовженим центром – «смугою обслуговування».

Було встановлено єдиний розмір житлових кварталів – 320 x 320 м з населенням 2500-3500 мешканців при щільності забудови не більше 25 %. При цьому квартал трактувався як єдине господарство з розвиненим громадським сектором (дитячі установи, заклади культурно-освітні, фізкультурні, громадського харчуван-

ня тощо). Окремі групи кварталів (секції міста) вміщували від 10 до 15 кварталів, мали школи і увесь необхідний соціально-культурний сектор, що давало можливість забудови окремих секцій по роках¹⁴.

У цьому проекті було зроблено спробу сформувати диференційовану мережу культурно-побутового обслуговування, сучасну навіть з сьогоденної точки зору. Усі три рівні обслуговування пов'язувались в єдину систему – від підприємств первинного обслуговування безпосередньо в житлових комплексах, далі через районні центри з їх номенклатурою обслуговуючих організацій, до найвищого рівня – загальноміському центру. Окрім того, широко використовувався принцип членування сельбищної території на смуги обслуговування і житлові квартали.

Особливу увагу в проекті надавали архітектурно-художньому вигляду загальноміського центру. Центр посідав домінуючі позиції в міській мережі, навколо нього з трьох боків розташовувалися житлові райони і безпосередньо до нього прилягав Центральний парк культури і відпочинку. Центр формувався шляхом сполучення двох, різних за функцією, розмірами і конфігурацією площ, простір яких неначе перетікав з однієї в іншу. Кругла площа виконувала призначення комунікативної – в неї вливалися широкі бульвари, що пов'язували центр з житловими районами. Друга, прямокутна у плані, площа пов'язувалася з першою своєрідними пропілеями, утвореними спорудами підвищеної поверховості. Площі забудовувалися спорудами, вирішеними в єдиному стилістичному ключі. При цьому, на території першої створювався досить камерний простір, забудований житловими спорудами, а друга вирішувалася у вигляді величного форуму (розміром 450 на 220 м), призначеного для проведення народних свят та мітингів.

Тож, як стає зрозумілим, при проектуванні міста Горлівки українські фахівці йшли несхожими шляхами, по-різному уявляючи поселення нової епохи. Але при цьому їх споріднювало прагнення впровадити в створюваному проекті те, що пізніше стало найважливішими принципами радянського містобудування – економічність розпланувального вирішення, оптимальність в організації міських територій і висока якість архітектурно-художнього вирішення міського середовища.

При складанні проектів за основу було взято наступні принципи:

забезпечення для житлових районів міста максимально сприятливих санітарно-гігієнічних умов;

функціональний поділ території, що забезпечував відмежування сельбищної території від промислових, складських і транспортних територій;

децентралізація культурно-побутового обслуговування;

поквартальна забудова сельбищних районів житловими комплексами замість садибної (на жаль, це запроваджено лише в центральній частині міста);

спеціалізація і типізація вуличної мережі за функціональним призначенням – за видами руху і транспорту;

повне комунальне обслуговування міських територій.

¹⁴ Викторов Б. Социалистические города Донбасса. – Соц. индустрия. – 1930. – № 1-2. – С. 55.

4.6. Археологічна спадщина

В археологічному плані Горлівка залишається малодослідженим містом. Побіжне знайомство з археологічною минувиною міста розпочалося в 1970-ті рр. XX ст. археологічними розвідками Гриба В. К. Подальші розвідки на території міста Горлівка та його околицях проводились Полідовичем Ю. Б., Цимідановим В. В. у 1991 р., Мірошніченко А. О., Міщенко А. Г. у 1996 р., Полідовичем Ю. Б. у 1998, 2000, 2007 рр., Сусліковим В. Є., Сусліковим Є. В. у 2002 р., Сіробаба В. М. у 2004 р.

Наслідком археологічного дослідження м. Горлівки та його околиць (переважно це археологічні розвідки за останні 40 років) було виявлено 93 кургани та 2 поселення доби бронзи, 26 курганів, розташованих безпосередньо в м. Горлівка, в тому числі, проведено паспортизацію 49 об'єктів культурної спадщини.

Археологічні дослідження на виявлених об'єктах археології не проводились, тому визначити вузьку хронологічну дату створення курганів неможливо, ці об'єкти культурної спадщини можуть датуватися в широких хронологічних рамках (у межах III тис. до н. е. – XIV ст.).

Доба бронзи – період історії людства, коли була винайдена бронза та отримало широке розповсюдження виготовлення з неї знарядь праці та зброї. Бронза представляє собою сплав міді, найчастіше з оловом, рідше – зі свинцем та миш'яком. Загалом, досить умовно виділяються на території України три періоди доби бронзи, які датуються наступним чином:

ранній – XVIII-XV ст. до н. е.;

середній – XV-XII ст. до н. е.;

пізній – XII-IX – VIII ст. до н. е.

Огляд пам'яток, визначення їх особливостей дозволяють виділити на території України в добу бронзи 19 археологічних культур, які характеризують різні райони та різний історичний час.

У ранній період доби бронзи територія Східної України була заселена племенами катакомбної спільноти (назву надано за своєрідним способом поховання в катакомбах). Ця спільнота займала південну, переважно степову частину України, і складалась з харківсько-воронезької, донецької, дніпро-азовської та інгульської культур, які є тільки частиною катакомбної спільноти, що займала, крім України, ще й Подоння і Прикаспійські степи.

Нові зміни у вигляді культур проходять та терені України в середині II тис. до н. е. Тоді фактично одночасно на всій території України проходить зміна археологічних культур. На Лівобережній Україні, як у Лісостеповій, так і в Степовій зоні, була розповсюджена зрубна культура.

Катакомбна культурно-історична спільнота. Донецька катакомбна культура

Основним джерелом вивчення катакомбної культурно-історичної спільноти є численні курганні поховання. Менше відомі поселення, оскільки вони мало досліджені.

Центральне місце в катакомбній спільноті займає донецька катакомбна культура. Основна територія її розташування – басейн середньої і нижньої течії р. Сіверського Донця, правобережна частина Нижнього Дону (від гирла до м. Цимлянська) і лівий берег ріки в низинах річок Сал та Манич. Більша частина основного ареалу розташована в Лісостепу. Лише на півдні вона займає ділянку Степу, частково в порослих лісом долинах р. Дон та його притоків.

Зрубна культура

Зрубна культура була виділена В. А. Городцовим у 1901-1903 рр. в процесі розкопок на Сіверському Донці, де відомо близько 10 пам'яток зі слідами довготривалого перебування. З часом пам'ятки, близькі до донецьких, було виявлено на обширних територіях басейнів річок Волги, Дона, Дніпра. На даний час маємо підстави розглядати сукупність зрубних пам'яток як культурно-історичну область та виділяти в ній окремі культури або варіанти, як це застосовується для ямної та катакомбної культур.

Поховання зрубної культури виявлені в курганах та ґрунтових могильниках. Кургани об'єднано в компактні групи (з 5 – 10 насипів), розташованих на високих берегах річок або по краях плато.

Носії зрубної культури були осілими племенами з досить високим рівнем розвитку ремесел, землеробства і скотарства.

Зрубна культура на території України, як і інші культури середнього етапу епохи бронзи, в цілому датуються кінцем XVI – XII ст. до н. е.

Скіфо сарматський період. Скіфи

У I тис. до н. е. в Азії та Східній Європі, від Монголії на сході до Карпат на заході, панівною формою господарювання стає кочове скотарство. Це ознаменувало високий підйом матеріальної культури. У Східній Європі почався скіфський період.

Керуючись письмовими джерелами античних авторів, археологічна наука володіє цінними географічними, етнографічними та історичними даними про Скіфію. Особливо важливими являються повідомлення Геродота, який перебував в Ольвії в середині V ст. до н. е. Перераховуючи річки Скіфії з заходу на схід, Геродот називає найважливіші, серед яких Танаїс – Дон.

Степи Північного Причорномор'я були основною територією розселення кочових скіфів. Найбільш чисельними пам'ятками кочівників у степу є кургани.

Скіфські пам'ятки на Сіверському Донці виникають в першій половині VI ст. до н. е. та існують до III ст. до н. е.

Сармати

Падіння скіфської могутності в III ст. до н. е. супроводжувалося значними змінами в етнічному складі й культурі населення Північного Причорномор'я. Під натиском сарматів, зі сходу на захід із-за Дону, основна частина скіфів відійшла на

південь. Панування сарматів в степах між Доном і Дніпром починається в другій половині IV-III ст. до н. е., їх володарювання в степовій зоні тривало до III ст. н. е.

У списку, наведеному нижче, вказано місця розташування курганів, що можуть бути носіями цих культур.

Калінінський район

Курганна група “Вірина Могила” – на південь від селища “Поклонський”, на північ від хімзаводу, на найвищій точці вододілу поміж верхів’ями балок у витоках р. Лугані (басейн Сіверського Донця) та притоків р. Корсуні (басейн Кринки – Міусу).

За даними топографічних планшетів, група складалася щонайменше з 5 курганів, з яких вцілів лише один найбільший.

Курган 1 – відомий за топографічними планшетами; зруйновано господарською діяльністю (будівельні роботи).

Курган 2 – має насип майже округлий у плані, висотою до 3,0 м і діаметром до 30 м, схили більш круті із сходу та південного сходу, вершина сплюснена; його споруджено з ґрунту і каміння. Насип кургану задернований, частково зайнятий стихійним цвинтарем; використовується як геодезичний пункт.

Кургани 3-5 – відомі за топографічними планшетами; зруйновані господарською діяльністю (споруди хімзаводу).

Курганна група – на південь від селища “Поклонський”, на північний захід від хімзаводу, на найвищій точці вододілу поміж верхів’ями балок у витоках р. Лугані (басейн Сіверського Донця) та притоків р. Корсуні (басейн Кринки – Міусу).

За даними топографічних планшетів, група складалася щонайменше з 3 курганів, які є продовженням ланцюжка курганів разом із групою «Вірина Могила».

Курган 1 – відомий за топографічними планшетами; насип зруйновано господарською діяльністю (лісонасадження); параметри не встановлюються; має прихований характер.

Курган 2 – мав насип округлий у плані, висотою до 0,4 м і діаметром до 30 м; його було споруджено з ґрунту і каміння (панцир). На кургані у 1996 р. місцевими мешканцями (А. О. Мірошниченком і А. Г. Міщенком) було знайдено кам’яну статую скіфського часу (зберігається у Горлівському історичному музеї) і базу від неї. При огляді у 2009 р. візуально курган 2 не спостерігався: зарослий лісом, він також набув прихованого характеру.

Курган 3 – відомий за топографічними планшетами; насип зруйновано господарською діяльністю (лісонасадження); параметри не встановлюються; має прихований характер.

Курган “Могила Бабикова” – цвинтар району “Кіндратівський”, на вододілі поміж верхів’ями балок у витоках р. Садки (басейн Корсуні – Кринки).

Курган має насип видовженої гантелеподібної форми з вираженими двома вершинами висотою 1,6-1,8 м, загальні розміри 25-30 x 100 м, довга вісь прохо-

дить за лінією південний схід – північний захід; його споруджено з ґрунту і каміння. Насип кургану повністю зайнятий цвинтарем, встановлено геодезичний знак.

Курганна група – за 1,0 км на північний захід від Калінінської ЦОФ, 600 м на південний захід від цвинтаря в Румянцевому (Калінінський район), на вододілі у верхів'ях балок, які є витокami р. Лугані (басейн Сіверського Донця).

Група складалася з 2-х курганів, розташованих за 70 м один від одного по лінії південний схід – північний захід.

Курган 1 – має насип овальний у плані, за даними 1998 р. висотою 0,8 м і розмірами 50 x 30 м; його споруджено переважно із ґрунту. Насип кургану розорюється.

Курган 2 – відомий за топографічними планшетами; насип було знівельовано внаслідок господарської діяльності; параметри не встановлюються; зараз має прихований характер.

Курганна група “Могила Бабина” – сел. Воробйовка, вул. Шота Руставелі, біля буд. 10 (Калінінський район), на краю вододілу понад лівим берегом р. Росоховатої (басейн Корсуні – Кринки).

За даними топографічних планшетів, група складалася щонайменше з 5-ти курганів, з яких 3 південних були розташовані трикутником у плані.

Курган 1 – мав насип, вірогідно, округлий у плані, висотою 1,4 м, діаметром понад 10 м; його споруджено з ґрунту і каміння. Поли насипу кургану підрізано, особливо з боку дороги, де насип закріплено бетонною стінкою; використовується як геодезичний пункт.

Кургани 2-5 – відомі за топографічними планшетами; вірогідно, повністю зруйновано під час будівництва селища.

Курган – сел. Победа, позаду 5-поверхового будинку по вул. Нікуліної (Калінінський район), на терасі понад правим берегом р. Росоховатої (басейн Корсуні – Кринки).

Курган має насип, округлий у плані, висотою 0,4 м і діаметром 10 м; його споруджено з ґрунту і каміння. Насип кургану задернований, використовується як геодезичний пункт.

Курган – за 0,6 км на захід від вул. Орської селища Калінінське.

Курганна група – селище Калінінське, на південь від вул. Механізаторів, між залізницею і териконами.

За даними топографічних планшетів група складалася щонайменше з 4-х курганів, розташованих ланцюжком, що простягся з заходу на схід.

Курган 1 – відомий за топографічними планшетами; насип зруйновано господарською діяльністю (лісосмуга вздовж залізниці); параметри не встановлюються; має прихований характер.

Курган 2 – має насип, вірогідно, овальний у плані, висотою до 0,7 м і розмірами 60 x 30 м; довгою віссю витягнутий за лінією північний захід – південний схід; його споруджено з ґрунту і каміння. Південну і центральну частини насипу

кургану засипано породним відвалом, північна частина задернована.

Курган 3 – відомий за топографічними планшетами; насип зруйновано господарською діяльністю (дачні ділянки, нині покинуті); параметри не встановлюються; має прихований характер.

Курган 4 – відомий за топографічними планшетами; насип зруйновано господарською діяльністю (поблизу породного відвалу); параметри не встановлюються; має прихований характер.

Курган – між селищем ім. Шмідта та селищем Кузнецівка. Курган має насип, округлий у плані, висотою до 1 м і діаметр близько 50 м, його споруджено з ґрунту і каміння. Насип кургану задернований.

Микитівський район

Курган "Ауербак". Біля північно-західної частини Микитівського залізничного вузла, вул. Горнопромислова, біля території ТОВ «Резон», на вододілі поміж верхів'ями р. Лугані (басейн Сіверського Донця) та однієї з балок Залізних (басейн Кривого Торця – Сіверського Донця).

Курган має насип, округлий у плані, висотою понад 3,5 м і діаметром до 40 м; його споруджено з ґрунту і каміння. Насип кургану задернований, використовується як геодезичний пункт.

Центрально-Міський район

Озерянівська сільська рада

Курганна група. За 2,0 км на північ-північний схід від с. Озерянівка, за 0,3 км на південний схід від фабрики трикотажного полотна м. Горлівки, на краю вододільної тераси понад правим берегом Широкої Балки (басейн Кривого Торця – Сіверського Донця). Далі за річищем є ще кілька підвищень, які також можуть бути курганами.

Група складається з 4 курганів, розташованих квадратом у плані на мису понад краєм тераси.

Курган 1 – має насип, округлий у плані, висотою 1,4 м і розмірами 30 м; його споруджено з ґрунту і каміння. Насип кургану задернований, поритий ямами, поли частково поруйновано оранкою; використовується як геодезичний пункт.

Курган 2 – мав насип, округлий у плані, за даними зйомки 17.10.1991 р. – висотою 0,4 м і розмірами 18 м; його було споруджено з ґрунту і каміння. Насип кургану повністю розорано у 1990-ті рр., оскільки вже під час обстеження у 2000 р. він не простежувався; зараз курган має прихований характер.

Курган 3 – має насип, округлий у плані; за даними зйомки 17.10.1991 р. – висотою 0,3 м і розмірами 16 м; його споруджено з ґрунту і каміння. Насип кургану повністю розорано у 1990-ті рр., оскільки вже під час обстеження у 2000 р. він не простежувався; зараз курган має прихований характер.

Курган 4 – має насип, округлий у плані, за даними зйомки 17.10.1991 р. – ви-

сотою 0,6 м і розмірами 26 м; його споруджено з ґрунту і каміння. Насип кургану повністю розорано у 1990-ті рр., оскільки вже під час обстеження у 2000 р. він не простежувався; зараз курган має прихований характер.

Центрально-Міський район

Курганна група «Могили Попові», район "Таганрозький", північна частина міського сміттєзвалища.

За топографічними планшетами група складалася з 6-ти курганів, розташованих ланцюжком, що простягся за лінією вододілу. Зараз уся ділянка, на якій колись знаходилися кургани, зайнята сміттєзвалищем. У його північній частині чітко можна розрізнити залишки лише 2-х курганів.

Курган 1 – має насип, округлий у плані, висотою до 4,2 м і діаметром до 36 м; його споруджено з ґрунту й каміння. Насип кургану задернований, використовується як геодезичний пункт; з південного краю впритул до насипу підходить виїмка ґрунту.

Курган 2 – мав насип, вірогідно, округлий у плані, діаметром 16-18 м, висота не встановлюється; його було споруджено з ґрунту й каміння. Насип кургану майже повністю зрізано, за винятком невеличкої ділянки західної поли; в центральній частині – виїмка десь на 0,5 м нижче лінії поверхні; в східній частині є залишки кам'яної кріпиди.

Біля південно-західної поли кургану 1 знаходиться земляний насип округлої форми, висотою до 1,5 м і діаметром до 14 м, але чи є він насипом кургану – однозначно визначити неможливо.

Межі територій археологічних об'єктів культурної спадщини.

Для всіх курганів, які тією чи іншою мірою зберегли свої насипи, межі територій пам'яток визначені по нижньому обводу насипу відповідного кургану.

Зона охорони археологічного культурного шару для об'єктів археологічної спадщини не визначається. Для забезпечення збереження окремо розташованих пам'яток культурної спадщини та їх найближчого оточення потрібно розробити облікову документацію та охоронні зони для кожної пам'ятки. Режим використання території, встановлений у цих зонах, має забезпечити фізичне збереження, сприятливе візуальне сприйняття пам'яток, їх доцільне використання, впорядкування (благоустрій) території.

4.7. Пам'ятки історії

На сьогоднішній день на території м. Горлівки на державному обліку перебуває 61 історичний об'єкт культурної спадщини, 3 об'єкти монументального мистецтва, 2 об'єкти мають статус щойно виявлених.

Історія міста нерозривно пов'язана з ім'ям П. М. Горлова. Петро Миколайович

Горлов (1839-1915) – гірничий інженер, дослідник вугільних покладів й організатор промислового вуглевидобутку в Донбасі. Навчався в 1-й Московській гімназії, потім у Петербурзькому гірничому інституті. На запрошення С. С. Полякова працював на будівництві Курсько-Харківсько-Азовської залізниці. Неподалік від траси, біля р. Корсунь виявив потужне родовище вугілля. На місці двох селянський шахт була побудована копальня «Корсунська копь № 1» (згодом шахта «Кочегарка»), засновано робітниче селище, побудовані бараки для робітників, майстерні, залізнична станція. Почався промисловий видобуток вугілля. На той час це було найбільше підприємство вугільної промисловості цього регіону.

У 1874 р. Горлов виступив одним з ініціаторів створення підприємницької організації – З'їзду гірничопромисловців півдня Росії. У 1880-90-х рр. досліджував вугільні поклади Кавказу, Уссурійського краю та Середньої Азії й організовував там вуглевидобуток. За його ініціативою в 1878 р. у Горлівці було відкрито штейгерське училище ім. С. С. Полякова.

Пам'ятник Горлову П. М. – засновнику міста Горлівки (скульптор Антип П. І.) – розташований на розі вулиць Перемоги й Першотравневої.

У центрі міста по вул. Гагаріна, 40 розташований будинок Горлівського індустріального технікуму, історія якого пов'язана з ім'ям Аркадія (Аарона) Яковича Коца – радянського поета і перекладача (псевдоніми – А. Данин, А. Бронин, А. Шатов) (1872 р., м.Одеса – 1943 р., м. Свердловськ). Закінчивши гімназію в м. Одесі, А. Я. Коц продовжив навчання в Горлівському гірничому училищі імені С. С. Полякова. З 1893 р. він працював спочатку на рудниках Донбасу, а потім на буро-вугільних шахтах Підмосков'я. В 1897-1902 рр. жив у Парижі, де закінчив Гірничий інститут. У Франції він зблизився з революційною еміграцією. Коц А. Я. багато працював над перекладами Бодлера, Ежена Потье та інших поетів Паризької комуни. В 1902 р. опублікував вірші: «Пісня пролетарів» та переклав на російську мову «Інтернаціонал». Текст, опублікований у лондонському журналі «Життя», являв собою переклад 1-ї, 2-ї і 6-ї строф тексту Ежена Потье. В 1973 р. був опублікований повний текст перекладу. «Інтернаціонал» у перекладі Коца А. Я. став спочатку партійним гімном російської революційної соціал-демократії, з 1918 р. – гімном радянської Росії, потім СРСР. У зв'язку з затвердженням нового Державного гімну в 1944 р. він став офіційним гімном Комуністичної партії Радянського Союзу.

Наприкінці ХІХ ст. Горлівка стає крупним промисловим центром. Зростає кількість шахт. Праця шахтарів була важкою і небезпечною. До 1917 р. підняття вугілля на поверхню не було механізовано. Обвали, вибухи й пожежі були звичайним явищем. Люди працювали в задушливій, насиченій вуглекислотою атмосфері. На ртутних рудниках багато робітників отруювались ртутними випарами і газами. В 1910 р., при обстеженні умов проживання робітників, було з'ясовано, що основна частина мешкала в напівземлянках, сарайчиках, халупах, зроблених з дощок і обмазаних глиною та тимчасових спорудах. В місцевих колодязях води не вистачало і її привозили з інших місць. У Донецькому архіві збереглася справа з описом

житла робітників Юзівки (умови проживання робітників цього регіону були схожі): «...заводские сооружения окружены жилыми домами, «балаганами» и «каютами». «Балаганы» представляют довольно длинные здания с несколькими жилыми отделениями, большими и малыми; но внутри их грязно и они до тесноты наполнены жильцами. «Каюты» лепятся по окраинам – это низкие землянки, есть из них такие, что и не сразу заметишь – так не велико возвышение над поверхностью земли, представляемое их крышами, состоящими из земли и мусора. Стены забраны деревянными досками или выложены камнем и легко пропускают сырость, пол земляной. Проникнуть в «каюту» можно только опустившись в землю по нескольким ступеням земляной лестницы. «Каюты» темны и тесны, воздух в них сырой, затхлый и душливый».¹⁵

З огляду на тяжкі умови життя та праці у травні 1896 р. було організовано страйк, у якому взяли участь 650 робітників «Корсунської копальні № 1». Страйкарі виступили з вимогами надбавки до платні й поліпшення життя.

У грудні 1905 р. спалахнуло Горлівське збройне повстання – найбільше робітниче повстання в Україні. Спочатку застрайкували працівники Катеринослава. Вони створили в місті бойовий страйковий комітет, на заклик якого припинили роботу працівники Катеринославської залізниці та більшості промислових підприємств і залізничних станцій Донбасу.

Робітники організували бойові дружини. У Горлівці страйк почався 22 (09) грудня і наступного дня охопив весь район. 26-27 (13-14) грудня в Авдіївці та Ясинуватій відбулися перші збройні сутички робітничих дружин з військами. 29 (16) грудня поліція, загін піхоти й драгунів розстріляли делегацію робітників, що вела переговори з дирекцією горлівського машинобудівного заводу. Багато робітників було вбито й поранено. На заклик Горлівського бойового страйкового комітету до міста прибуло понад 4 тисячі озброєних дружинників із міст Єнакієве, Харцизьк, Ясинувата, Авдіївка, Дебальцеве та інших. 30 (17) грудня вони почали наступ і після дводенного бою примусили війська відступити в степ. Отримавши підкріплення, після 6-годинного бою війська розбили повсталих. Близько 300 робітників загинуло, 500 було взято в полон.

Майже три роки тривало слідство. В грудні 1908 р. відбувся судовий процес над 133 учасниками повстання. 32 з них засудили до страти. 8 осіб відмовилися просити помилування у імператора Миколи II і їх 21 (08) вересня 1909 року розстріляли у дворі Катеринославської тюрми.

Бойовим подіям того часу присвячені пам'ятники та пам'ятні місця Горлівки: Місце бою робітничих загонів з царськими військами на розі вул. Інтернаціональної та просп. Леніна; Пам'ятник героям донецького збройного повстання 1905 р. на площі Повстання; Братська могила розстріляних робітників в революцію 1905 р. та меморіальний комплекс «Пам'яті загиблих заводчан» на території Горлівського машинобудівного заводу. На будинку Центрального міського вокзалу по вул. Вок-

¹⁵ Державний архів Донецької області ФР 2109, оп. 1, спр. 20, лл. 1-3.

зальній, 1 встановлено дошку: «Здесь на станции Горловка 17 декабря 1905 года боевые дружины Донбасса вели ожесточенный бой с царскими войсками». Тут відбувалися також інші революційні події, про що свідчить ще одна меморіальна дошка, розташована на будинку вокзалу: «Здесь в 1914 г. на митинге шахтеров и солдат, отъезжающих на фронт, с призывом против империалистической войны выступил выдающийся рабочий революционер П. А. Моисеенко».

Прореволюційні події 1916-1919 рр., які відбувалися на території м. Горлівки, свідчать братські могили червоноармійців, розташовані в різних районах міста, в тому числі: по вул. Лозовській, 36; в парку шахти ім. Леніна та парку ім. 50-річчя ВЛКСМ; на цвинтарі с-ща Байрак знаходиться могила червоногвардійця П. Гудименка. На будинку залізничної станції Микитівка влаштовано дошку «На території залізничної станції Микитівка у грудні 1917 – січні 1918 рр. знаходився штаб по організації червоноармійських загонів Донбасу», який очолював Р. Ф. Сіверс.

До періоду Другої світової війни відноситься 22 пам'ятки м. Горлівки. Окупація міста тривала з 29 жовтня 1941 р. по 5 вересня 1943 р. У звільненні Горлівки від німецько-фашистських загарбників брали участь війська 51-ої та 5-ої армій Південного фронту й 3-ої гвардійської армії Південно-західного фронту та бійці 126-ої, 127-ої, 271-ої, 346-ої, 259-ої стрілецьких дивізій, 238-ої окремої танкової бригади, 243-го окремого танкового полку.

У роки війни загинуло багато працівників промислових підприємств. Коштом трудових колективів встановлено пам'ятники, які нагадують нам про трагічну сторінку подій 1941-1945 рр.

Так, у 1965 р. встановлено пам'ятник воїнам-землякам робітникам хімкомбінату по вул. Горлівської дивізії, 8. На меморіальній дошці викарбувані прізвища 57 працівників заводу.

У 1972 р. на площі біля адміністративного корпусу коксохімічного заводу по вул. Політехнічній, 4 споруджено пам'ятник воїнам-землякам коксохімікам, який увічнює пам'ять 67 робітників заводу, загиблих у 1941-1945 рр. Автори: скульптор – Балдін Ю. І., архітектор – Бондарчук А. С.

Більше ста робітників ртутного заводу не повернулося с фронтів війни. В 1981 р. біля адміністративного будинку заводу по вул. Вознесенського встановили пам'ятник, авторами якого є: скульптор – Лютий В. М., архітектор – Шеховцев В. М.

Пам'ятник воїнам-землякам шахтарям шахти «Комсомолец» увічнює пам'ять 168 робітників шахти. Він був встановлений у 1968 р. у сквері по вул. 60-років СРСР. Його автором є вибійник шахти В. Лопатін.

На початку війни в Горлівці була створена підпільна організація на чолі з секретарем райкому С. М. Щетиніним, який згодом очолив підпілля усієї Донецької області. В Горлівці по вулиці Лазо, 47 знаходилася конспіративна квартира, де він мешкав. У 1974 р. в пам'ять про діяльність підпільного обкому партії на цьому будинку було встановлено меморіальну дошку.

По вул. Щербакова, 4 знаходиться братська могила 4-х радянських воїнів. Тут

поховані Гагін М. Т., Рибальченко А. А., Семенець С. Х., Апоносов В. М. Їх тіла були знайдені при проведенні робіт по реконструкції території Азотно-тукового заводу у 1960 р. і перенесені в братську могилу. У цьому ж році встановлено пам'ятник – два коліноуклінних воїни схилили свої голови перед фігурою жінки, яка символізує собою «Батьківщину-Мати».

Під час окупації в місті було створено декілька концентраційних таборів. Тут відбувалося знищення не тільки військовополонених, а й мирних жителів. Один з них знаходився в районі машинобудівного заводу ім. Кірова. У 1950 р. у братську могилу по вул. Микитівській, 33 було перенесено 2045 тіл із 165 окремих поховань та встановлено обеліск. На цвинтарі по вул. Уманській знаходиться ще одна братська могила, де поховані загиблі у концтаборах міста.

Для масових поховань окупаційною владою був пристосований шурф копальні «Нововузлівська» та розташований поруч вентиляційний канал шахти Вузлової № 7. Сюди скидали тіла жертв масових розстрілів. У 1965 р. на місці копальні «Нововузлівська» по вул. Калашникова споруджено пам'ятник та влаштовано меморіальну дошку: «Здесь в 1942-1943 гг. фашистскими оккупантами были замучены и сброшены в ствол шахты 14000 советских граждан».

У 1941-1943 рр. в районі центральної міської залізничної станції неодноразово проводилися розстріли та поховання полонених радянських воїнів. З поїздів на залізничну колію скидали тіла військовополонених, загиблих в дорозі. У 1952 р. та 1961 р. у братську могилу по вул. Вокзальній, 1 було перенесено 504 тіла та встановлено пам'ятник – радянський воїн-захисник Вітчизни з автоматом в правій руці. У підніжжі високого постаменту встановлено дошку: «Вічна пам'ять героям, загиблим у боях з німецько-фашистськими загарбниками. 1941-1945».

Про бої за звільнення Горлівки свідчать братські могили радянських воїнів, розташовані в різних районах міста: по вул. Р. Зорге, 2, вул. Наклонній, 1, вул. Пересипкіна, 6, вул. Бубнова, 24, вул. Вуглегорській, 1, вул. Вознесенського, 4, біля залізної станції «Майорськ». У сквері Героїв по вул. Рудакова в пам'ять загиблих земляків споруджено пам'ятник у вигляді стели, в нижній частині якої зроблено напис: «Воинам-горловчанам, погибшим в боях с немецко-фашистскими захватчиками. 1941-1945». У цьому ж парку ветеранами закладено алею на честь 50-річчя перемоги в Другій світовій війні.

У 1965 р. в братську могилу на території Парку культури і відпочинку ім. Горького були перенесені останки радянських воїнів з індивідуальних поховань й споруджено пам'ятник – на постамент з кам'яних брил встановлено постать радянського воїна з опущеним прапором. В підніжжі постаменту влаштовано дошку з написом: «Здесь захоронены останки советских воинов, погибших при освобождении Горловки от немецко-фашистских захватчиков в сентябре 1943 г.».

У центрі міста в сквері Радянської армії, на місці розташування братської могили, у 1961 р. було насипано високий пагорб і встановлено на чотиригранному

постаменті танк Т-34. На меморіальній дошці викарбувано: «Неизвестные воины Советской Армии, павшие в боях за освобождение Горловки от немецко-фашистских захватчиков. Сентябрь 1943 г. Вечная слава героям, павшим в борьбе за свободу и независимость нашей Родины».

В місті є низка пам'яток, присвячених видатним постатям, життя і діяльність яких була пов'язана з Горлівкою.

По вул. Горького, 35 розташована редакція газети «Кочегарка», де з 1928 р. по 1941 р. працював кореспондентом В'ячеслав Лукич Діденко, який писав під псевдонімом Юрій Чорний-Діденко (1903-1973). Після закінчення школи в 1924 р. працював на шахті «Кочегарка». Закінчив Горлівське гірниче училище ім. С. С. Полякова. Перші вірші й фейлетони були опубліковані в журналі «Забой» та газеті «Всеросійська Кочегарка». У роки Другої світової війни воював у складі Південно-західного й 1-го Білоруського фронтів, закінчив війну в званні підполковника. Його найбільш видатні твори: «Чумацький шлях» (1931), «Сузір'я» (1949), «Нові горизонти» (1952), «Вечірні вогні» (1961) та інші. У 1982 р. на будинку редакції газети встановлено меморіальну дошку у вигляді барельєфу, де письменник зображений на фоні номерів газети «Кочегарка». Автори: скульптор – Горбань Е. Е., архітектор – Миргородський С. І.

Іванов Павло Григорович (літературний псевдонім – Безпощадний, 1895–1968) – радянський поет, автор понад 40 книг. З 12 років працював на різних шахтах Донбасу. В 1918 р. добровольцем пішов у Червону Армію. Його перші твори були надруковані 1924 р. в газеті «Кочегарка» і журналі «Забой». Він є автором низки збірок: «Кам'яна книга» (1930), «Спадок» (1935), «Вітчизна» (1938), «Шахтарські пісні» (1948), «Над шахтою летять журавлі» (1957). Безпощадний П. Г. нагороджений орденом Леніна, двічі орденом Трудового Червоного Прапора, він є почесним громадянином Горлівки та почесним шахтарем СРСР. За багаторічну шахтарську працю нагороджений Знаком Шахтарської слави. Його ім'ям названа вулиця в Центрально-міському районі міста. Будинок, в якому жив Безпощадний П. Г., розташований по вул. Радянській, 5, а його могила на міському цвинтарі по вул. Інтернаціональній.

Василь Семенович Стус – видатний український поет, перекладач, прозаїк, літературознавець, правозахисник. Народився 06.01.1938 р. у с. Рахнівці Гайсинського р-ну на Вінниччині в селянській родині. В 1938 р. сім'я переїхала до м. Сталіне (тепер Донецьк). Після закінчення школи вступив на історико-філологічний факультет Сталінського педагогічного інституту. У студентські роки В. Стус разом з В. Міщенком, А. Лазаренком, В. Захарченком, О. Орачем, В. Голобородьком був членом літературного об'єднання «Обрій». Почав друкуватися з 1959 р. Деякий час був літературним редактором газети «Социалистический Донбасс». У 1963 р. вступив до аспірантури Інституту літератури АН УРСР ім. Т. Шевченка у Києві зі спеціальності «Теорія літератури». За час перебування в аспірантурі підготував і здав до видавництва першу збірку творів «Круговерть», написав ряд літературно-критичних статей, надрукував

кілька перекладів з Гете, Рільке, Лорки. Належав до клубу творчої молоді, який очолював Лесь Танюк. У вересні 1965 під час прем'єри фільму Сергія Параджанова "Тіні забутих предків" у кінотеатрі «Україна» в Києві, разом з І. Дзюбою, В. Чорноволом, Ю. Бадзьо, взяв участь в акції протесту, закликавши громадськість засудити арешти української інтелігенції. Це стало першим громадським політичним протестом на масові політичні репресії в Радянському Союзі у післявоєнний час. За участь в акції його відрахували з аспірантури. Літературна діяльність поета, його звернення у вищі партійні інстанції з протестами проти порушення людських прав і критичними оцінками тогочасного режиму спричинили арешт у січні 1972. Його звинуватили в «антирадянській агітації й пропаганді» та засудили до 5 років позбавлення волі і 3 років заслання. Покарання відбував у мордовських і магаданських таборах. Після звільнення повернувся до Києва, де у 1979 р. вступив до Української гельсінської групи, продовжував правозахисну діяльність. У травні 1980 р. заарештований вдруге, визнаний особливо небезпечним рецидивістом і у вересні засуджений на 10 років примусових робіт і 5 років заслання. Утримувався у таборі для політв'язнів у с. Кучині (тепер Чусовського району Пермського краю, Росія). У 1985 р. Г.Белль висунув творчість В. С. Стуса на здобуття Нобелівської премії з літератури. Помер у карцері в ніч з 3 на 4 вересня 1985 р. У листопаді 1989 р. прах В. С. Стуса був перепохований на Байковому кладовищі у Києві. У 1993 р. творчість Василя Стуса відзначена Державною премією ім. Т. Шевченка. Засновано премію імені Василя Стуса. У 2005 р. йому посмертно присвоєно звання Героя України.

На будинку школи № 23 на честь В. С. Стуса встановлено меморіальну дошку, яку зроблено у вигляді розкритої книги, на сторінках якої з одного боку розміщено портрет В. С. Стуса, дати життя (1838-1985), а з іншого його звернення до нас: «Народе мій, до тебе я ще вернуся. 1962-1963 рр. В СШ № 23 учителював Василь Стус».

Наступна група пам'яток відноситься до історичних подій кінця ХХ ст. У 1978 р. був підписаний договір про дружбу і співробітництво між Демократичною республікою Афганістан та Радянським Союзом. У цьому ж році в Афганістані почалася громадянська війна. Для придушення моджахедів у 1979 р. на територію країни були введені радянські війська. З метою політичного врегулювання ситуації у 1988 р. було підписано Женевську угоду. Відповідно до угод Радянський Союз зобов'язався вивести свій контингент в 9-місячний строк. Вивід військ почався 15 травня 1988 р. і до 15 лютого 1989 р. вони були повністю виведені.

В місті на державному обліку перебуває 21 поховання воїнів-афганців, які знаходяться на різних кладовищах міста. Так на Центральному міському цвинтарі поховані воїни-афганці: Кіян В. М., Літвінов Б. М., Шкодін Г. В., Лубенніков А. В., Найда В. Ф., Трубіцин І. В., Хухріков Е. В., Мельникова В. В., Мокросноп І. М., Авдеєв В. М., Харчевников О. Л., Глущенко С. В. На території кладовища с-ща Жовтневого знаходиться могила Захарова М. О., Гориздри В. І. й Зорькіна В. Ю. – на цвинтарі

селища Ново-Каютове. Пахомов А. Ю., Бондаренко І. Г., Мірасов Р. М., Кухарчук К. М., Шатибелко О. Й. поховані на цвинтарі селища ім. Румянцева. В парку ім. 50-річчя ВЛКСМ на алеї пам'яті загиблих афганців встановлений пам'ятний знак на честь Царенка І. О.

На території м. Горлівки встановлено три пам'ятники монументального мистецтва: В. І. Леніну – перед будинком Горлівського воконкому по просп. Перемоги, 1 (автори: скульптор Полонік В. П., архітектори – Вігдорагуз П. І., Лукін А. Л., Штейнфаєр Л. Я.); М. О. Ізотову – перед палацом культури ім. Леніна по вул. Леніна, 1 (автори: скульптор – Костін В. М., архітектор – Яковлев М. К.); Б. А. Котову – на території ЗОШ № 21 (автор Ясиненко Н. В.).

М. О. Ізотов – видатний шахтар. Працюючи забойщиком шахти «Кочегарка», він установив декілька світових рекордів з видобутку вугілля, за зміну виконував 5 норм і більше. У 1933 р. при шахті «Кочегарка» М. О. Ізотов заснував школу для молодих гірників.

На державному обліку як щойно виявлені перебувають два об'єкти культурної спадщини – пам'ятник Т. Г. Шевченку (перехрестя бульвару Димитрова та вул. Рудакова) та пам'ятник воїнам, загиблим в Афганістані (перехрестя пр. Леніна та бульвару Димитрова).

Для кожної пам'ятки історії і монументального мистецтва встановлюються територія пам'ятки та охоронна зона. Враховуючи, що ці види пам'яток не мають розвинутого композиційного впливу на довкілля, зони регулювання забудови проектом не визначаються.

Для могил і поховань, що знаходяться на міських кладовищах, територія пам'ятки встановлюється в межах існуючої огорожі або вимостки. Охоронна зона в даному випадку може суміщатися з територією пам'ятки.

Для братських могил і пам'ятників на честь видатних діячів або історичних подій з обелісками, скульптурами, стелами та іншими пам'ятними знаками, які розташовані на відкритих ділянках, площах, скверах міста, територія пам'ятки також визначається в межах існуючої огорожі, вимостки або інших елементів благоустрою. Межі охоронної зони визначаються умовами оптимального зорового сприйняття пам'ятки і її композиційною роллю в довкіллі.

Територія пам'яток історії – будівель і споруд – установлюється в межах земельних ділянок цих об'єктів. Охоронні зони визначаються з урахуванням містобудівної ролі пам'ятки та конкретних умов візуального сприйняття.

Територія пам'ятки для пам'яток монументального мистецтва встановлюється в межах елементів впорядження та благоустрою, що безпосередньо пов'язані з пам'яткою.

Межі охоронної зони визначаються композиційною роллю монумента в навколишньому міському середовищі і умовами оптимального зорового сприйняття пам'ятки.

На основному кресленнику «Проект зон охорони» показано лише ті зони, які

можливо зобразити в масштабі креслень Генерального плану міста.

На подальших стадіях розроблення проектної документації межі територій пам'яток та їх охоронних зон уточнюються та деталізуються на топооснові М 1:500 і після затвердження заносяться в облікову документацію кожної пам'ятки.

4.8. Проектно-регулятивний розділ

4.8.1. Території з цінним розплануванням і забудовою в структурі міста

Розпланувальний розвиток міста і ріст заселення в період з XVIII до середини ХХ ст. відбувалися в основному в межах самого міста та робітничих селищ з підприємствами навколо нього. Більш-менш інтенсивною і цінною була забудова центру поселення на території, прилеглий до залізниці, де концентрувалися загальноміські функції. Це територія обмежена сучасними вулицями Петровською, Пушкінською, проспектом Леніна, Академіка Макарова та іншими. Частина міста в цих межах ми називаємо історичним центром. Він розташований на підвищених позначках плато між річками Корсунь та Залізна. Плато прорізано численними ярами, що утворюють мисовидні останці з крутими схилами. Важливою складовою силуету історичного центру є найстаріший терикон міста, а саме – терикон шахти „Кочегарка”. Він добре проглядається з досить далекої відстані й саме на нього орієнтовано головний проспект міста – проспект ім. Леніна.

Класифікація території за ступенем історико-культурної цінності

З метою коректного визначення умов збереження і напрямків регенерації історичного центру доцільно диференціювати його територію за ступенем історичної цінності розпланування і забудови, з урахуванням часу їх виникнення.

Найстародавнішою є територія міста Козацької доби – території центральної частини поселень Зайцеве і Байрак, розташовані в межах сучасного міста на річках Бахмута та Лугань. Протягом XVIII–XIX ст. територія забудови вказаних поселень вийшли за первинні межі у південному напрямку. Протягом XIX ст. з'являється лінія залізниці, що проходила по вододілах. В безпосередній близькості до залізниці, а саме на схід від неї, з'являються перші підприємства та робітничі селища при них. Збільшилася і сельбищна територія Зайцевого та Байраку в бік залізниці. Виникають ще кілька залізничних станцій з селищами при них: Микитівка, Байрак та інші.

На початку 1920-х рр. територія Горлівки починає збільшуватися у західному напрямку з іншого боку залізниці. Розпланувальна структура нової центральної частини міста поєднує дві розпланувальні системи: віялоподібного типу та регулярну, запроваджені проектом планування міста Горлівка 1926 р. (арх. О. Бекетов). Регулярне перепланування всього міста, передбачене проектом, не було реалізоване, але подальший містобудівний розвиток відбувався на основі закладених

саме в цей час принципів. Відтак до регулярної розпланувальної мережі другої чверті ХХ ст. можна віднести проспекти Леніна, Перемоги, вулиці Ізотова, Пушкінську, Петровського, Комсомольську та інші. Це дуже характерне поєднання регулярного розпланування з віялоподібним становить певну історико-містобудівну цінність як єдине ціле і заслуговує на збереження.

При дослідженні історичного центру ми визначили містобудівні вузли (штучні ландшафтні доміанти, вулиці, площі), які відіграють велику роль при формуванні своєрідного образу міста. До них відносяться: терикон першої шахти „Кочегарка”, проспект і площа Перемоги, проспект ім. Леніна, парк ім. О. Горького (колишній міський розсадник), вул. Пушкінська. Ці історичні містобудівні вузли потрібно зберігати в першу чергу, оскільки тут розташовано більшість пам'яток культурної спадщини.

Виходячи з цього, існуюча забудова в межах історичного центру може бути диференційована з метою виявлення найбільш цінних її ділянок. Проведені нами дослідження показали, що доцільно виділити дві основні категорії цінності територій у межах забудови історичного центру.

Забудова **першої категорії** цінності, що включає більшість пам'яток і об'єктів культурної спадщини, розташована між вулицями Пушкінською, Петровською, проспектом ім. Леніна і вулицею Академіка Макарова. Це частина Горлівки 1930-х–1950-х рр., розпланування і забудова якої мають ключове значення для формування своєрідного образу цього історичного міста. Тому в цих межах необхідно встановити комплексну охоронну зону.

Забудова **другої категорії** цінності, де є об'єкти культурної спадщини і значний відсоток фонові забудови, займає решту території історичного центру. У цих межах є ділянки з малоцінною забудовою, на яких можливе вибіркоче нове будівництво, і невелика кількість ділянок з дисгармонійною забудовою.

На території міста знаходяться також окремі ділянки, на яких виявлено цінні містобудівні утворення з певною кількістю цінної історичної забудови і пам'ятками історії, археології – селища шахти ім. Леніна (Центрально-Міського району), Нова Горлівка, Кіндратівський, Жовтневий, Байрак, Воробйова, Східний, шахти ім. Калініна, Ново-Горлівського машзаводу, шахти ім. Румянцева (Калінінського району), Ртутного, Комсомольський, ім. Мічуріна, шахти ім. Гагаріна, залізничної станції Микитівка (Микитівського району).

Таким чином, **територію сучасного міста можна диференціювати** за ступенем історико-культурної цінності розпланування, забудови, ландшафту таким чином:

1. Найбільшу цінність має територія історичного центру як місця зосередження найцінніших пам'яток архітектури й містобудування, історії, археології.

2. Важливу роль в об'ємно-просторовій і розпланувальній композиції міста відіграють території робітничих селищ, збудованих у 1930-х–1950-х рр., та історичних поселень (Зайцеве, Байрак).

3. Велику наукову цінність становлять території, на яких виявлений археологічний культурний шар.

4. Негативний вплив на об'ємно-просторову композицію і образ міста справляють території з дисгармонуючою промисловою забудовою, передусім – у південному районі міста, прилеглому до залізниці.

4.8.2. Основні принципи системи охоронного зонування території міста

Виходячи з проведеної вище класифікації території міста за ступенем історико-культурної цінності, визначена така номенклатура територій і зон охорони пам'яток:

1. Території пам'яток.
2. Комплексна охоронна зона історичного центру.
3. Охоронні зони дискретно розташованих пам'яток.
4. Зона регулювання забудови.

Згідно з чинним законодавством ці території спеціально виділяються з метою захисту традиційного характеру середовища окремих пам'яток, комплексів (ансамблів). При визначенні номенклатури, меж і режимів використання територій зон охорони пам'яток ми керувались такими засадами:

Зони охорони пам'яток визначались, виходячи з наявності в місті пам'яток архітектури й містобудування місцевого значення, а також пам'яток історії, монументального мистецтва місцевого значення, взятих на державний облік відповідно до законодавства. При цьому також враховувалося територіальне розміщення щойно виявлених об'єктів культурної спадщини.

Відповідно до чинного законодавства в історичному центрі міста пропонується затвердити **комплексну охоронну зону**. Комплексна охоронна зона встановлюється з метою охорони й доцільного використання неповторного історико-містобудівного утворення. Комплексна охоронна зона створюється як зона спеціального режиму охорони і використання історичного центру для збереження його індивідуального образу. Така комплексна система охорони, на відміну від дисперсної (коли визначається багато охоронних зон – для кожної пам'ятки окремо), дозволяє зберегти цілісність і неповторність всього історичного середовища, тобто – традиційний характер середовища, як це вимагається чинним законодавством.

Для забезпечення збереження окремо розташованих пам'яток культурної спадщини та їх найближчого оточення встановлюються **охоронні зони** для кожної з них. Режим використання території, встановлений у цих зонах, має забезпечити фізичне збереження, сприятливе візуальне сприйняття пам'яток, їх доцільне використання, впорядження (благоустрій) території.

Охоронні зони для багатьох окремо розташованих пам'яток, які не відіграють композиційної ролі містобудівних домінант та архітектурних акцентів (в основному – поодинокі розташовані пам'ятники, братські могили), визначені в межах земельних ділянок, які займають ці пам'ятки. Оскільки ці території надто незначні

за розмірами, в масштабі Генерального плану міста, на основному кресленнику ми їх не показуємо. Вони мають бути показані у паспортах на відповідні пам'ятки, як це визначено чинним законодавством.

Зона регулювання забудови – це території, які оточують комплексну охоронну зону і охоронні зони окремо розташованих пам'яток, або прилягають до них. Ця зона призначена для збереження традиційного характеру середовища, тобто історично сформованої структури міста, закріплення в ній і в ландшафті провідного значення пам'яток архітектури й містобудування (архітектурних акцентів і містобудівних домінант), для збереження масштабних співвідношень у розплануванні й забудові, забезпечення архітектурної єдності нових будівель з історично сформованим середовищем. У зону регулювання забудови ми включаємо велику частину зон композиційно-видового впливу пам'яток історичного центру з метою збереження цього впливу. На території центральної частини міста нами визначена єдина зона регулювання забудови з єдиним режимом використання території.

На даній стадії розроблення містобудівної документації **зони охоронюваного ландшафту** як для більшості окремих пам'яток так і для міста в цілому не визначалися. Пов'язано це з тим, що зона охоронюваного ландшафту – це природна чи переважно природна з розосередженою традиційною забудовою територія за межами охоронної зони, з якою пам'ятка має активний візуальний зв'язок. Вона визначається для збереження і реабілітації природних територій та утворень, які є характерним історичним середовищем пам'ятки і відіграють важливу роль в образі населеного місця або окремому пейзажі, що містить пам'ятку.

У ході проведених натурних досліджень виявлено, що переважна більшість пам'яток розташована в міському середовищі і їх візуальні зв'язки з природними утвореннями відсутні. Ті ж пам'ятки, які знаходяться на відкритих ділянках без забудови, не мають композиційного впливу на природні території.

Як складова системи охоронного зонування, зона охоронюваного ландшафту може бути встановлена в майбутньому для такого об'єкта культурної спадщини, як Вознесенська церква в с. Байрак, що пропонується до включення в перелік щойно виявлених об'єктів культурної спадщини (архітектури і містобудування).

Для комплексної оцінки ролі природного ландшафту у формуванні розпланувальної системи містобудівних утворень було розроблено схеми ландшафту і територіального розвитку м. Горлівки. Проведений аналіз довів, що переважна більшість історичних робітничих селищ (1930-х – 1950-х рр.) з цінним розплануванням і забудовою розміщувалась на відносно пласких ділянках рельєфу, зручних для будівництва. Дисперсно розміщені в загальноміській структурі, ці містобудівні формування мають невеликі за площею розміри і локальний замкнутий характер середовища. Їх візуальний зв'язок з існуючим природним ландшафтом практично відсутній, оскільки вони знаходяться в оточенні малоповерхової житлової забудови. На ділянках з виразним рельєфом – по схилах балок і вздовж річок – також зосереджена малоповерхова садибна забудова, яка не має історичної цінності і

тому не є предметом дослідження даної роботи. Локальний характер досліджень ландшафту міста у складі системи охоронного зонування пам'яток культурної спадщини не розкриває значний масштабний потенціал природних ландшафтних утворень, які визначають своєрідність сучасної Горлівки, окремих районів і прилеглих населених пунктів, розташованих за адміністративними межами міста. Комплексна оцінка ландшафту¹⁶ зазначених територій – це окрема робота, яку слід виконувати з залученням широкого кола фахівців: біологів, геологів, істориків, археологів, архітекторів, представників природоохоронних органів.

4.8.3. Межі й режими використання територій зон охорони пам'яток

Межі **комплексної охоронної зони центральної частини міста** позначені в графічній частині даної роботи, тому вони тут детально не описуються. Загальна площа комплексної охоронної зони – 148,7 га.

На території комплексної охоронної зони історичного центру повністю зберігаються пам'ятки та об'єкти культурної спадщини, забезпечується охорона традиційного характеру середовища: ландшафту, історично сформованих розпланування, забудови, цінних елементів історичного благоустрою (в разі наявності). Тут, відповідно до Державних будівельних норм, допускається лише регенерація, що включає реставрацію та пристосування пам'яток, збереження та реконструкцію фонові забудови.

За спеціальними проектами, погодженими з відповідними органами охорони культурної спадщини, виконуються:

- роботи з регенерації історичного середовища, пов'язані зі збереженням та реставрацією історичного розпланування, реконструкцією будівель і споруд, благоустроєм території, озелененням;

- роботи з консервації, реставрації, реабілітації, пристосування пам'яток;

- роботи з реконструкції вуличної мережі, інженерних мереж, влаштування майданчиків для паркування автотранспорту, зовнішнього освітлення, встановлення малих архітектурних форм, забезпечення інших форм благоустрою, зумовлених вимогами сучасного функціонування міста;

- усунення будівель, споруд і зелених насаджень, які порушують традиційний характер середовища, заміна підприємств, майстерень, складів, які виводяться з цієї території, а також інших будівель і споруд, які підлягають знесенню, новими будівлями і спорудами або зеленими насадженнями, що не порушують традиційний характер середовища.

Уся містобудівна документація, що розробляється на цю територію чи на її частини, підлягає погодженню з органами охорони культурної спадщини, відповідно до чинного законодавства.

У межах комплексної охоронної зони забороняються містобудівні, архітектурні

¹⁶ *Європейська ландшафтна конвенція // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Вип. 2. – К.: АртЕк, 2006. – С. 47-55.*

чи ландшафтні перетворення, будівельні, меліоративні, шляхові, земляні роботи без відповідних погоджень та дозволів органів охорони культурної спадщини.

Не дозволяється прокладання транспортних комунікацій, інженерних мереж, які порушують підземні частини пам'яток або гідрологічний режим території, встановлення повітряних ліній електромереж і трансформаторних пунктів, обладнання, благоустрій, які не відповідають вимогам охорони пам'яток та збереження традиційного характеру середовища.

На території комплексної охоронної зони забезпечується сприятлива гідргеологічна обстановка, чистота повітряного басейну, захист від динамічних впливів, пожежна безпека.

Нове будівництво можливе тільки за проектами, погодженими з органами охорони культурної спадщини відповідно до встановленого порядку. При цьому розпланувальний модуль має лишатися незмінними, а масштаб нових будівель, масштабність їхніх членувань, архітектурні форми, матеріали, кольорове вирішення фасадів повинні узгоджуватися з безпосередньо прилеглою історичною забудовою.

Охоронні зони окремих пам'яток, що розташовані за межами комплексної охоронної зони історичного центру, позначені в графічній частині даної роботи.

Режим використання території охоронної зони для кожної пам'ятки аналогічний режиму використання території, встановленому для комплексної охоронної зони. В охоронній зоні здійснюється реставрація та реабілітація пам'яток, забезпечується охорона традиційного характеру середовища, усунення споруд і насаджень, які порушують традиційний характер середовища. Нове будівництво можливе тільки у виняткових випадках за проектами, погодженими з органами охорони культурної спадщини.

На території охоронної зони:

зберігається пам'ятка, історично сформовані розпланування, забудова, включаючи фонові будівлі, елементи ландшафту;

за спеціальними проектами, погодженими з органами охорони культурної спадщини, виконуються роботи, пов'язані з консервацією, реставрацією, пристосуванням, музеєфікацією пам'ятки, благоустроєм її території;

забезпечується сприятлива для збереження пам'ятки гідргеологічна обстановка, захист від динамічних впливів;

забороняються містобудівні, архітектурні чи ландшафтні перетворення, будівельні, меліоративні, шляхові, земляні роботи без дозволу органів охорони культурної спадщини, будівництво інженерних і транспортних мереж, складів, гаражів та інших будівель та споруд, які можуть спотворити традиційний характер середовища пам'ятки;

збороняється будь-яке будівництво, не пов'язане з реставрацією і пристосуванням пам'ятки, реконструкцією історичних будівель та інженерних мереж, благоустроєм території.

Зона регулювання забудови

Для всієї території зони регулювання забудови, межі якої показані в графічній частині даної роботи, режим використання території передбачає здійснення реконструкції будівель і споруд. Ступінь реконструкції визначається цінністю наявних об'єктів культурної спадщини, особливостями об'ємно-просторового устрою.

У зоні регулювання забудови зберігаються цінні історичні розпланування і забудова, озеленення та благоустрій, виразні елементи ландшафту; закріплюється та відтворюється значення пам'яток в архітектурно-просторовій організації історичного середовища; забезпечуються сприятливі умови огляду пам'яток та їх довкілля. На всіх ділянках зони регулювання забудови слід забезпечувати відповідність будівель і споруд архітектурному середовищу за масштабними параметрами.

Забороняється розміщення нових промислових підприємств, транспортних, складських та інших споруд, які створюють великі вантажні потоки, забруднюють повітряний і водний басейни. Обмежується будівництво транспортних магістралей, розв'язок, естакад, мостів та інших інженерних споруд, які можуть спотворити традиційний характер середовища.

У зоні регулювання забудови зберігається існуючий характер забудови. Нові будівлі регламентуються за розташуванням, прийомами організації, висотою, довжиною фасадів, масштабом, характером членувань, пластичним і кольоровим вирішенням, функціональним використанням. Гранична висота нових будівель і споруд визначається на підставі розрахунків у кожному конкретному випадку.

Реконструкція існуючих будівель і споруд регламентується відповідно до їх історико-культурної та містобудівної цінності, а також відповідно до вимог збереження традиційного характеру середовища.

У разі будівництва нових чи реконструкції з розширенням існуючих будівель і споруд у межах зони регулювання забудови необхідні всебічні композиційні обґрунтування рішень щодо поверховості, типу будинків, розміщення, функціонального призначення, композиційних зв'язків з історичним центром, які мають виконуватися в рамках передпроектних проробок чи містобудівного (історико-містобудівного) обґрунтування.

4.8.4. Межі та режим використання історичного ареалу м. Горлівки

Історичний ареал – це найбільш освоєна в минулому і добре збережена частина території населеного місця, що відрізняється традиційним характером середовища і значною кількістю об'єктів культурної спадщини від інших, менш освоєних або погано збережених частин населеного місця. Історичний ареал є спеціально виділеною у населеному місці територією історико-культурного значення з затвердженими межами, яка фіксується в усіх землепорядних і містобудівних документах та має розглядатися як специфічний об'єкт містобудівного проектування. Відповідно до нормативно-правових актів, що регулюють питання визначення і

використання територій історичних ареалів, визначено Центральний історичний ареал у межах історичного центру міста Горлівки (сер. 1920-х – кінець 1950-х рр.).

Межі історичного ареалу

Межі Центрального історичного ареалу м. Горлівки визначено на підставі аналізу історичних даних, наявних архівних планів центру міста з урахуванням сучасної містобудівної ситуації. Межі нанесено на сучасну топографію М 1:5000 під час проведення комплексних натурних досліджень.

Межі Центрального історичного ареалу:

північно-західна - проходить вздовж лінії забудови парної сторони вул. Адмірала Макарова у північно-східному напрямку, починаючись від вул. Рудакова, перетинає пр. Леніна (460,0 м), повернувши на 90° оминає з північного заходу ділянки житлових будівель непарної сторони проспекту Леніна (105,0 м), що межують з ділянками приватних будівель у південно-східному напрямку. Повернувши на 90°, прямує у північно-східному напрямку по пров. Ветеринарному (непарна сторона), до вул. Григоращенко (180,0 м) і завершується на непарній стороні забудови вказаної вулиці. Загальна довжина межі дорівнює 745,0 м;

північно-східна межа – має складну конфігурацію. Починається від перехрестя вул. Григоращенко та пров. Ветеринарного, проходить по вул. Григоращенко (290,0 м) у південно-східному напрямку, перетинаючи бул. Димитрова до вул. Курільської; повертає на 90° і прямує в південно-західному напрямку вздовж вул. Курільської 100,0 м до вул. Жуковського. Повернувши на 90°, оминає з півдня ділянки громадських споруд і проходить у південно-східному напрямку до вул. Миколи Чури (173,0 м), після чого знову повертає під кутом 90° і проходить по вул. Миколи Чури до перехрестя з вул. Григоращенко (100,0 м) у північно-східному напрямку. Повернувши на 90°, вздовж лінії забудови вул. Григоращенко межа проходить 220,0 м у південно-східному напрямку до вул. Трансформаторної. Повернувши ще раз на 90°, межа проходить вздовж лінії забудови вул. Трансформаторної у південно-західному напрямку 41,0 м. На перехресті з продовженням вул. Григоращенко межа повертає на 90° і прямує вздовж лінії забудови цієї вулиці у південно-східному напрямку 330,0 м. Після повороту в місці перехрестя з вул. Ульянова вона проходить по непарній стороні забудови вказаної вулиці у північно-східному напрямку (142,0 м), повернувши на 90° проходить вздовж лінії забудови вул. Стаханова у південно-східному напрямку до перехрестя з вул. Ломоносова (453,0 м), потім повертає на 90° і прямує у південно-західному напрямку вздовж вул. Ломоносова (243,0 м). Дійшовши до північної межі ділянки житлового будинку по пр. Леніна, 19, межа повертає на 90° і проходить 88,0 м у південно-східному напрямку до перехрестя з вул. Чехова, після чого повертає на 75° і вздовж лінії забудови вказаної вулиці проходить у північно-східному напрямку 220,0 м до перехрестя з вул. Червонопрапорною. Повернувши на 23°, прямує вздовж лінії забудови парної сторони вул. Червонопрапорної у південно-східному напрямку 148,0 м.

Після повороту на 112° межа прямує вздовж лінії забудови парної сторони вул. Мойсеєнка у північно-східному напрямку (995,0 м), проходячи вулиці Суворова, Квітневу і на розі з вул. Уманською вона повертає на 90° і проходить вздовж лінії забудови вул. Уманської у південно-східному напрямку (129,0+173,0+235,0 +235,0 м). Знов повернувши на 90° , проходить вздовж провулка житлового кварталу і прямує у південно-західному напрямку до перехрестя з вул. Надії Купченко (233,0 м); далі повернувши на 90° , проходить по вул. Надії Курченко у південно-східному напрямку до перехрестя з вул. Гайового (540,0 м). Загальна довжина межі дорівнює 4853,0 м;

південно-східна межа – має складну конфігурацію. Проходить по бордюру проїзної частини вул. Гайового у південно-західному напрямку (358,0+772,0 м), до перехрестя з пр. Леніна, де повертає на 95° та проходить у північно-західному напрямку вздовж лінії забудови парної сторони проспекту 41,0 м, повертає на перехресті з вул. Петровського на 90° і йде вздовж лінії забудови її непарної сторони (1057,0 м), дійшовши до перехрестя з вул. Пушкінської, межа повертає на 90° і проходить вздовж лінії забудови її парної сторони у північно-західному напрямку (195,0 м). На перехресті з вул. Першотравневою межа повертає на 90° і проходить по бордюру проїзної частини вул. Першотравневої у південно-західному напрямку, перетинає вул. Свердлова і доходить до перехрестя з вул. Судейко (404,0 м). Загальна довжина межі складає 2827,0 м;

південно-західна межа – має складну конфігурацію. Починається від вул. Першотравневої вздовж лінії забудови непарної сторони вулиці Судейко у північно-західному напрямку до перехрестя з вул. Горького (320,0 м). Повернувши на 90° , проходить 202,0 м вздовж лінії забудови парної сторони вул. Горького у південно-західному напрямку до перехрестя з вул. Баранова, де повертає на 90° і йде вздовж лінії забудови її парної сторони 367,0 м. На перехресті з вул. Комсомольською межа повертає на 90° і проходить вздовж лінії забудови її непарної сторони до перехрестя з вул. Судейко у північно-східному напрямку (207,0 м). На розі вулиць межа повертає на 90° і проходить по лінії забудови непарної сторони вул. Судейко у північно-західному напрямку до перехрестя з вул. Гагаріна (267,0 м). Повернувши на 90° на розі вулиць, межа прямує вздовж лінії забудови парної сторони вул. Гагаріна у північно-східному напрямку, перетинає вулиці Кірова, Свердлова, Пушкінську, пр. Перемоги і виходить на перехрестя з вул. Рудакова (855,0 м), де повертає на 90° і прямує вздовж лінії забудови парної сторони вулиці Рудакова у північно-західному напрямку, перетинаючи вул. Чорного-Діденка, доходить до перехрестя з вул. Герцена (684,0 м), де повертає на 90° і проходить вздовж лінії забудови її парної сторони у північно-східному напрямку (163,0 м). На перехресті з вул. Академіка Павлова межа повертає на 70° й проходить вздовж лінії забудови її парної сторони у північно-західному напрямку 235,0 м. На перехресті вул. Академіка Павлова і вул. М. Чури межа повертає на 111° і проходить вздовж лінії забудови парної сторони вул. М. Чури у південно-західному напрямку

245,0 м. Досягши перехрестя вул. М. Чури з вул. Рудакова, межа повертає на 90° і проходить вздовж лінії забудови непарної сторони вул. Рудакова у північно-західному напрямку (223,0 м), після перехрестя з бул. Димитрова вона повертає на 15°, повторюючи напрямок вул. Рудакова, і завершується на перехресті з вул. Адмірала Макарова (227,0 м). Її загальна довжина складає 3995,0 м.

Загальна площа історичного ареалу – 404,7 га.

Режим використання історичного ареалу та обмеження господарської діяльності на території історичного ареалу

Режими використання територій у межах історичного ареалу визначаються режимами використання територій зон охорони пам'яток, установлених на території ареалу.

У межах історичного ареалу пріоритетним напрямом містобудівної діяльності є збереження традиційного характеру середовища, охорона і раціональне використання розташованих в його межах пам'яток і об'єктів культурної спадщини, збереження містоформівної ролі культурної спадщини.

У межах історичного ареалу опрацюванню проектної документації на будівництво, реконструкцію будівель і споруд повинно передувати розроблення історико-містобудівних обґрунтувань.

Частина території історичного ареалу, а саме території пам'яток та їх охоронних зон, належать до земель історико-культурного призначення.

В історичному ареалі гранична висота нових будівель і споруд не повинна перевищувати 20 метрів від рівня денної поверхні. Має зберігатися існуючий характер забудови у відповідності до типу міського середовища.

В межах центрального історичного ареалу забезпечується збереження сталої просторово-розпланувальної системи, червоних ліній забудови, форм благоустрою.

При проведенні реконструкції зазначеної території можливе використання підземного простору під площами, кварталами. Пристосування цокольних та перших поверхів цінної історичної забудови має певні обмеження – забороняється прибудова тамбурів, зміна стилістики фасадів і матеріалів зовнішнього оздоблення; при влаштуванні ганків кількість сходинок має бути мінімальною; забороняється розміщення реклами на фасадах пам'яток, щойно виявлених об'єктів культурної спадщини.

На цій території передбачається збереження функцій загальноміського центру при максимальному використанні існуючого фонду; обмеження розміщення нових об'єктів з функціями, які мають тенденцію до активного розвитку, вимагають великих будівельних об'ємів, територій і притягують значні транспортні потоки. Об'єкти нового будівництва слід розміщувати замість втрачених і малоцінних споруд з дотриманням обмежень щодо поверховості, габаритів у плані, масштабу членувань і т. ін.

4.9. Джерела та бібліографія

1. Алешин В. Э. Градостроительные поиски на Украине в 1920-х – начале 1930-х годов // Архитектура СССР. – 1985. – № 10. – С. 23-25.
2. Алешин В. Э. Развитие представления о социалистическом поселении в градостроительстве Украины в 1920-х - начале 1930-х годов. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата архитектуры. – К., 1987. – 24 с.
3. Алешин В. Э. Развитие представления о социалистическом поселении в градостроительстве Украины в 1920-х - начале 1930-х годов. Диссертация на соискание ученой степени кандидата архитектуры. – К., 1988. – 176 с.
4. Алешин В.Э. Социалистический город в представлениях первых градостроителей Украины // Строительство и архитектура. – 1984. – № 7. – С. 26.
5. Артемчик В., Жембровский М., Наймарк И., Фрузин Г. Актуальные вопросы методики районной планировки // Архитектура СССР. – 1958. – № 12. – С. 3-6.
6. Артемьев В. В. Горловка: Путеводитель. – Донецк: Донбасс, 1985. – 63 с.
7. Архітектура. Короткий словник-довідник / за заг. ред. А. Мардера. – К.: Будівельник, 1995. – 333 с.
8. Бадаянц Т. П., Велигоцкая Н. И. В честь Горловского вооруженного восстания 1905 года // Строительство и архитектура. – 1983. – № 10. – С. 9-11.
9. Беккер А., Сдобнов Ю., Щенков А. Проблемы центра в современном градостроительстве // Архитектура СССР. – 1970. – № 9. – С. 38-40.
10. Белоусов Е. Д. Вопросы формирования и архитектурно-планировочной организации городских агломераций угольных районов (на примере Донбасса). Автореферат дисс. на соиск. уч. степ. канд. арх. – Х., 1972. – 24 с.
11. Блохин П. Новые типовые проекты для массового жилищного строительства // Архитектура СССР. – 1952. – № 9. – С. 3-7.
12. Богорад Д. Районная планировка Донбасса в действии // Архитектура СССР. – 1957. – № 4. – С. 23-25.
13. Бочаров Ю. П., Кушниренко М. М. Особенности планировки многоцентровых городских агломераций // Строительство и архитектура. – 1981. – № 6. – С. 1-3.
14. Вергелес А. В. Архитекторы Донбасса (Имена, проекты, реализация с 1917 по 1941 годы). – Макеевка: ДГАСиА, 1997. – С. 3-55.
15. Вергелес А. В. Особенности градостроительного развития Донбасса в период с 1917 по 1941 годы. Автореферат дисс. на соиск. уч. степ. канд. арх. – М.: МИСИ, 1991. – 24 с.
16. Вергелес А. В. Особенности градостроительного развития Донбасса в период с 1917 по 1941 годы. – Дисс. на соиск. уч. степ. канд. арх. – М.: МИСИ, 1991. – 213 с.
17. Вікторов Б. Соціалістичні міста Донбасу. – Харків: Шляхи індустріалізації, 1930. – 32 с.
18. Вышинская Т. Н., Шамраевский В. В. Изучить и сохранить историко-архитектурное наследие Донбасса // Строительство и архитектура. – 1986. – № 6. – С. 5-6.

19. Гайворонский Е. А., Борзнов С. А. К вопросу о ценности и сохранности памятников архитектуры и истории в Донбассе // Проблемы містобудування і архітектури: Вісник Донбаської національної академії будівництва і архітектури. Вип. 6 (74). – Макіївка, 2008. – С. 73–76.
20. Гайворонский Е. А., Гайворонская Н. П. О необходимости выявления особенностей украинской национальной архитектуры на территории Донбасса // Проблемы містобудування і архітектури: Вісник Донбаської національної академії будівництва і архітектури. Вип. 3 (59). – Макіївка, 2006. – С. 31–34.
21. Гайворонский Е. А., Гайворонская Н. П. Результаты анализа опыта композиционно-художественного решения объектов, отражающих особенности украинской национальной культуры на территории Донбасса // Проблемы містобудування і архітектури: Вісник Донбаської національної академії будівництва і архітектури. Вип. 6 (74). – Макіївка, 2008. – С. 28–33.
22. Гайворонский Е. А. Разработка программы исследования региональных особенностей украинской национальной архитектуры на территории Донбасса // Проблемы містобудування і архітектури: Вісник Донбаської національної академії будівництва і архітектури. Вип. 3 (59). – Макіївка, 2006. – С. 108–110.
23. Головки Г. Архитектура Советской Украины // Архитектура СССР. – 1955. – № 12. – С. 29–33.
24. Головки Г. Расцвет зодчества Советской Украины // Архитектура СССР. – 1954. – № 5. – С. 1–9.
25. Горький М. Наши достижения. Вып.1-6. Журнально-газетное отделение, 1935. – С. 41.
26. Губанов А. В. Принципы формирования ансамблей в центрах городов Донбасса в 30–50-гг. XX в. – Дисс. на соиск. уч. степ. канд. арх. – Харьков: ХГТУСА, 2008.
27. Дворянский календарь: справочная родословная книга российского дворянства. – Т. 7. – Санкт-Петербургское дворянское собрание, 1996. – С. 126.
28. ДБН 360-92** «Містобудування. Планування та забудова міських і сільських поселень». – К., 2002.
29. ДБН Б.2.2-2-2008 «Планування та забудова міст і функціональних територій. Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження науково-проектної документації щодо визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток архітектури та містобудування». – К., 2008.
30. ДБН Б.2.2-3-2008 «Планування та забудова міст і функціональних територій. Склад, зміст, порядок розроблення, погодження історико-архітектурних опорних планів, спеціальної науково-проектної документації для визначення історичних ареалів населених місць України». – К., 2008.
31. Демидов В. І., Филимонов П. О. Горлівка. Фотоальбом. – К.: Мистецтво, 1972.
32. Дудукина Д. А. А. Н. Бекетов (1862–1941). Творческая деятельность и вклад в развитие архитектуры юга России и Украины конца XIX – первой трети XX веков. Автореферат дисс. на соиск. учен. степ. канд. арх. – М., 2008. – 24 с.

33. Євсеєнко М. До планування соціалістичного поселення // Будівництво. – 1930. – № 2. – С. 51-55.
34. Екатерининская железная дорога. К 25-летию Екатерининской железной дороги. 1884–1909 г. Альбом служащих и видов дороги. – Екатеринослав: Изд-во «Художник», 1909.
35. Жемчужникова Н. Вопросы расселения в районах угольной промышленности // Архитектура СССР. – 1961. – № 2. – С. 28-30.
36. Жеребецкий П. И. Горловка. – Донецк: КП «Регион», 2001. – 137 с.
37. Жильцов И. А. Горловка: Путеводитель. – 2-е изд., доп. – Донецк: Донбасс, 1981. – 96 с.
38. Закон України. Про охорону культурної спадщини. – К., 2000.
39. Закон України. Про планування і забудову територій. – К., 2000.
40. Ієвлева В. П. Функціонально-планувальна організація промислово-виробничих районів в структурі великих і крупних міст центрального регіону України. Автореферат дис. на здоб. наук. ступ. канд. арх. – К., 1993. – 21 с.
41. Иванова А. Д. К вопросу о восстановлении городов и поселков Донбасса // Бюлетень Гипрограда. – 1945. – № 2. – С. 26.
42. Илгунас А. Ю., Илгунас М. А., Рудницкий А. М. Промышленные сооружения в композиции исторически сложившихся городов. – М.: Стройиздат, 1983. – 63 с.
43. Історія Горлівки в документах і матеріалах. Частина перша. – Горлівка, 2008. – 291 с.
44. Історія Горлівки в документах і матеріалах. Частина друга. – Горлівка, 2009. – 324 с.
45. Казанец И. Вопросы строительства в угольных районах страны // Архитектура СССР. – 1958. – № 4. – С. 1-5.
46. Кислый И. Из практики застройки городов Сталинской области // Архитектура СССР. – 1955. – №10. – С. 5-8.
47. Клименко В. Повышать качество проектирования и строительства // Архитектура СССР. – 1958. – № 3. – С. 1-8.
48. Колесникова Г. Его звали Борис Горбатов: воспоминания. – Сталино, 1958. – 209 с.
49. Коломиец Г. Н., Муханова В. А., Савченко Н. А. Горловка. Раритеты города. – Донецк: Лебедь, 2000. – 80 с.
50. Кондуфор Ю. Ю. История Украинской ССР: Украинская ССР в период построения и укрепления социалистического общества (1921-1941). – Т. 7. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 432, 703.
51. Криксунова И., Чечик З. Общественные здания поселка в ансамбле площади (Из опыта строительства на Украине) // Архитектура СССР. – 1954. – № 4. – С. 8-11.
52. Крутенко Г. П. Градостроительство. – К.: Будівельник, 1975. – 135 с.
53. Кудрявцев О. К. Расселение и планировочная структура крупных городов-агломераций. – М.: Стройиздат, 1985. – 136 с.

54. Кушниренко М. М. Методические особенности формирования функционально-планировочной структуры многоцентровых групповых систем населенных мест: (На примере Донбасса). Автореферат дис. на соиск. учен. степ. канд. арх. – М, 1980. – 24 с.
55. Лавриков В. Ф. Индустриальная Горловка строится, развивается // Строительство и архитектура. – 1984. – № 3. – С. 10-13.
56. Лебедев Г. А. Справки о жизни и деятельности украинских архитекторов // Научно-технический отчет за 1968 год. – К.: НИТИПСА, 1968. – С. 5-8, 9-14.
57. Лебедев Г., Сукоян Н. Выдающийся советский зодчий (К 85-летию И. В. Жолтовского) // Архитектура СССР. – 1953. – № 1. – С. 17-26.
58. Лубенченко Ю. В. Принципи реконструкції промислових територій великих міст Донбасу. Автореферат дисс. на здоб. наук. ступ. канд. арх. – К., 2009. – 21 с.
59. Лубенченко Ю. В. Принципи реконструкції промислових територій великих міст Донбасу. Дисс. на здоб. наук. ступ. канд. арх. – К., 2009. – 213 с.
60. Лубченко Ю. В. Реконструкция промышленных территорий как эффективное решение проблемы использования ценных городских земель // Сучасні проблеми архітектури та містобудування: Науково-технічний збірник. – К.: КНУБА, 2006. – № 15. – С. 241-248.
61. Макаревский Ф. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Вып. 2. – Екатеринослав, 1880. – С. 43-47, 57-64.
62. Материалы для военной Географии и военной Статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Военное обозрение Екатеринославской губернии, сост. подполковником Павловичем. – СПб., 1863. – С. 199, 202-203.
63. Научно-техническая конференция по районной планировке Донбасса и Криворожья: Программы и тезисы докладов. – Х., 1940. – 112 с.
64. Наше строительство. – Т. 5. – Госплан РСФСР, 1933. – С. 109, 327, 415.
65. Николаев И. Город и завод // Архитектура СССР. – 1960. – № 3. – С. 34-37.
66. Павлик И. С. Горловка. Историко-экономический очерк. – Донецк: Донбасс, 1971. – 128 с.
67. Пам'ятники розповідають. Збірка статей. – Горлівка, 2008. – 116 с.
68. Пірко В. О. Заселення Донеччини у XVII-XVIII ст.. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. – С. 155.
69. Побережник А. Горловское горное...// Газета «Кочегарка» № 87, 5 мая 1977. – С. 3.
70. По Екатерининской железной дороге. – Т. 2. – Управление Екатерининской железной дороги, 1912. – С.125-144, 155.
71. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. 5. – С. 119-121. – № 2834.
72. Развитие строительной науки и техники в Украинской ССР. Т. 2. – К.: «Наукова думка», 1990. – 238 с.
73. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. – Т. 2: Бахмутский уезд. – Екатеринослав, 1886. – С. 29, 34.

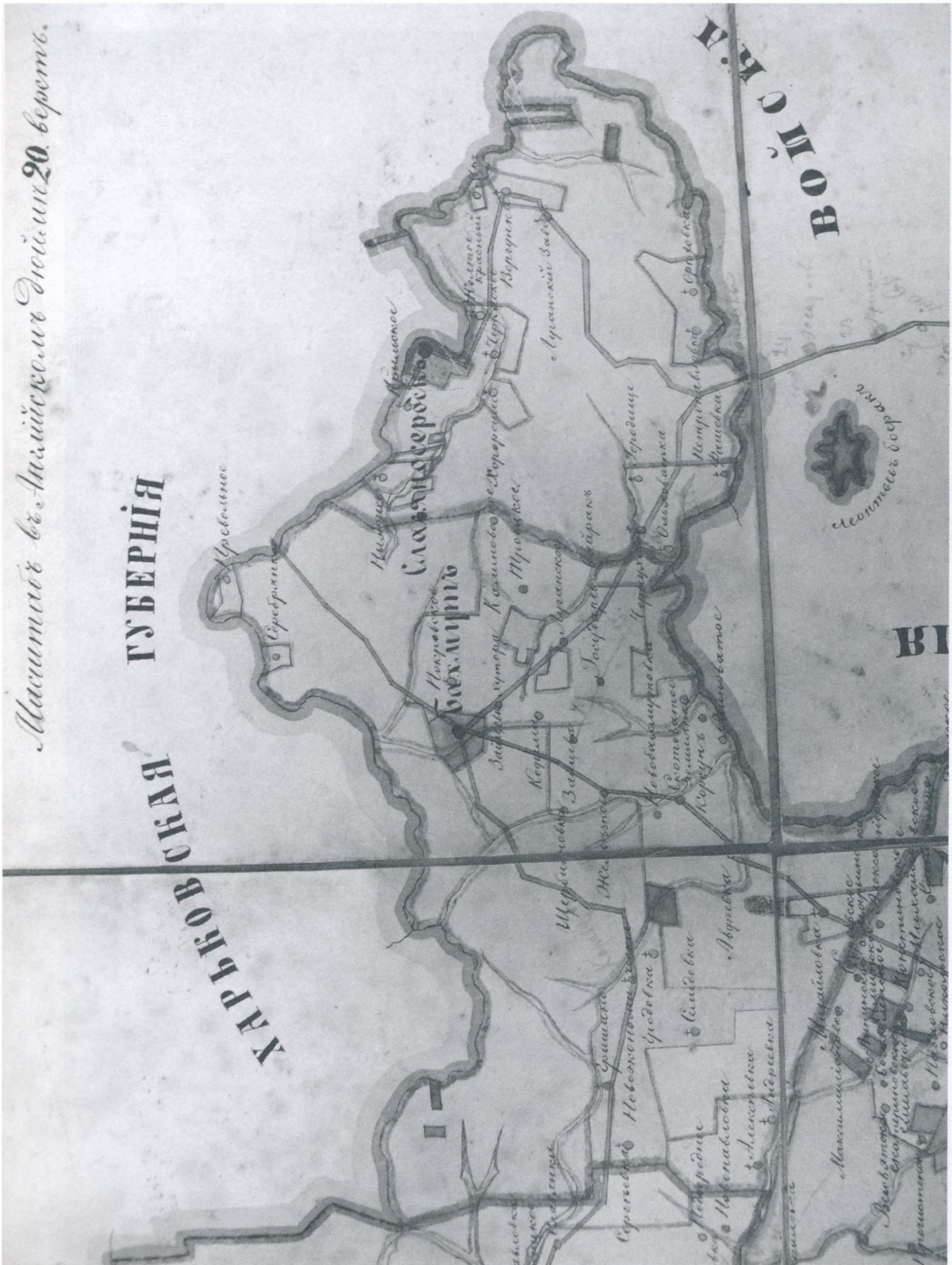

74. Сосновский В. А. Планировка городов. – М.: Высш. школа, 1988. – 104 с.
75. Справочная книга Екатеринославской епархии. – Екатеринослав, 1908. – С. 314-315, 358-359.
76. Справочная книга Екатеринославской епархии за 1913 год. – Екатеринослав, 1914. – С. 114-117.
77. Станиславский А. И. Опыт проектирования поселков угольной промышленности. – К.: Изд-во Академии архитектуры УССР, 1951. – 10 с.
78. Станиславский А. И. Планировка и застройка городов Украины. – К.: Будівельник, 1971. – С. 78-80, 86-87, 116-117, 126.
79. Станиславский А., Мигай И., Клигерман С. Типовое проектирование жилых домов для Украинской ССР // Архитектура СССР. – 1955. – № 2. – С. 28-31.
80. Танаков В. Некоторые вопросы развития городов с расчлененной структурой // Архитектура СССР. – 1965. – № 6. – С. 30-34.
81. Товстенко Т. Д. Реконструкція исторической застройки городов. – К.: Будівельник, 1984. – 72 с.
82. Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России. – Т. 1. – Харьков, 1915. – С. 60-61, 128.
83. Хаустов П., Шапаровський Г. Плянунання міст. – Харків–Київ: Укрдержтехвидав, 1931. – 92 с.
84. Шамраевский В. В. Истоки архитектурного своеобразия городов Донбасса // Строительство и архитектура. – 1985. – № 7. – С. 5-8.
85. Шафиро С. Использование территорий, занятых териконами // Архитектура СССР. – 1968. – № 4. – С. 49.
86. Шевченко А. В. Як починалася Горлівка. – Горлівка, 1997. – 86 с.
87. Шисалів В. Д. Трудове місто // Будівництво. – 1930. – № 5-6. – С. 163-165.
88. Шубович С. А. Железные дороги как визуальная и образная основа композиции города. – К.: ГосНИИ теории и истории архитектуры и градостроительства, 1999. – 24 с.
89. Щербань А. П. История технического развития угольной промышленности Донбасса: В 2-х т. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 288.
90. Экономическая география. – Вып. 28-31. – К.: КДУ ім. Т. Шевченка, 1980. – С. 96, 111, 120.
91. Энциклопедический словарь. – Т. IX. СПб.: Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, 1898. – С. 229.
92. Яковенко П. В. 400 топонимов Горловки. – Горловка, 2001. – 26 с.
93. Яргина З. Н. Эстетика города. – М.: Стройиздат, 1991. – 365 с.
94. Яценко В. А. Планировочная реконструкция больших городов Донбасса, образованных в годы первых пятилеток. Автореферат дисс. на соиск. учен. степ. канд. арх. – К., 1989. – 21 с.

Фрагмент плану Бахмутського і Слоб'янського повітів Катеринославської губернії поч. XIX ст.

Фрагмент плану Катеринославської губернії поч. XIX ст.

Фрагмент плану Бахмутського повіту з позначенням поселень зhusарських рот Слов'яно-Сербії 1765 р.

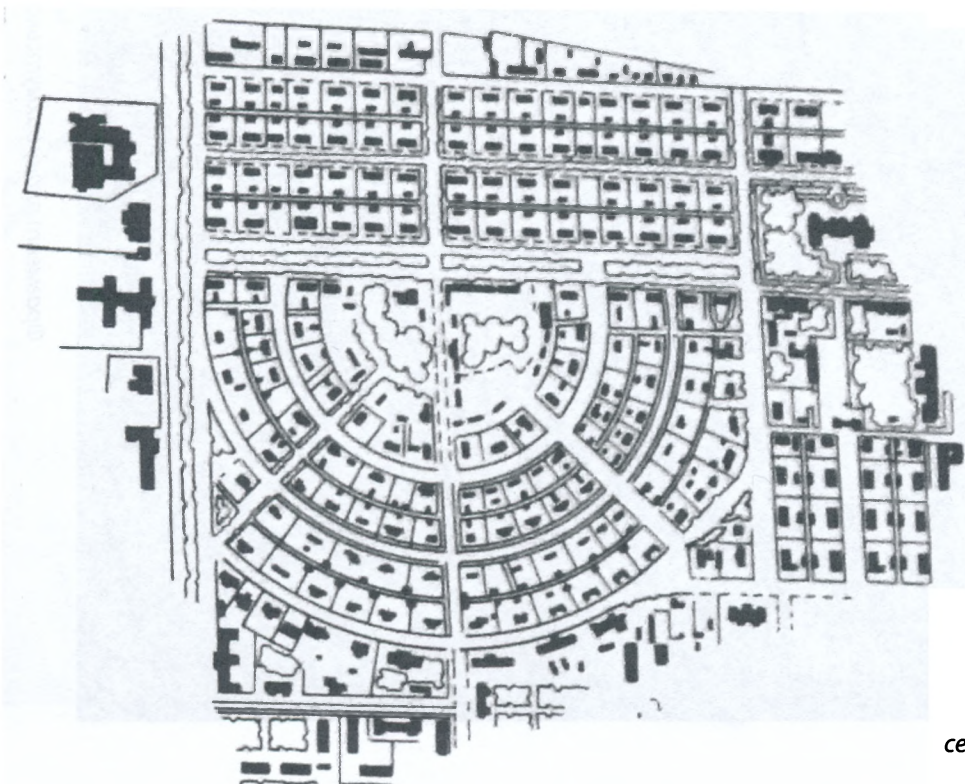

Фрагмент плану Бахмутського повіту Катеринославської губернії 1880 р.

Свято-Миколаївська церква в Горлівці. Вид з північного заходу. Фото поч. XX ст.

Проект плану робітничого селища «Радіальне». Архітектор О. М. Бекетов. 1926 р.

Будівля виробничого об'єднання «Артемувугілля». Фото 1950-х рр.

Горлівський Будинок Рад. Фото 1933 р.

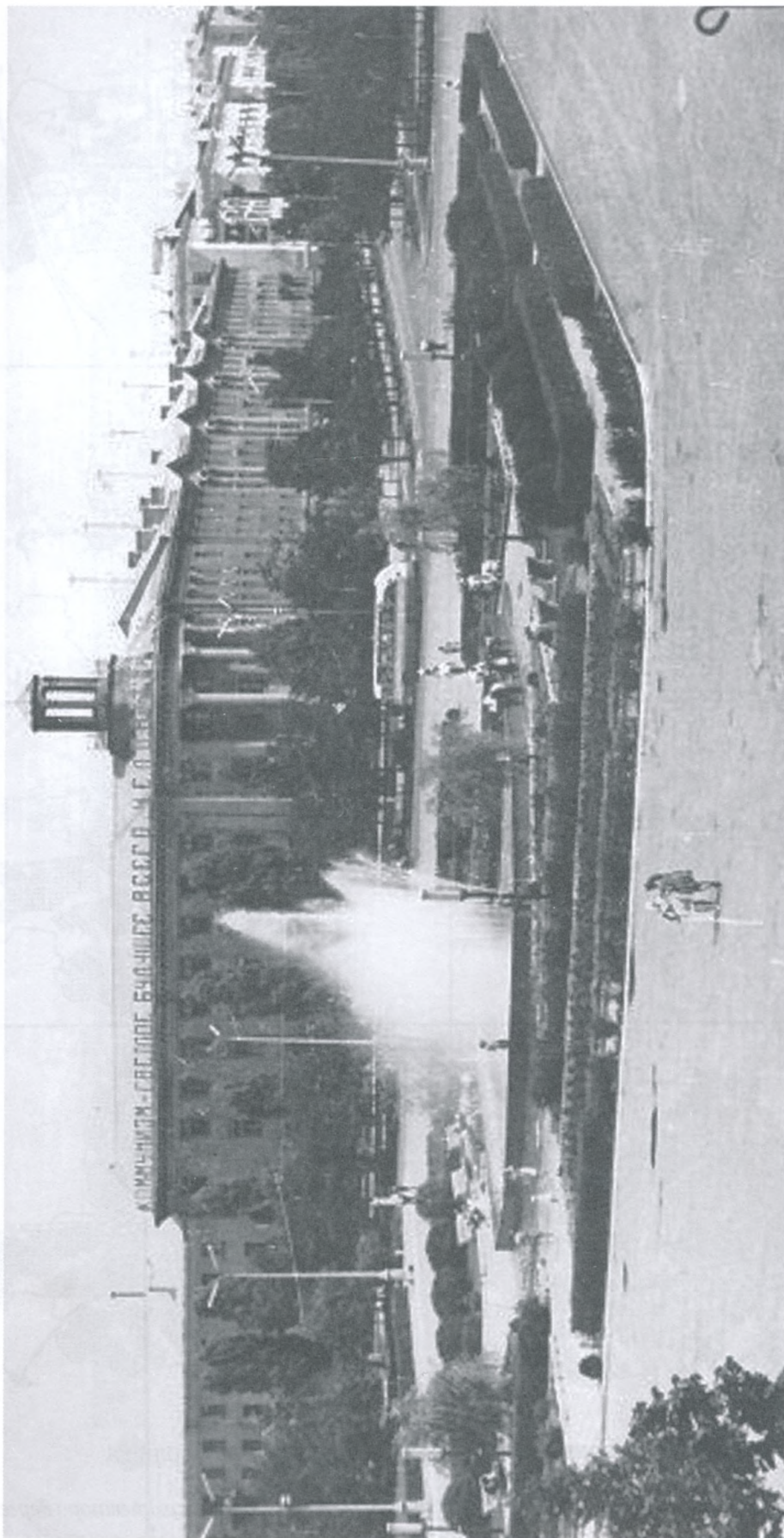

Будівля клубу гірників. Фото 1930-х рр.

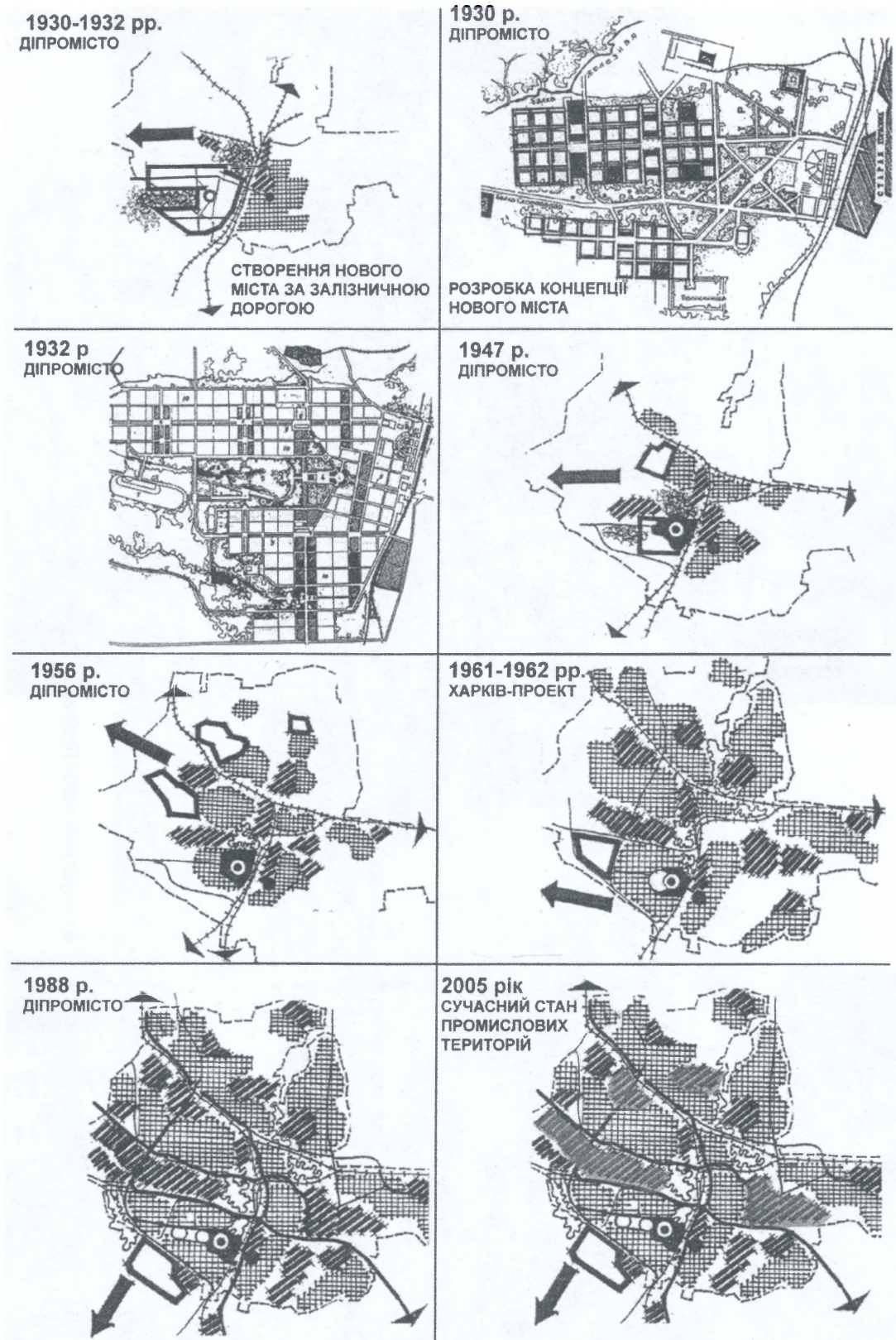
Бульвар на центральному проспекті Горлівки. Фото 1970-х рр.

Благоустрій площі Перемоги. Фото 1970-х рр.

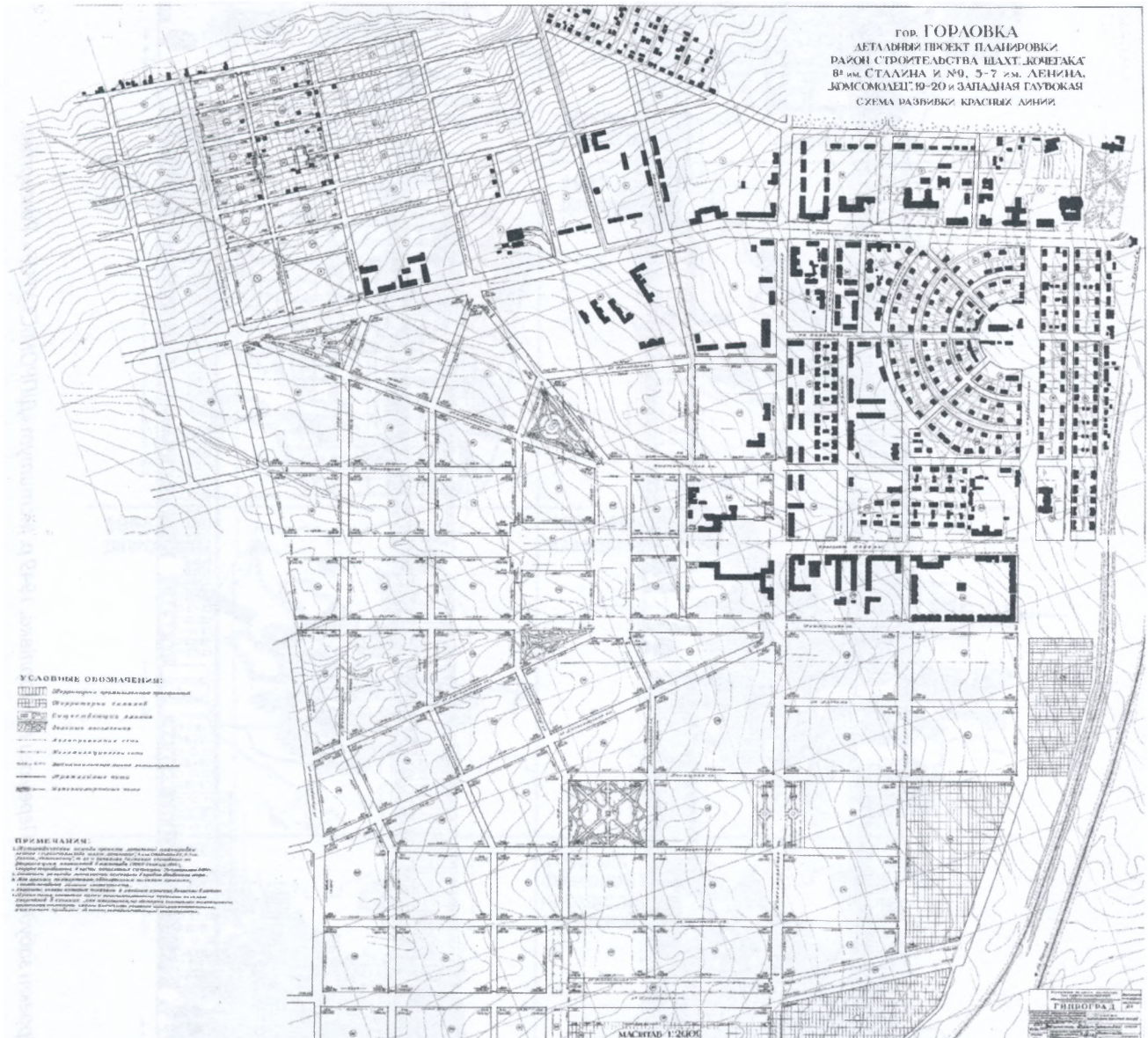

Етапи формування планувальної структури м. Горлівка

Етапи формування розпланувальної структури Горлівки (за матеріалами архітектора Вергеліса А. В.).

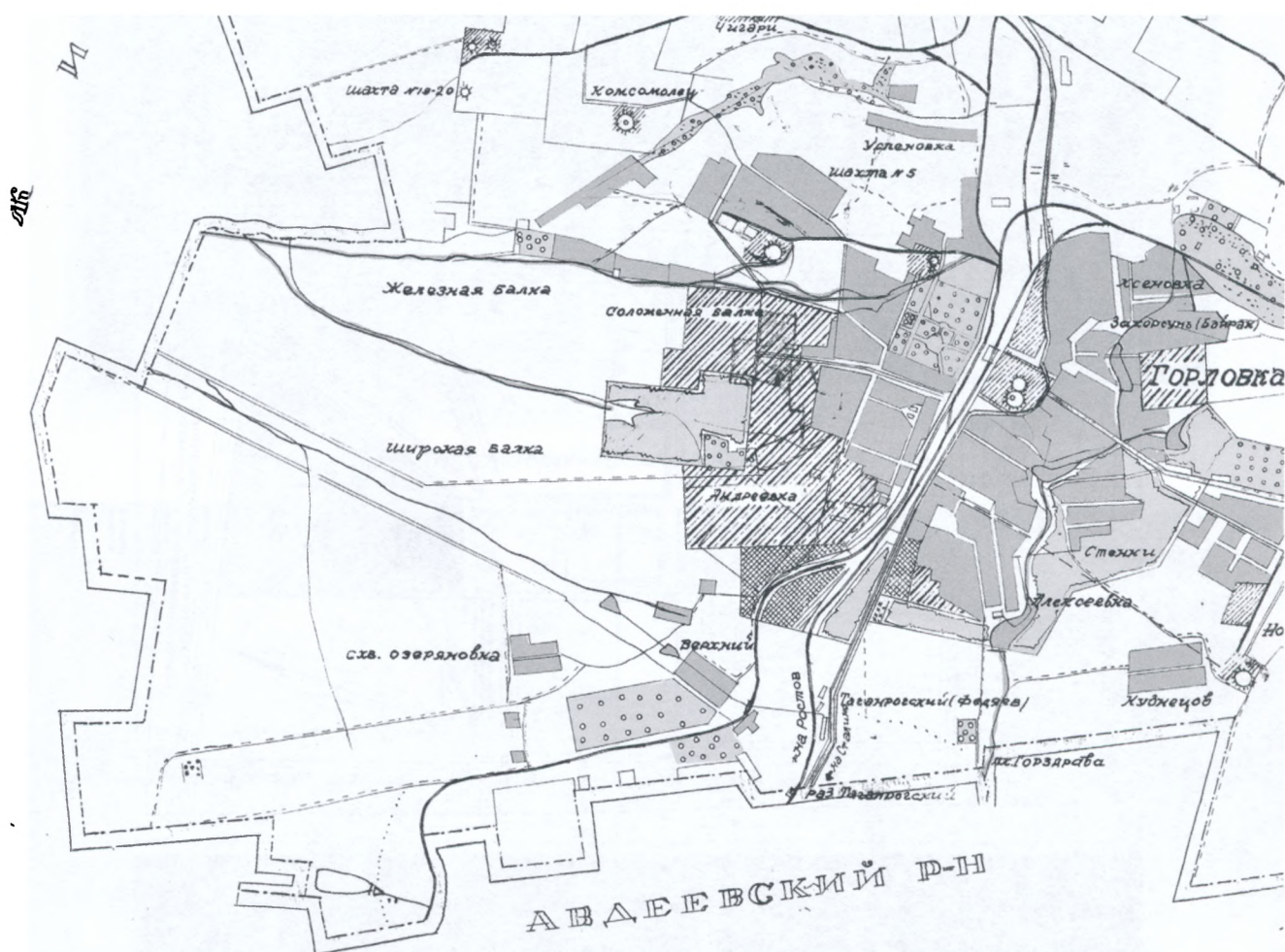

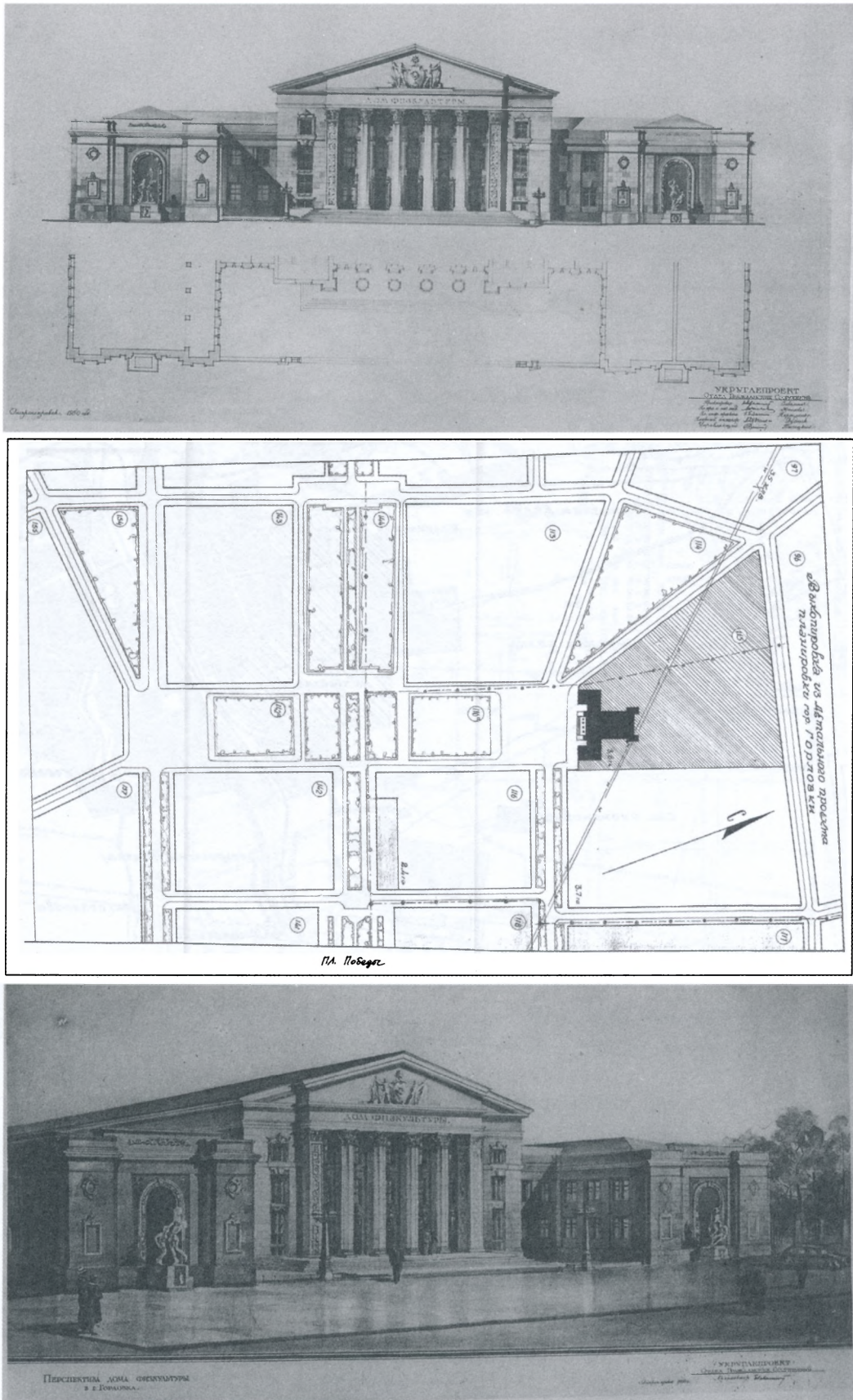

Детальний проект планування району житлового будівництва шахт «Кочегарка», «ім. Сталіна», «ім. Леніна», «Комсомолець», «Західна Глибока». Схема розбивки червоних ліній.

Фрагмент карти Горлівського району Сталінської області. 1946 р.

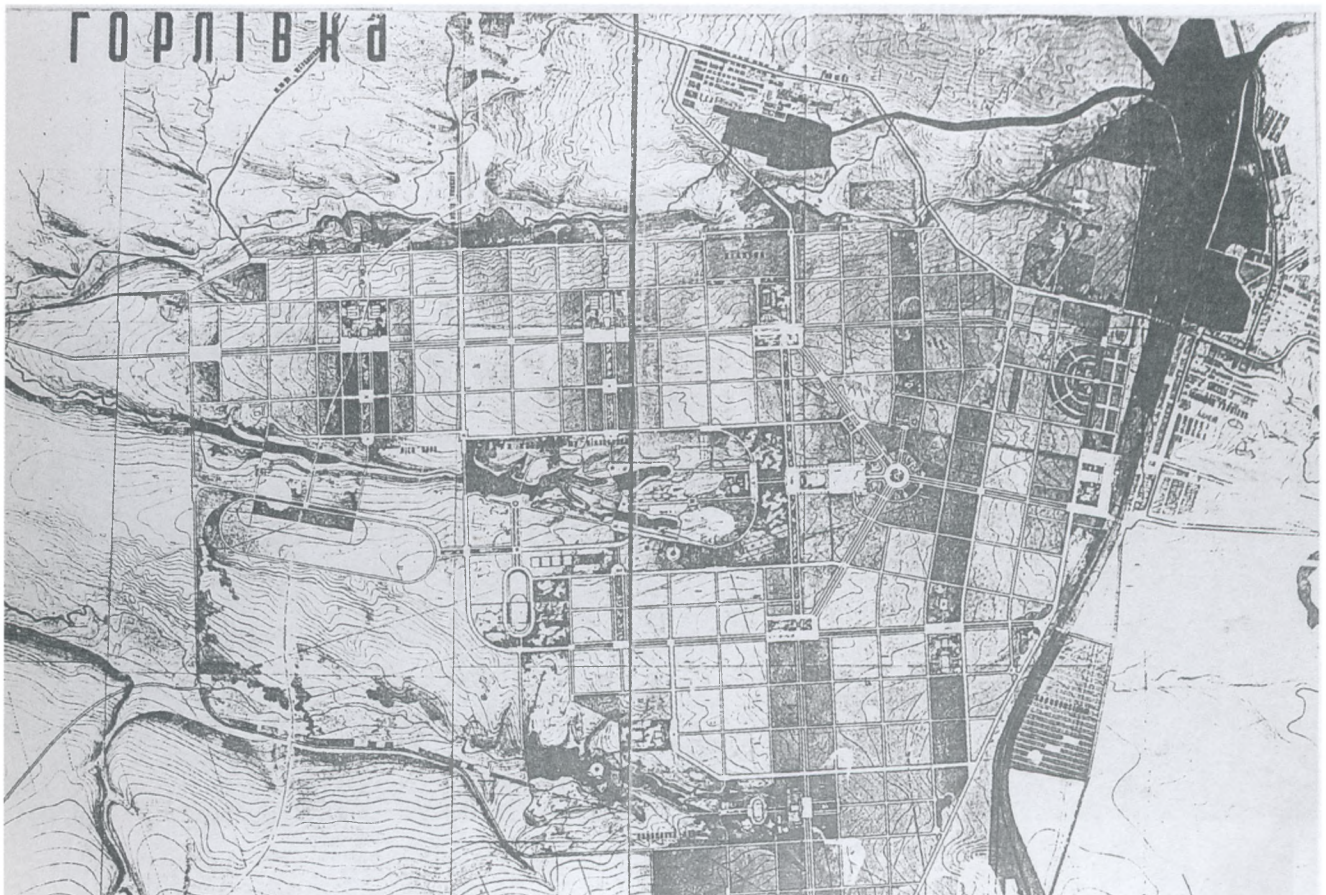

Проект Будинку фізкультури в м. Горлівка. 1950 р. Інститут «УКРВУГЛЕПРОЕКТ».

Проект реконструкції шахти Кочегарка. 1950-ті рр.

Генеральний план Горлівки. 1950-ті рр. (з архіву інституту "ДІПРОМІСТО")

Вид на курган «Вірина могила» з південно-східного боку

Вид на курган «Могила Попова» з західного боку

Вид на курганну групу «Могила Попова» з південного боку

Палац культури ім. Леніна. Центрально-міський район, проспект Леніна, 1. Фрагмент фасаду

Будівля в/о «Донбасенерго». Центрально-міський район, проспект Леніна, 11

Будівля в/о «Артемвугілля». Центрально-міський район, проспект Леніна, 13

Будинок, у якому навчався Коц А. Я., на вул. Гагаріна, 40

Залізнична станція "Горлівка" – пам'ятне місце, пов'язане з революційними подіями 1905 р. (вул. Вокзальна, 1)

*Середня школа № 23, в якій у 1962-1963 рр. викладав український поет В. Стус
(Калінінський район, селище Кіндратівка)*

Пам'ятник Ізотову М. О. на проспекті Леніна, 1

Фрагмент пам'ятника героям Донецького збройного повстання 1905 р. на площі Повстання

Миколаївська церква. Центрально-міський район, вул. Жовтнева

Вознесенська церква. Калінінський район, с. Байрак, вул. Межлаука, 86

Кінотеатр «Шахтар». Центрально-міський район, проспект Леніна, 22

Житловий будинок. Центрально-міський район, проспект Леніна, 19

Будинок, у якому містився штаб червоногвардійських загонів Сіверса Р. Ф. по вул. Бубнова, 24

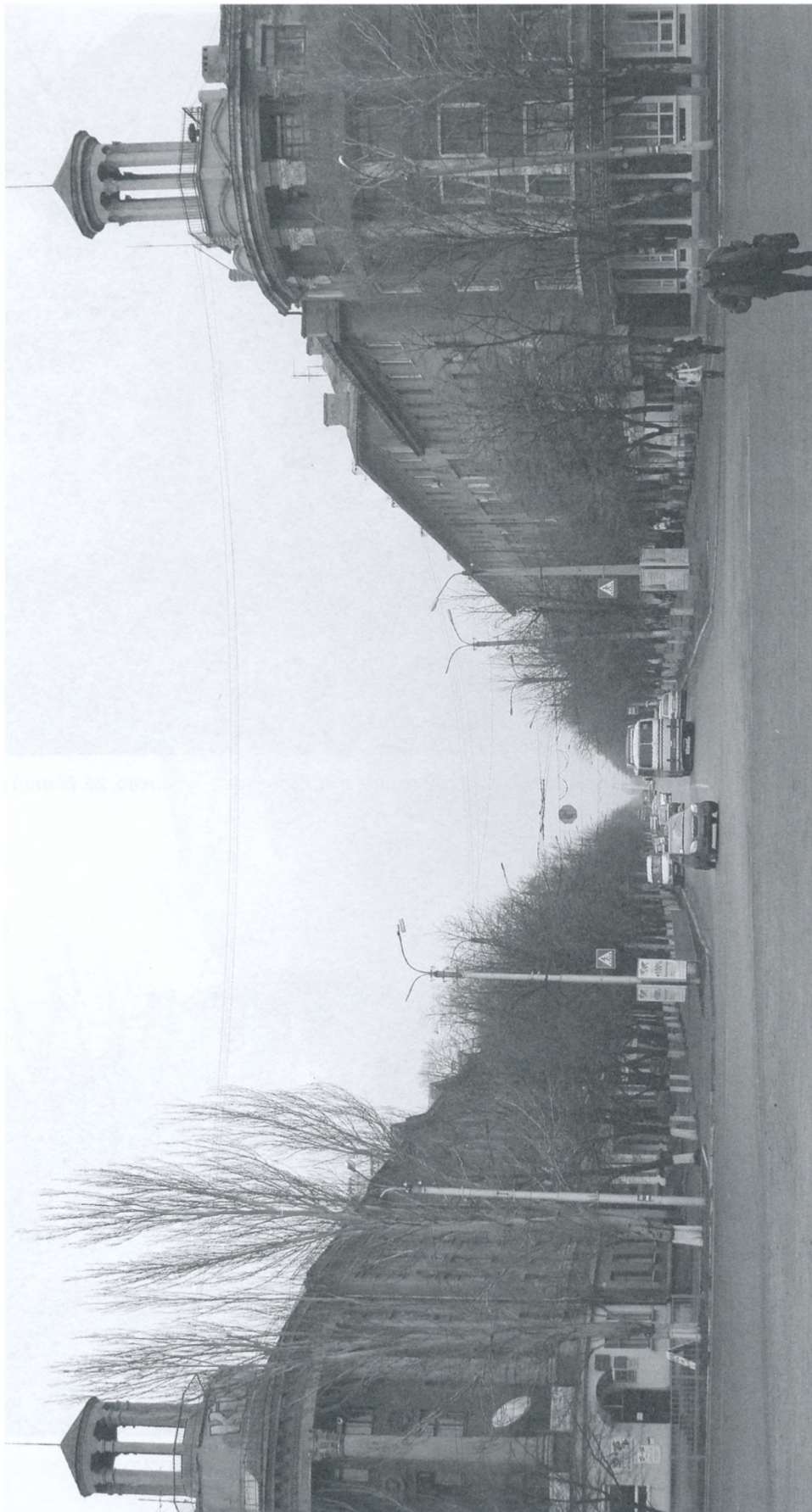

Адміністративна будівля. Центрально-міський район, вул. Кузнєцова-Зубарева, 26. Бічний фасад

Житловий будинок. Центрально-міський район, проспект Перемоги, 16

Житлові будинки в Центрально-міському районі по проспекту Перемоги, 22, 29

Житловий будинок. Центрально-міський район, проспект Перемоги, 22

ВИСНОВКИ

Як показано в цій монографії, історико-містобудівні дослідження мають певний склад матеріалів і послідовність розроблення, відповідну нормативну і методичну базу, яка пройшла належну апробацію. Українські фахівці мають великий досвід в успішному виконанні таких робіт по містах різних категорій – від районного центру до столиці.

Після схвалення в установленому порядку всіх представлених у даній монографії робіт, їх проектно-регулятивні розділи мають стати основою при розробленні (коригуванні) генеральних планів цих міст, іншої містобудівної документації. Вони мають бути включені до складу Правил забудови та використання територій відповідних міст як їх невід'ємна складова. "Правила забудови" мають бути опрацьовані й прийняті у такій редакції, яка б включала поділ території міста на зони за переважними і допустимими видами забудови та іншого використання земельних ділянок, дозволеними у кожній зоні, з урахуванням нормативних вимог з охорони культурної спадщини та збереження традиційного характеру середовища.

Є всі підстави, а особливо – доконечна потреба для широкого розгортання цих робіт по всіх історичних населених місцях України. Мається на увазі, передусім, розроблення історико-архітектурних опорних планів, проектів зон охорони пам'яток та історичних ареалів.

Історико-архітектурний опорний план відноситься до науково-проектної документації. Це комплексний містобудівний обліковий документ, який фіксує інформацію про нерухомі пам'ятки культурної спадщини населеного місця і пов'язане з ними оточення. З огляду на це нормуються основні вимоги до обстежень, науково-вишукувальних робіт і досліджень, необхідних для складання історико-архітектурних опорних планів, обумовлено їх склад і зміст, а також послідовність розроблення, погодження й затвердження історико-архітектурних опорних планів.

Проаналізувавши станом на 2010 р. наявність науково-проектної документації по історичних населених місцях України (містах і селищах міського типу), щодо яких протягом останніх 30 років розроблялася відповідна науково-проектна документація (історико-архітектурні опорні плани, проекти зон охорони пам'яток, визначення історичних ареалів), можна зробити певні висновки.

Історико-архітектурні опорні плани розроблені по 160 історичних населених

місцях (містах і смт), що становить 40 % від їх загальної кількості; при цьому 114 з них, або 71 % на сьогодні застаріли і потребують коригування. Найкраще забезпечені історико-архітектурними опорними планами історичні населені місця АР Крим, міста Київ і Севастополь, Миколаївська, Чернівецька і Сумська області. Найгірше забезпечені історико-архітектурними опорними планами історичні населені місця Волинської, Закарпатської, Кіровоградської, Луганської, Хмельницької областей.

Цей узагальнений показник є найважливішим і найбільш промовистим, оскільки історико-архітектурний опорний план є першим і найважливішим етапом історико-містобудівних досліджень: без нього неможливо розробляти ні зони охорони пам'яток, ані історичні ареали.

З огляду на це необхідно підкреслити, що протягом наступного десятиріччя (2010-2020 рр.) в Україні слід розробити або скоригувати 355 історико-архітектурних опорних планів історичних міст і селищ міського типу, тобто щорічно потрібно розробляти таку документацію для 35-36 населених місць.

Приблизно таку ж картину маємо з визначенням зон охорони пам'яток, історичних ареалів населених місць та режимів їх використання. Основна методична вимога щодо Проекту зон охорони пам'яток полягає в тому, що зони охорони пам'яток разом з територіями пам'яток мають становити в кожному місті цілісну взаємопов'язану систему спеціально виділених територій, на яких докладно регламентується землекористування, будівництво та інша господарська діяльність з метою забезпечення збереження нерухокої культурної спадщини у комплексі з пов'язаними природними та антропогенними ландшафтами. Виокремлення цих територій можна охарактеризувати як форму захисту і збереження нерухокої культурної спадщини шляхом регулювання середовища. Оскільки зони охорони пам'яток повинні забезпечувати належний містобудівний режим у межах розташування та композиційно-видового впливу пам'яток культурної спадщини, ці зони не можуть бути запроектовані без вичерпних наукових досліджень.

Межі історичних ареалів населених місць визначаються спеціальною науково-проектною документацією при опрацюванні історико-архітектурних опорних планів цих населених місць. Режим використання територій історичних ареалів населених місць фіксують розроблені на основі історико-архітектурних опорних планів Зони охорони пам'яток і Правила охорони і використання історичних ареалів.

Правила охорони й використання історичних ареалів повинні всебічно враховуватися при розробленні місцевих правил забудови, які опрацьовуються відповідно до Закону України "Про планування і забудову територій". Розроблення місцевих правил забудови є першочерговим для міст, занесених до затвердженого Кабінетом Міністрів України Списку історичних населених місць України. Для цих міст місцеві правила забудови затверджуються відповідними міськими радами за погодженням з Мінкультури та Мінрегіонбудом.

Проаналізувавши станом на 2010 р. наявність відповідної науково-проектної

документації по історичних населених місцях України (містах і селищах міського типу), можна зробити такі висновки.

Зони охорони пам'яток комплексно визначені по 150 містах і селищах міського типу, що становить лише 37 % від їх загальної кількості. Найкраще забезпечені зонами охорони пам'яток міста Київ і Севастополь, міста і смт АР Крим, Миколаївської та Сумської областей, а найгірше – міста і смт Волинської, Донецької, Закарпатської, Луганської областей.

Історичні ареали визначені тільки в 51 історичному населеному місці, що становить лише 13 % від їх загальної кількості. У цих питаннях найкраща ситуація в містах Києві та Севастополі, в АР Крим. Є області (Львівська, Рівненська, Луганська, Кіровоградська, Житомирська, Закарпатська), в яких жодне історичне населене місце не має розроблених і затверджених меж і режимів використання історичних ареалів.

З огляду на вищезазначене можна зробити висновок, що в Україні протягом наступного десятиріччя (2010-2020 рр.) необхідно комплексно опрацювати зони охорони пам'яток по 251 історичному населеному місцю, визначити межі й режими використання територій історичних ареалів у 350 історичних містах та смт. З цього випливає, що відповідні науково-проектні організації, спеціалізовані у сфері охорони культурної спадщини, мають щорічно опрацьовувати до 35 історичних населених місць, що потребуватиме щорічного фінансування до 30-35 млн. грн. (у цінах 2010 р.).

ІЗМАЇЛ

ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ

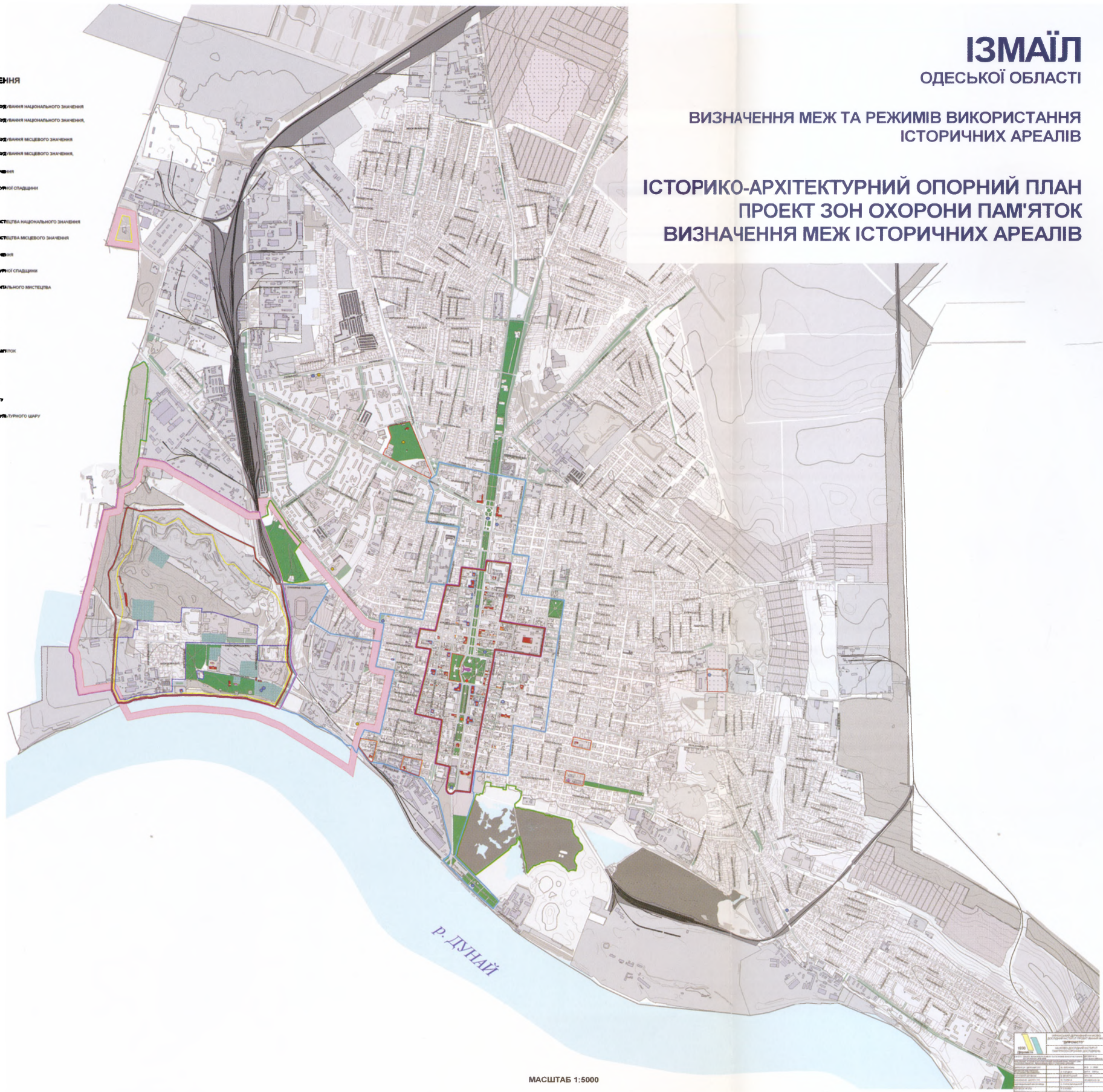
ВИЗНАЧЕННЯ МЕЖ ТА РЕЖИМІВ ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИЧНИХ АРЕАЛІВ

ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ОПОРНИЙ ПЛАН ПРОЕКТ ЗОН ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ВИЗНАЧЕННЯ МЕЖ ІСТОРИЧНИХ АРЕАЛІВ

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- ПАМ'ЯТКА АРХІТЕКТУРИ ТА ІСТОРИЧНОГО ПАННО НАЦІОНАЛЬНОГО ЗНАЧЕННЯ
- ПАМ'ЯТКА АРХІТЕКТУРИ ТА ІСТОРИЧНОГО ПАННО МІСЦЕВОГО ЗНАЧЕННЯ
- ПАМ'ЯТКА АРХІТЕКТУРИ ТА ІСТОРИЧНОГО ПАННО МІСЦЕВОГО ЗНАЧЕННЯ
- ПАМ'ЯТКА АРХІТЕКТУРИ ТА ІСТОРИЧНОГО ПАННО МІСЦЕВОГО ЗНАЧЕННЯ
- ПАМ'ЯТКА ІСТОРИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ
- ЦЕЛЮВІ ВИКОНАНІ ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ
- ЗРУЙНОВАНІ ПАМ'ЯТКИ
- ПАМ'ЯТКА МОНУМЕНТАЛЬНОГО МІСЦЕВТА НАЦІОНАЛЬНОГО ЗНАЧЕННЯ
- ПАМ'ЯТКА МОНУМЕНТАЛЬНОГО МІСЦЕВТА МІСЦЕВОГО ЗНАЧЕННЯ
- ПАМ'ЯТКА ІСТОРИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ
- ЦЕЛЮВІ ВИКОНАНІ ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ
- ДВОКОЛІСНИ ПАМ'ЯТКИ МОНУМЕНТАЛЬНОГО МІСЦЕВТА
- МЕЖА
- КОМУНАЛЬНІ ОХОРОННІ ЗОНИ
- ТЕРИТОРІЇ ІСТОРИЧНИХ АРЕАЛІВ
- ОХОРОННІ ЗОНИ ПОСІДКОВОЇ ПАМ'ЯТКИ
- ЗОН РЕГУЛЮВАННЯ ЗАБУДОВИ
- ЗОН ДИСОЦІАЦІЇ ЗАБУДОВИ
- ЗОН ОХОРОНОНОГО ПАННО
- ЗОН ОХОРОНИ АРХІТЕКТУРНОГО ОБ'ЄКТУ ПУННОГО ШВРУ
- ТЕРИТОРІЇ
- ПАМ'ЯТКИ
- ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ

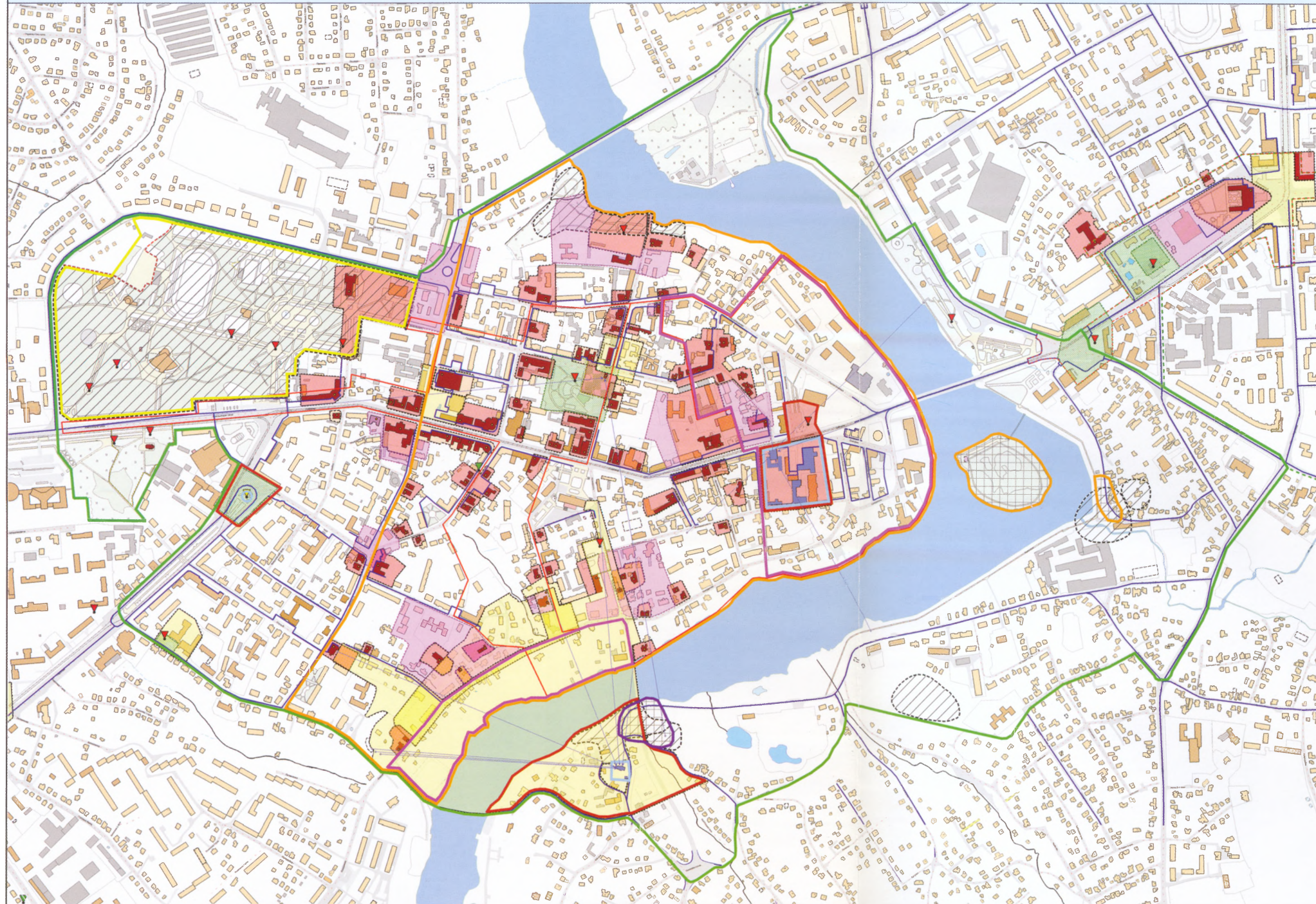
№	Назва пам'ятки	Категорія	Статус
1	Пам'ятка архітектури та історичного панно національного значення	Архітектурна	Національна
2	Пам'ятка архітектури та історичного панно місцевого значення	Архітектурна	Місцева
3	Пам'ятка архітектури та історичного панно місцевого значення	Архітектурна	Місцева
4	Пам'ятка архітектури та історичного панно місцевого значення	Архітектурна	Місцева
5	Пам'ятка історичного значення	Історична	Місцева
6	Целюві виконані об'єкти культурної спадщини	Об'єкт	Місцева
7	Зруйновані пам'ятки	Об'єкт	Місцева
8	Пам'ятка монументального мистецтва національного значення	Монументальне	Національна
9	Пам'ятка монументального мистецтва місцевого значення	Монументальне	Місцева
10	Пам'ятка історичного значення	Історична	Місцева
11	Целюві виконані об'єкти культурної спадщини	Об'єкт	Місцева
12	Двоколісні пам'ятки монументального мистецтва	Монументальне	Місцева

Фрагмент Історико-архітектурного опорного плану
і проекту зон охорони пам'яток та визначення меж і
режимів використання історичних ареалів м. Ізмаїла
(центральна історична частина міста)

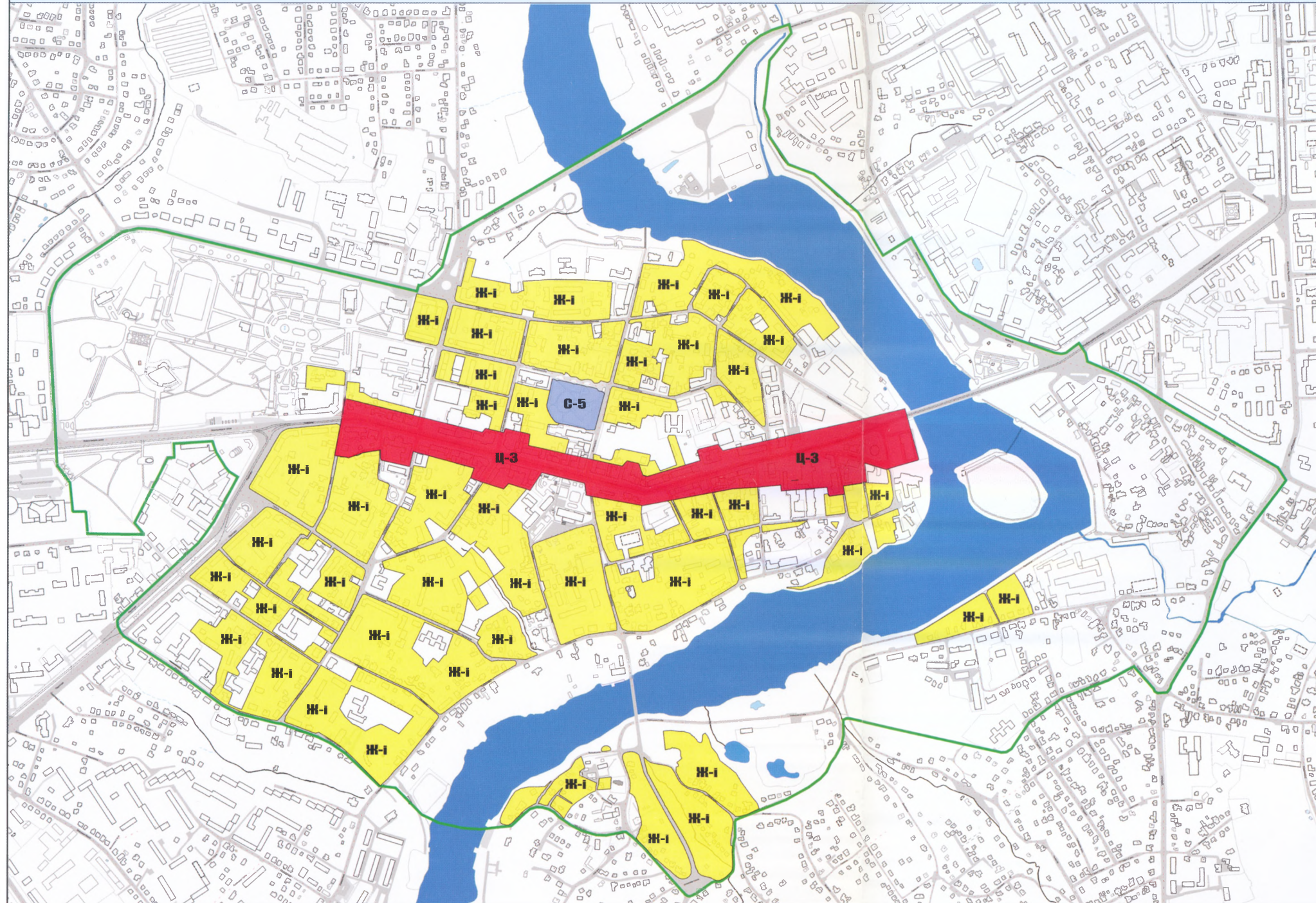

- Умовні позначення**
- пам'ятка архітектури та містобудування
  - пам'ятка історії
  - ландшафтна пам'ятка (або зона охоронюваного ландшафту) та/або пам'ятне місце
  - пам'ятка монументального мистецтва
  - об'єкт садово-паркового мистецтва
  - пам'ятка монументального мистецтва національного значення
  - точка і напрямок огляду пам'ятки
  - межа історичного ареалу
  - зона цінної експозиції, що потребує реабілітації (просп. Коцюбинського)
  - нововиявлений об'єкт архітектурної спадщини
  - нововиявлений об'єкт історії та/або науки і техніки
  - охоронна зона пам'ятки монументального мистецтва та історії
  - охоронна зона пам'ятки археології
  - охоронна зона пам'ятки архітектури та містобудування, межа охоронної зони
  - межа зони регулювання забудови навколо пам'ятки-домінанти
  - цінне розпланування
  - пам'ятка архітектури та містобудування національного значення
  - пам'ятка історії національного значення
  - зона регулювання забудови
  - територія пам'ятки садово-паркового мистецтва національного значення
  - територія пам'ятки археології
  - охоронна зона пам'ятки національного значення
  - зона охорони археологічного культурного шару
  - зона регулювання забудови
  - територія пам'ятки національного значення

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ПAM'ЯТКООХОРОНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ			
ОБ'ЄКТ: РОЗРОБКА ПРАВИЛ ОХОРОНИ ТА ВИКОРИСТАННЯ ТЕРИТОРІЙ ІСТОРИЧНИХ АРЕАЛІВ М. ВІННИЦІ		ДОГОВІР №28 ВІД 24.09.08	
КРЕСЛЕННЯ: ЦЕНТРАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРЕАЛ М. ВІННИЦІ		МАСШТАБ 1:5000	
ДИРЕКТОР НДІ ПАМ'ЯТКООХОРОНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ		О.М. СЕРДЮК	
НАУКОВИЙ КЕРІВНИК		В.В. ВЕЧЕРСЬКИЙ	АРХ. № _____
ВІДПОВІДАЛЬНИЙ ВИКОНАВЕЦЬ		О.О. ЗЛІВКОВА	ПРИМІРИК № _____
ВИКОНАВЕЦЬ		О.А. ВІГІЙ	

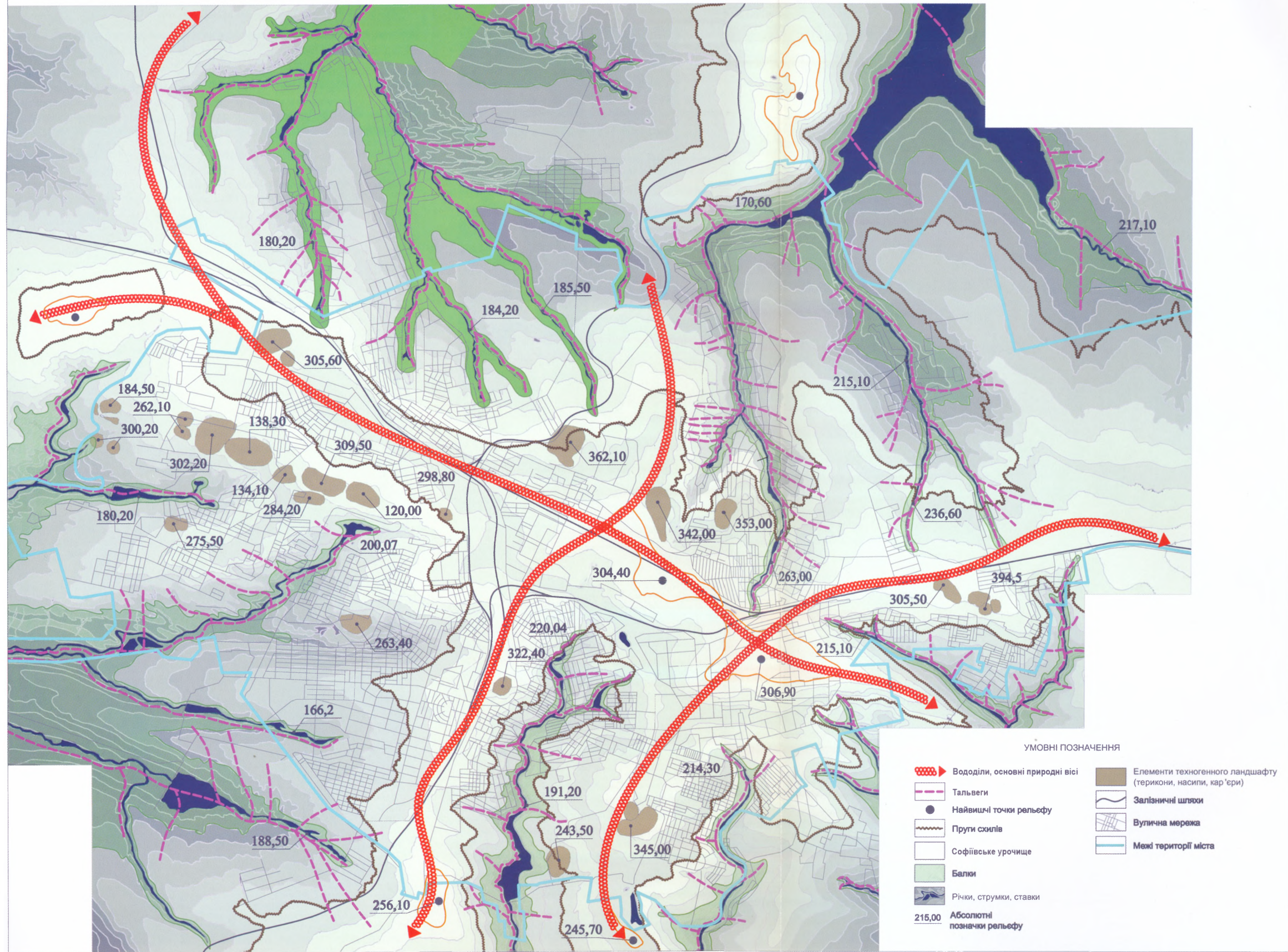

Умовні позначення

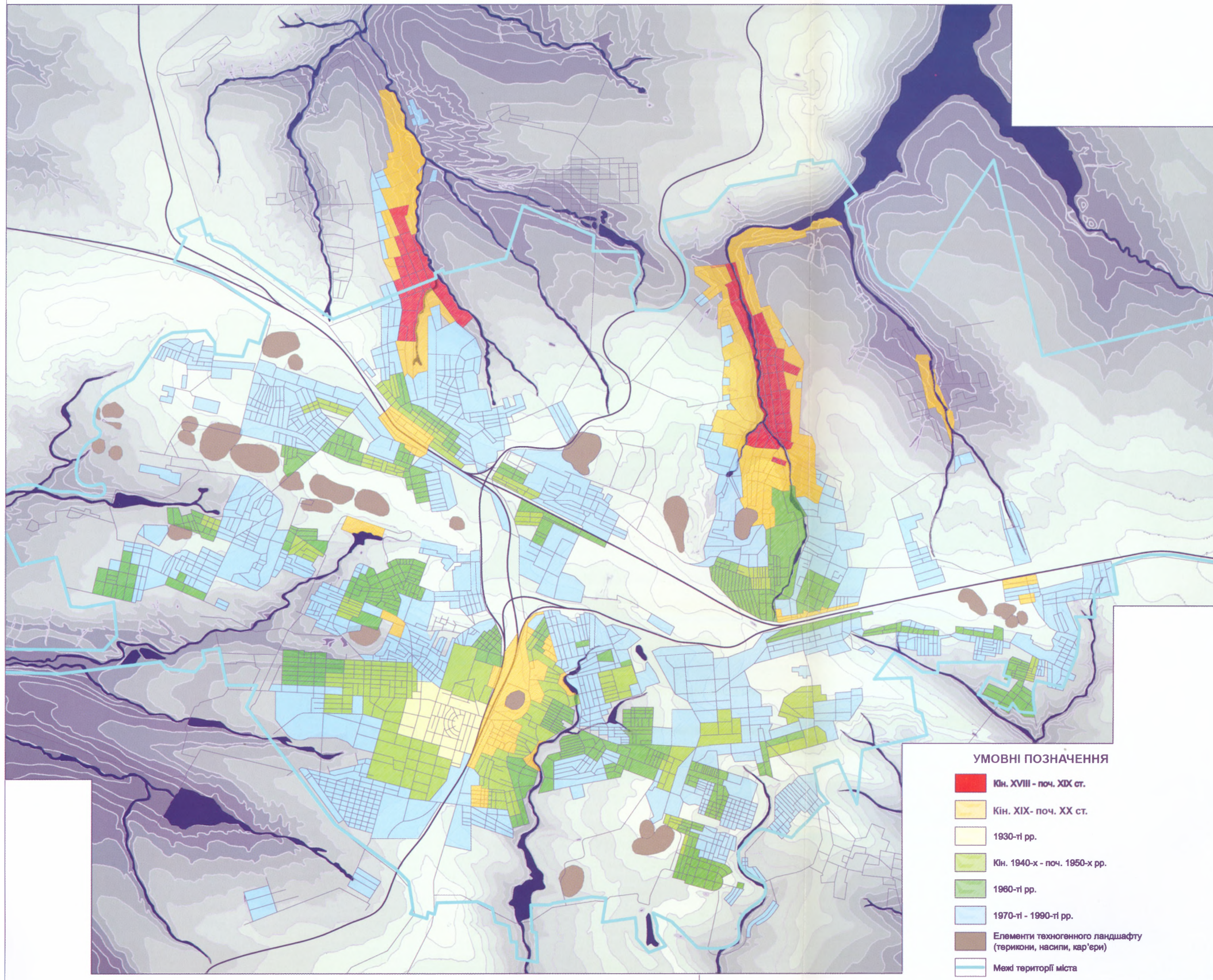
- Межа історичного ареалу
- Ц-3. Зона реабілітації та інвестиційних проектів з розвитку і підтримки форми історичної забудови
- Ж-1. Зона житлової забудови в умовах охорони історико-культурного середовища
- С-5. Зона меморіальних парків

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ПАМ'ЯТКООХОРОННИХ ДОСЛІДЖЕНЬ		
ОБ'ЄКТ: РОЗРОБКА ПРАВИЛ ОХОРОНИ ТА ВИКОРИСТАННЯ ТЕРИТОРІЙ ІСТОРИЧНИХ АРЕАЛІВ М. ВІННИЦІ		ДОГОВІР №28 Від 24.09.08
КРЕСЛЕННЯ: ЦЕНТРАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРЕАЛ ТА ПЛАН ЗОНУВАННЯ М. ВІННИЦІ		МАСШТАБ 1:5000
ДИРЕКТОР ІДІ ПАМ'ЯТКООХОРОННИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	О.М. СЕРДЮК	
НАУКОВИЙ КЕРІВНИК	В.В. ВЕЧЕРСЬКИЙ	АРХ. № _____
ВІДПОВІДАЛЬНИЙ ВИКОНАВЕЦЬ	О.О. ЗЛИВКОВА	ПРИМІРНИК № _____
ВИКОНАВЕЦЬ	О.А. БІГІЙ	

ЗМІСТ

Вступ (В. Вечерський)	3
Нормативна база історико-містобудівних досліджень (В. Вечерський)	7
Перелік основних нормативних актів (В. Вечерський)	13
Методичні засади історико-містобудівних досліджень (В. Вечерський)	15
Розділ 1. Історико-містобудівні дослідження м. Василькова.	25
1.1. Огляд архівних джерел та літератури з історії міста (Л. Томілович)	26
1.2. Історія Василькова та його містобудівний розвиток (Л. Томілович).	31
1.3. Культурна спадщина м. Василькова (Л. Томілович, О. Кожушко, І. Єрзіна)	37
1.3.1. Архітектурна і містобудівна спадщина	37
1.3.2. Візуальне розкриття пам'яток	40
1.3.3. Археологічна спадщина	41
1.3.4. Пам'ятки історії	44
1.3.5. Ландшафтні об'єкти. Зони охоронюваного ландшафту	47
1.4. Проектно-регулятивний розділ (В. Вечерський).	48
1.4.1. Території з цінним розплануванням і забудовою в структурі міста	48
1.4.2. Основні принципи системи охоронного зонування території міста	50
1.4.3. Межі територій та зон охорони пам'яток	52
1.4.4. Режими використання територій зон охорони пам'яток	54
1.4.5. Межі та режим використання історичного ареалу м. Василькова	58
1.5. Джерела та бібліографія (Л. Томілович, В. Вечерський).	59
Розділ 2. Історико-містобудівні дослідження м. Ізмаїла.	79
2.1. Історія міста Ізмаїл та його фортець (О. Попельницький)	80
2.2. Археологічна спадщина на території Ізмаїла (Т. Бобровський)	92
2.3. Містобудівний розвиток Ізмаїла (Б. Колосок, Т. Бобровський)	96
2.4. Проектно-регулятивний розділ (Т. Бобровський, В. Вечерський, О. Попельницький).	101
2.4.1. Основні принципи системи охоронного зонування території міста	101

2.4.2. Межі територій та зон охорони пам'яток	103
2.4.3. Режими використання територій зон охорони пам'яток	106
2.4.4. Межі та режим використання історичних ареалів м. Ізмаїл	113
2.5. Джерела та бібліографія (Т. Бобровський)	115

Розділ 3. Історико-містобудівні дослідження м. Вінниці 133

3.1. Історичний розвиток м. Вінниці (О. Зливкова)	134
3.1.1. Містобудівний розвиток м. Вінниці	145
3.2. Проектно-регулятивний розділ (В. Вечерський).	150
3.2.1. Визначення режимів використання Центрального історичного ареалу Вінниці.	151
3.2.2. Планувальні обмеження, які діють на території Центрального історичного ареалу Вінниці за умовами охорони культурної спадщини	152
3.3. Джерела та бібліографія (О. Зливкова)	163

Розділ 4. Історико-містобудівні дослідження м. Горлівки. 195

4.1. Коротка історична довідка (О. Харлан, О. Вандюк)	197
4.2. Характеристика природної складової ландшафту (О. Харлан, О. Вандюк) . . .	201
4.3. Містобудівний розвиток Горлівки (О. Харлан)	203
4.4. Загальна характеристика історичного ареалу (О. Харлан, О. Вандюк)	209
4.5. Архітектурна і містобудівна спадщина (О. Харлан, О. Вандюк)	210
4.6. Археологічна спадщина (Р. Осадчий, С. Черновол).	216
4.7. Пам'ятки історії (І. Єрзіна)	221
4.8. Проектно-регулятивний розділ (О. Харлан, О. Вандюк, В. Вечерський)	229
4.8.1. Території з цінним розплануванням і забудовою в структурі міста	229
4.8.2. Основні принципи системи охоронного зонування території міста	231
4.8.3. Межі й режими використання територій зон охорони пам'яток	233
4.8.4. Межі та режим використання історичного ареалу м. Горлівки	235
4.9. Джерела та бібліографія (О. Харлан, О. Вандюк, І. Єрзіна)	239

Висновки (В. Вечерський) 270

Наукова монографія

Історико-містобудівні дослідження: Васильків, Вінниця, Горлівка, Ізмаїл

*За редакцією кандидата архітектури,
лауреата Державних премій України в галузі архітектури
В. Вечерського.*

Здано до набору 22.03.2011 Підписано до друку 19.05.2011.
Формат 60x90/8. Гарнітура Myriad Pro.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 34.5 др. арк. Ум. фарбо-відб. 34.5 др. арк.
Обл.-вид. арк. 34.5 др. арк.
Зам. № 7148. Наклад 500 прим.

Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда».
14000, Чернігів, проспект Перемоги, 62.
Свідоцтво про внесення до державного реєстру суб'єкта видавничої справи.
Серія ДК № 693 від 28.11.2001 р.

